

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ «КИЇВСЬКИЙ
ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ ІМЕНІ ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО»

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ «КИЇВСЬКИЙ
ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ ІМЕНІ ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО»

Кваліфікаційна робота

На правах рукопису

ЖОВТА Ілона Іванівна

УДК 37.018.54-055.2](477-25)"18/19"(091)(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**КОЛЕКТИВ КИЇВСЬКОГО ІНСТИТУТУ ШЛЯХЕТНИХ ДІВЧАТ В
ОРГАНІЗАЦІЇ ПОВСЯКДЕННЯ ВИХОВАНОК
(XIX – перші десятиліття XX ст.)**

032 – Історія та археологія

03 – Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Жовта І.І.

Науковий керівник Кізлова А. А., доктор історичних наук.

Київ–2023

АНОТАЦІЯ

Жовта І. І. Колектив Київського інституту шляхетних дівчат в організації повсякдення вихованок (XIX – перші десятиліття XX ст.) – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі 03 Гуманітарні науки за спеціальністю 032 Історія та археологія – Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» Міністерства освіти і науки України. – Київ, 2023.

Дослідження ролі колективу в повсякденні вихованок Київського інституту шляхетних дівчат важливе для розуміння особливостей умов перебування в закритому закладі освіти й роботи різних категорій дорослих над тим, щоб забезпечити вихованок необхідним, а також – розвіювання міфу про досконалість такої системи навчання, розуміння контексту епохи, побуту привілейованих верств, їхнього життя у губерніях Південно-Західного краю Російської імперії. Тому тема актуальна.

Мета дослідження: охарактеризувати роль колективу в організації повсякдення вихованок Київського інституту шляхетних дівчат у XIX – перших десятиліттях XX ст.

У дисертації висвітлено історіографію, джерельну базу та теоретико-методологічні засади дослідження. Найґрунтовніші праці були створені в XIX ст. й висвітлюють функціонування школи-пансіону як закладу освіти, частково розкривають основні моменти в діяльності його колективу. Сучасні дослідження доповнюють інформацію про деякі аспекти з життя, навчання вихованок або відомих осіб, дотичних до Інституту, частково – про виховання, повсякдення в інститутах шляхетних дівчат і життя дворян Російської імперії у XIX – на початку XX ст., що дало можливість охарактеризувати діяльність колективу у буднях вихованок.

Джерельна база складається з документальних джерел, які містять інформацію про господарську і навчальну частини діяльності Інституту й джерел особового походження: спогадів і творів вихованок або їх рідних про специфіку інститутського

ладу, ставлення панянок до колективу, приватних листів і спогадів, що висвітлюють значущі моменти в діяльності закладу, дають оцінки подіям з інститутського побуту. Значущі для дослідження зображальні джерела, які показують образ інститутки, основні приміщення і знакові предмети інтер'єру, які презентували заклад перед суспільством. Джерельна база дає змогу розкрити основні аспекти ролі колективу в житті дівчат і взаємини з вихованками, між собою й поза Інститутом.

Використано принципи історизму та об'єктивності, що дало можливість неупереджено розкрити роль колективу у повсякденні вихованок від заснування до припинення діяльності закладу. Використання історії повсякдення і мікроісторії дало змогу детально охарактеризувати буденне життя в Інституті. Загальнонаукові (аналіз, синтез, логіка, індукція) й історичні (історико-генетичний, історико-порівняльний, реконструкція) методи, критичний метод щодо джерел дали змогу цілісно відтворити роль колективу у повсякденні, взаємодії і відносини в Інституті, висуваючи припущення і порівнюючи з іншими закладами. Застосування концепції П. Бурдьє про «інституційне насилля» показало, як виховували дівчат і на яких засадах. Розробки М. Фуко щодо нагляду і покарання дали змогу простежити схожість практик в Інституті з іншими інституціями закритого типу. Концепція Дж. Шаверіан про «синдром школи-пансіону» дала змогу розглянути «тугу за домом» як психоемоційний стан, поширений у школах-пансіонах.

Визначальну роль у повсякденні вихованок Київського інституту шляхетних дівчат відігравав його колектив. Завдяки діяльності Київських, Подільських та Волинських генерал-губернаторів, що згодом увійшли до інститутської ради, було створено заклад, знайдено місце для будівництва, облаштовано простір для тимчасового розміщення вихованок. Головний корпус, збудований 1843 р., був однією визначних пам'яток архітектури м. Києва та закарбувався у пам'яті вихованок. Розміщення дівчат і постійний нагляд працівників за їх переміщенням у головному корпусі позбавляли їх індивідуального простору, що було характерно для шкіл-пансіонів Російської імперії. Те, як колектив облаштував інститутську територію, зокрема сад і галереї в ньому, зробили ці місця важливими в повсякденні дівчат, особливо влітку. Окрім саду, колектив облаштовував і храми, православний і

католицький, де вихованки виконували релігійні обряди, і в яких не було комфортно перебувати через їх планування.

Утримання інститутської будівлі і території потребувало чималих зусиль колективу, зокрема члена ради з господарської частини та його помічників. Погіршувала роботу працівників постійна нестача коштів. Економія, до якої доводилося вдаватися колективу закладу, погіршувала комфортність проживання там вихованок, зокрема впливала на стан меблів, які були задовільні й незручні через зношеність, і на санітарний стан, що був незадовільний через понаднормовий набір вихованок, вентиляцію, опалення і планування закладу й споруд навколо нього. Виявляли недоліки санітарні комісії. Після їх рішень проводили перепланування і косметичні ремонти. Однак остаточно колектив проблеми не усував.

Керівниці й класні дами наглядали за зовнішнім виглядом і речами вихованок. Наставниці змушували дівчат старанно слідкувати за гігієною. Переважно вихованки користувалися власними засобами гігієни через низьку якість інститутських, що допускав колектив Інституту. Слідування дрескоду й дотримання охайності були основними вимогами до вихованок, за порушення наставниці карали. Одяг був уніфікований на рівні Відомства закладів імператриці Марії, схожий на дворянське вбрання й не змінювався від початку до кінця діяльності інститутів шляхетних дівчат Російської імперії, але відрізнявся подекуди кольором, кроєм і довжиною. Відмінності також були у демісезонному і випускному вбранні київських інституток, хоча деякі речі були стандартизовані. Через потребу заощаджувати колектив закупував низькоякісні й незручні тканини, які не були комфортні й часто псувалися. Речі створювали швачки в інститутській майстерні, часто перешиваючи зі старих. Взуття працівники замовляли у київських майстрів. Під час укладання договорів на постачання товарів колектив закладу взаємодіяв з представниками міста.

Харчуванням інституток опікувалися працівники господарського сектору. Переважно вихованки недоїдали, хоча продуктовий кошик був збалансований, і енергетична цінність страв мала, за нашими підрахунками, становити 2000 ккал, достатніх для розвитку молодого організму. Однак їжа була несмачною через недбалість працівників, які не стежили за якістю трапези й санітарним станом кухні.

Тож вихованки зловживали солодким, привезеним з дому і купленим на території закладу. Працівники не контролювали у раціоні дівчат кількість солодоців. Урізноманітнювали харчування вихованок їжа, отримана з дому або куплена, яка заборонялася на рівні відомства, але де-факто її дозволяло керівництво Інституту, та страви з кулінарних занять. На початку ХХ ст. член ради з господарської частини змінив і покращив меню, але суто на свій розсуд і наскільки надовго, невідомо.

Медичний догляд колективу Київського інституту за дівчатами був однією з важливих частин повсякдення вихованок, бо вони часто хворіли. Завдяки турботі колективу (директорки, інститутського лікаря, наглядачки, медсестер), дівчата отримували належний огляд і піклування під час недуг. Посилена увага керівниць закладу була спрямована на догляд за доньками поважних осіб. За час хвороб у медперсоналу, зокрема медсестер, могли встановлюватися неформальні (дружні) відносини з вихованками.

В Інституті медичні працівники впроваджували лікувальну гімнастику, ревакцинацію, посилене харчування і вживання дієтичних добавок, залучали спеціалізованих медиків. Також ефективно боролися з інфекціями під час ендемій і епідемій, пандемії холери. Захворювання переважно потрапляли до закладу через служок. Сприяли подоланню хвороб замкнутість інститутського середовища та дії колективу з ізоляції хворих, залучення фахових медиків, відправка дівчат додому. У закладі за сприяння керівниці діяло додаткове інфекційне відділення. Поза увагою колективу був психоемоційний стан дівчат.

Виховання у Київському інституті шляхетних дівчат покладалося на наставниць, директорок і класних дам, які виховували дівчат відповідно до усталеного бачення ролі дворянки у суспільстві, приділяючи увагу розвитку музичних здібностей, читанню, плеканню релігійних чеснот, дотриманню християнських обрядів, нагляду за відносинами між протилежними статями і дисциплінуванню вихованок зокрема шляхом покарань. Кара була привселюдна й переважно відтерміновувала чи обмежувала поїздки додому. Найважчими покараннями були ізоляція в карцері й вигнання з Інституту. Тілесних покарань у

формі побиття наставниці не застосовували, але могли обмежувати дівчат у харчуванні.

Навчанням в Інституті опікувався інспектор класів. Завдяки його діяльності з формування інститутської бібліотеки і підбору професійних кадрів, вихованки були обізнані з творчістю видатних світових письменників і мали змогу навчатися у відомих професорів. Навчителі взаємодіяли з вихованками під час уроків і в позаурочний час. Ставлення вихованок до педагогів залежало від особистих рис характеру наставника та від уміння донести матеріал. Відповідно, інститутки шанували хороших лекторів і добрих навчителів, з якими продовжували комунікацію і в позаурочний час. Інколи відносини між учителями й вихованками переростали у неформальні стосунки, які часом закінчувалися одруженням.

За дотриманням режиму в закладі і повсякденними практиками вихованок наглядали класні дами і пепіньєрки. Ставлення вихованок до наставниць було неоднозначним. До класних дам – неприхильним через постійну муштру, подібну в інституціях закритого типу, і встановлення неписаних правил. Пепіньєрок шанували. Наставниці заохочували читання і обожнювання серед вихованок, що характеризувало повсякденне життя інституток. Суворо класні дами наглядали за поведінкою дівчат під час приїзду гостей і танцювальних урочистостей. Наглядав за дівчатами під час прогулянок швейцар, який також приносив пошту, що поєднувало вихованок із зовнішнім світом.

Недостатньо інформації про життя Інституту в роки Першої світової війни. Відомо про прийом там поранених бійців, можливу евакуацію і функціонування закладу 1919 р. у м. Києві, що потребує подальшого дослідження.

Взаємодіяли працівники в межах закладу, коли йдеться про комунікацію в робочих справах. Зустрічаємо неформальні відносини у межах колективу і конфліктні ситуації. Взаємодія працівників з представниками міста/імперії відбувалася під час вирішення господарських питань через укладання договорів, залучення додатково до роботи спеціалістів (архітекторів, лікарів) і приїзду гостей до закладу. Окрему увагу колективу було спрямовано на контакти з батьками у вирішенні питань, пов'язаних із вступом дівчат до закладу, під час недуг вихованок і щодо їхньої поведінки.

Новизною дослідження є всебічна характеристика діяльності колективу в основних сферах буденного життя вихованок Київського інституту шляхетних дівчат у ХІХ – перших десятиліттях ХХ ст., що вперше узагальнено в історіографії. Показано, як працівники доглядали за простором, зокрема яким був санітарний стан, яким одягом і взуттям забезпечували дівчат, яким було їхнє харчування, як дбали про здоров'я панянок. Вперше проаналізовано роль колективу в навчанні й вихованні, у святкових і щоденних практиках. Також висвітлено досвід роботи окремих працівників, про яких дуже мало написано, але їх важливість є очевидною у функціонуванні закладу. Доповнено напрацювання попередніх дослідників, що стосуються історії закладу.

Матеріали можна використовувати для дослідження життя дворян на теренах України у ХІХ – перших десятиліттях ХХ ст., історії освіти цього періоду, життя тогочасних відомих осіб, створення біографічних портретів деяких викладачів і доповнення історії медицини і хвороб. Окрім цього, напрацювання можна використовувати при викладанні курсу «Історія української культури» для здобувачів вищої освіти, у створенні тематичних експозицій у музеях і екскурсій про побут вихованців шкіл.

Ключові слова: Київський інститут шляхетних дівчат, колектив, історія повсякдення, мікроісторія, Київ ХІХ – перших десятиліть ХХ ст., освіта, заклад освіти, вчитель, вихованка, наставниця, професорсько-викладацький склад, навчально-виховний процес, умови проживання, історія України ХІХ – початку ХХ ст., Наддніпрянська Україна.

ABSTRACT

Zhovta I. Collective of Kyiv Institute of Noble Girls in organization of everyday life of inmates (19th – the first decades of 20th centuries). Qualifying scientific work on the rights of a manuscript.

Thesis for a scientific degree of Doctor of Philosophy in specialty 032 “History and archaeology” (03 – Humanities). – National Technical University of Ukraine “Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute”, Ministry of Education and Science of Ukraine. Kyiv, 2023.

A study of the role of a collective in the daily life of pupils of Kyiv Institute of Noble Girls is important for understanding the specifics of conditions of being in a closed educational institution and the work of different categories of adults to provide pupils with necessary things, as well as dispelling a myth about a perfection of such an education system, understanding a context of an era, a life of privileged layers, their life in the provinces of the South-Western region of the Russian Empire. Therefore, a topic is relevant.

The purpose of the study: to characterize the role of the collective in the organization of the daily life of the pupils of Kyiv Institute of Noble Girls in the 19th and first decades of the 20th century.

Papers contain the historiography, source base, theoretical and methodological foundations of the research. Fundamental works were created in the 19th century and highlight the functioning of the boarding school as an educational institution, partially revealing the main points in the activities of its staff. Modern studies supplement information about some aspects of the life and education of pupils or famous persons related to the Institute, partly about an upbringing, daily life in institutes of noble girls and life of nobles of the Russian Empire in 19th – at the beginning of 20th century, which made it possible to characterize activities of the collective in routine days of the pupils.

A source base consists of documentary sources that contain information about economic and educational parts of the Institute’s activities and sources of personal origin: memories and works of female students or their relatives about specifics of the institute system, an attitude of young women to the collective, private letters and memories that highlight significant moments in the activity of the institution, give evaluations of events

from the life of the institute. Significant for the research are pictorial sources that show an image of the institute, main premises and iconic interior items that presented the institution to society. The source base makes it possible to reveal the main aspects of the collective's role in the lives of the girls and their relationship with pupils, among themselves and outside the Institute.

The principles of historicism and objectivity were used, which made it possible to unbiasedly reveal the role of the collective in the daily lives of pupils from the foundation to the termination of the institution's activities. The use of everyday history and micro-history made it possible to characterize everyday life in the Institute in detail. General scientific (analysis, synthesis, logic, induction) and historical (historical-genetic, historical-comparative, reconstruction) methods, a critical method regarding sources made it possible to holistically reproduce the role of the collective in everyday life, interactions, and relations at the Institute, putting forward assumptions and comparing with other institutions. The application of P. Bourdieu's concept of "institutional violence" showed how girls were raised and on what basis. M. Foucault's developments regarding supervision and punishment made it possible to trace a similarity of practices in the Institute with other closed institutions. J. Schaverian's concept of the "boarding school syndrome" made it possible to consider "homesickness" as a general psycho-emotional condition in boarding schools.

The collective played a decisive role in the everyday life of the pupils of Kyiv Institute of Noble Girls. Regarding the activities of Kyiv, Podil and Volyn general-governors, who later joined the institute council, the institution was established, a place for construction was found, and space was arranged for temporary accommodation of pupils. The main building, built in 1843, was one of the landmarks of Kyiv architecture and was etched in the memory of the pupils. Accommodation of the girls and constant supervision of workers over their movements in the main building deprived them of individual space, which was characteristic of the boarding schools of the Russian Empire. The way that the collective arranged the institute territory, in particular a garden and galleries, made these places important in the everyday life of the girls, especially in summer. In addition to the garden, the collective also arranged churches, Orthodox and Catholic, where the pupils

performed religious rites, and in which it was not comfortable to be in because of their layout.

Maintenance of the institute building and territory required considerable efforts of the staff, in particular a member of the council from an economic part and his assistants. The constant lack of funds worsened the work of workers. An economy that the staff of the institution had to resort to, worsened the comfort of the pupils living there, in particular, it affected the condition of the furniture, which was satisfactory and uncomfortable of their outworn, and sanitary condition, which was unsatisfactory due to exceeding of pupils, ventilation, heating, and the layout of the institution and buildings around it. Sanitary commissions identified shortcomings. After their decisions, re-planning and cosmetic repairs were carried out. However, the collective did not solve problems in the end.

The headmistress and class ladies supervised the appearance and belongings of the pupils. The teachers forced the girls to carefully monitor their hygiene. Predominantly, female pupils used their own hygiene products due to the low quality of the institute's hygiene products, which was allowed by the staff of the Institute. Observance of a dress code and observance of cleanliness were the main requirements for pupils, for violation of which the staff punished. Clothes were standardized at the level of the Department of Institutions of Empress Maria, similar to noble clothing and did not change from the beginning to the end of the activities of the institutes of noble girls of the Russian Empire, but differed in some places in color, cut and length. There were also differences in the demi-season and prom dress of Kyiv Institute girls, although some things were standardized. Due to the necessity of saving money, the collective purchased low-quality and awkward fabrics that were not comfortable and often spoiled. Things were created by seamstresses in the institute workshop, often re-stitching from old ones. Employees ordered shoes from Kyiv craftsmen. While signing the contracts for a supply of goods, the staff of the institution collaborated with representatives of the city.

Employees of the economic sector took care of the food supply for educatees. Predominantly, the girls were malnourished, although the food basket was balanced, and the energy value of the dishes should, according to our calculations, be 2000 kcal, sufficient for the development of a young organism. However, the food was tasteless due to the negligence

of the workers, who did not monitor the quality of the meal and the sanitary condition of the kitchen. So, the pupils abused sweets brought from home and bought on the territory of the institution. Workers did not control the number of sweets in the girls' diet. Food from home or bought, which was prohibited at a level of the department, but de facto allowed by the Institute's management, and dishes from culinary classes diversified the nutrition of the pupils. At the beginning of the 20th century, the council member from an economic part changed and improved a menu, but purely at his discretion and for how long, it is unknown.

The medical care of the staff of Kyiv Institute for the Girls was one of the important parts of the daily life of the pupils because they were often sick. Regarding the care of the collective (director, institute doctor, supervisor, nurses), the girls received proper examination and care during illnesses. Increased attention of the headmistresses of the institution was directed to the care of daughters of dignitaries. During illnesses, medical personnel, in particular nurses, could establish informal (friendly) relations with pupils.

At the Institute, medical workers introduced therapeutic gymnastics, revaccination, enhanced nutrition and the use of dietary supplements, and involved specialized doctors. They also effectively fought infections during endemics and epidemics, the cholera pandemic. Diseases mostly entered the institution through servants. Isolation of the institute environment and actions of the collective to isolate the sick girls, the involvement of specialist doctors, and the sending of girls to home contributed to the overcoming of diseases. An additional infectious department operated in the institution with created of the assistance of the headmistress. The psycho-emotional state of the girls was beyond the attention of the collective.

The upbringing of noble girls in Kyiv Institute relied on mentors, headmistresses and class ladies, who raised girls in accordance with an established vision of the role of a noblewoman in society, paying attention to the development of musical abilities, reading, cultivating religious virtues, observing Christian rites, supervising relations between the opposite sexes and disciplining pupils, in particular by means of punishments. The penalty was outgoing and mostly postponed or limited trips home. The most severe punishments were solitary confinement and expulsion from the Institute. The teachers did not use corporal punishment in the form of beatings, but they could limit the girls' food intake.

Education at the Institute was supervised by a class inspector. Regarding his work on the formation of the institute's library and a selection of professional personnel, the pupils were familiar with the works of outstanding world writers and had an opportunity to study with famous professors. Teachers interacted with pupils during lessons and outside of class. The attitude of pupils towards teachers depended on the personal traits of the mentor's character and on their ability to convey material. Accordingly, the girls of the institute respected good lecturers and good teachers, with whom they continued communication outside of class. Sometimes a relationship between teachers and students turned into an informal relationship, which sometimes ended in marriage.

Class ladies and nurseries supervised the observance of the regime in the institution and the daily practices of the pupils. The attitude of the pupils towards the mentors was ambiguous. Class ladies are unfavorable because of the constant drill, like that in closed institutions, and the establishment of unwritten rules. Nurseries were respected. The teachers encouraged reading and adoration among the pupils, which characterized the everyday life of the institute girls. Class ladies supervised the girls' behavior during the arrival of guests and dance celebrations. The girls were supervised during walks by a porter who also brought mail, which connected the maidens with the outside world.

There is not enough information about the life of the Institute during the First World War. It is known about the reception of wounded soldiers there, a possible evacuation and the functioning of the institution in 1919 in the city of Kyiv, which requires further research.

Employees interact within the institution when it comes to communication in work matters. We encounter informal relations within the staff and conflict situations. An interaction of employees with representatives of the city/empire took place during the resolution of economic issues through the signing of contracts, the involvement of additional specialists (architects, doctors) and the arrival of guests to the institution. Special attention of the collective was directed to contacts with parents in solving issues related to the admission of girls to the institution, during illnesses of pupils and regarding their behavior.

The novelty of the study is a comprehensive description of the collective's activities in the main spheres of everyday life of pupils of Kyiv Institute of Noble Girls in the 19th – first decades of 20th centuries, which is summarized for the first time in historiography. It is

shown how the workers took care of space, in particular, what was the sanitary condition, what clothes and shoes were provided to the girls, what was their food, and how they took care of the health of the young ladies. For the first time, the role of the collective in education and upbringing, in festive and daily practices was analyzed. The work experience of individual employees, about whom very little has been written, but whose importance is obvious in the functioning of the institution, is also highlighted. The work of previous researchers related to the history of the institution has been supplemented.

The materials can be used to research the life of nobles in Ukraine in the 19th and first decades of the 20th centuries, the history of education of this period, the lives of famous people of that time, the creation of biographical portraits of some teachers, and an addition of a history of medicine and diseases. In addition, the findings can be used in teaching the course “History of Ukrainian Culture” for students of higher education, in the creation of thematic exhibitions in museums and excursions about the daily life of school pupils.

Key words: Kyiv Institute of Noble Girls, collective, history of everyday life, microhistory, Kyiv of the 19th – the first decades of 20th century, education, educational institution, teacher, pupil, female mentor, teaching staff, educational process, living conditions, history of Ukraine 19th – early 20th centuries, Transdnieper Ukraine.

Список публікацій здобувача

Праці, в яких опубліковані основні результати дисертації:

1. Zhovta I. A Collective Portrait of Teachers of Kyiv Institute of Noble Girls in their Daily Routine in the 19th Century. *Епохи*. Издание на Исторический факультет на ВТУ «Св. св. Кирил и Методий». Велико Търново, 2020. Брой XXVIII. Кн. 2. С. 307–314. <https://doi.org/10.54664/XSCE3681> (Web of Science Core Collection).

2. Жовта І. І. Досвід роботи класних дам у Київському інституті шляхетних дівчат і їхні відносини з вихованками у XIX – на початку XX ст. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2020. Т. 31 (70). № 4. С. 30–35. <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2020/4.4>

3. Жовта І. І. Постать керівниці в повсякденному житті вихованок Київського інституту шляхетних дівчат у XIX – на початку XX ст. *Сторінки історії*. 2021. Вип. 53. С. 95–113. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.53.2021.248460> (Web of Science Core Collection).

4. Жовта І. І. Діяльність колективу щодо харчування вихованок Київського інституту шляхетних дівчат у XIX – на початку XX століття. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2022. Т. 33 (72). № 3. С. 39–43. <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/3.6>

5. Жовта І. І. Медичний догляд за вихованками Київського інституту шляхетних дівчат у XIX – на початку XX століття. *Емінак*. 2022. № 2 (38). С. 58–76. [https://doi.org/10.33782/eminak2022.2\(38\).581](https://doi.org/10.33782/eminak2022.2(38).581) (Scopus)

6. Жовта І. І. Діяльність колективу щодо зовнішнього вигляду та гардеробу вихованок Київського інституту шляхетних дівчат у XIX – початку XX століття. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2022. Т. 33 (72). № 4. С. 37–43. <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2022/4.7>

7. Жовта І. І. Догляд за простором і санітарним станом Київського інституту шляхетних дівчат у XIX – на початку XX століття. *Вчені записки Таврійського*

національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2023. Т. 34 (73). № 1. С. 48–53. <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.7>

Апробаційні опубліковані праці:

1. Жовта І. І. Відвідини Інституту шляхетних дівчат м. Києва у контексті повсякдення вихованок (XIX – перша третина XX ст.). *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації*. Матеріали IV Міжнародної наукової конференції (Суми, 28–19 листопада 2019 року). У 2-х ч. Ч. 2. Суми: Цьома, 2019. С.157–160.

2. Жовта І. І. Досвід боротьби з холерою в Київському інституті шляхетних дівчат у 1871 і у 1872 роках. *Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи (актуальні питання нового та новітнього періодів)*. Матеріали I всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 22 травня 2020 р. Київ: Арт Економі, 2020. С. 9–12.

3. Жовта І. І. Досвід пепіньєрки в Київському інституті шляхетних дівчат у XIX – першій третині XX ст. *Україна. Європа. Світ. Історія та Сучасність*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 4–5 грудня 2020 р. Київ: Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 2020. С. 10–14.

4. Жовта І. І. Види покарань у Київському інституті шляхетних дівчат у XIX – першій третині XX ст. *V Таврійські історичні наукові читання*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 2–3 квітня 2021 р. Київ: Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 2021. С. 22–26.

5. Жовта І. І. Роль швейцара у повсякденні вихованок Київського інституту шляхетних дівчат у XIX – першій третині XX століття. *Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан і перспективи*. Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 21 травня 2021 р. Київ, 2021. С. 8–11.

6. Жовта І. І. Інспектор класів у повсякденні вихованок Київського інституту шляхетних дівчат у XIX – першій половині XX століття. *Київ і кияни*. Матеріали щорічної науково-практичної конференції. Вип. 13. Київ: Інститут історії України НАН України, 2021. С. 185–188.

7. Жовта І. І. Туга за домом вихованок Київського інституту шляхетних дівчат у ХІХ – на початку ХХ століття. *Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи*. Матеріали ІІІ міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 20 травня 2022 р. Київ: Арт Економі, 2022. С. 8–10.

8. Жовта І. І. Джерела особового походження і художньо-літературні твори про повсякдення вихованок Київського інституту шляхетних дівчат у ХІХ – на початку ХХ ст. *Київ і кияни*. Матеріали щорічної науково-практичної конференції. Випуск 14. Київ: Інститут історії України НАН України, 2021. С. 57–60.

9. Жовта І. І. Повсякдення вихованок і колективу Київського інституту шляхетних дівчат у роки І світової війни. *Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи*. Матеріали ІV міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 26 травня 2023 р. Київ: Арт Економі, 2023. С. 64–66.

Виступи на наукових конференціях:

1. ІV Міжнародна наукова конференція «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації», м. Суми, 18–19 листопада 2019 р. (виступ з публікацією).

2. І всеукраїнська науково-практична конференція «Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи (актуальні питання нового та новітнього періодів)», м. Київ, 22 травня 2020 р. (виступ з публікацією).

3. Міжнародна науково-практична конференція «Україна. Європа. Світ. Історія та Сучасність», м. Київ, 4–5 грудня 2020 р. (виступ з публікацією).

4. Міжнародна науково-практична конференція «V Таврійські історичні наукові читання», м. Київ, 2–3 квітня 2021 р. (виступ з публікацією).

5. ІІ всеукраїнська науково-практична конференція «Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан і перспективи», м. Київ, 21 травня 2021 р. (виступ з публікацією).

6. Міжнародна наукова конференція «Взаємовплив традиції та сучасності», м. Клайпеда (Литва), 18–19 листопада 2021 р. (виступ без публікації).

7. «Київ і кияни», м. Київ, 25–26 листопада 2021 р. (виступ з публікацією).

8. III міжнародна науково-практична конференція «Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи», м. Київ, 20 травня 2022 р. (виступ з публікацією).

9. «Київ і кияни», м. Київ, 17–18 листопада 2022 р. (виступ з публікацією).

10. IV міжнародна науково-практична конференція «Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи», м. Київ, 26 травня 2023 р. (виступ з публікацією).

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....	2
ВСТУП.....	19
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	24
1.1. Історіографія проблеми.....	24
1.2. Джерельна база дослідження.	28
1.3. Теоретико-методологічні засади дисертації.....	35
РОЗДІЛ 2. ДІЯЛЬНІСТЬ КОЛЕКТИВУ ІНСТИТУТУ В ОРГАНІЗАЦІЇ ПОБУТУ І ЛІКУВАННЯ ВИХОВАНОК.....	41
2.1. Роль співробітників в облаштуванні і утриманні приміщень і території закладу.....	41
2.2. Нагляд працівників за зовнішнім виглядом, гардеробом і харчуванням вихованок.....	59
2.3. Медичний догляд колективу за дівчатами.....	74
РОЗДІЛ 3. РОЛЬ ПРАЦІВНИКІВ ІНСТИТУТУ У ПОВСЯКДЕННИХ І СВЯТКОВИХ ПРАКТИКАХ ВИХОВАНОК.....	93
3.1. Діяльність колективу закладу у навчанні та вихованні дівчат.....	93
3.2. Участь колективу у щоденних і святкових практиках інституту.....	117
ВИСНОВКИ.....	136
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	142
ДОДАТКИ.....	161

ВСТУП

Актуальність теми. Життя і навчання у школах-пансіонах для дітей знатних осіб часто романтизуються в сучасних літературі та мистецтві. Через закритий спосіб життя підопічних створюється багато міфів навколо буднів вихованців, зокрема ідеалізується образ шкіл-пансіонів, які донині поширені у багатьох країнах світу. В Україні теж діє багато таких приватних закладів. У суспільстві підтримується зразковий образ подібних навчальних осередків і не звертається увага на те, яким травматичним може виявитися досвід навчання у таких інституціях і наскільки складно й некомфортно там буває мешкати.

Перші державні жіночі школи-пансіони з'явилися на теренах України у ХІХ ст. Йдеться про інститути шляхетних дівчат, які створювалися для доньок дворянства, згодом до них могли вступити і діти купців. Київський інститут шляхетних дівчат (1838–1918 рр.) у ХІХ – перших десятиліттях ХХ ст. був одним із найбільших жіночих закладів м. Києва, створених за ініціативи уряду. Протягом усієї діяльності ця школа-пансіон займала важливе місце у формуванні молодого покоління панянок, виховуючи їх як майбутніх матерів, підданих Російської імперії, й плекаючи у них християнські чесноти. Багато відомих українських культурних та громадських діячок були випускницями цього закладу. Також відома низка імен видатних особистостей науки, освіти і мистецтва, які викладали в Інституті. Покровительство монаршої сім'ї над закладом сприяло тому, що Інститут був «форпостом» російських самодержавницьких ідей. Пізніше його перейменували на честь імператора Миколи І [111, с. 361]. Крім того, на території закладу було розміщено багато об'єктів, які свідчили про імператорський нагляд за Інститутом.

Дослідження ролі колективу в повсякденному житті вихованок Київського інституту шляхетних дівчат важливе для розуміння особливостей умов перебування в закритому закладі освіти та роботи різних категорій дорослих над тим, щоб забезпечити вихованок необхідним, а також – для розвіювання міфу про досконалість такої системи навчання, розуміння контексту тогочасної епохи, побуту привілейованих верств населення, їхнього життя у губерніях Південно-Західного

краю Російської імперії. Неабияку роль розкриття обраної теми відіграє у висвітленні освітніх процесів у Києві та визначенні місця закладу в соціокультурному просторі краю і серед його мешканців. Це відповідно дасть змогу виявити закономірності в житті, вихованні та навчанні вихованок інститутів шляхетних дівчат на теренах сучасної України та узагальнити досвід педагогічних працівників й інших членів колективу, діяльність яких не була представлена в історіографії. Також вивчення цієї теми поглибить знання з історії освіти XIX – перших десятиліть XX ст., із історії хвороб, а саме йдеться про лікувальні практики й перші розробки психічних проблем, з якими жили тогочасні люди. Тому тема є також актуальною в контексті зазначених аспектів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано на кафедрі історії факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» у рамках ініціативних тем «Історико-культурна спадщина України: джерела, методологія дослідження» (державний реєстраційний № 0115U006563) і «Україна від середньовіччя до новітнього часу: історія, політика, ідентичність» (державний реєстраційний 0121U111096).

Мета дослідження: охарактеризувати роль колективу в організації повсякдення вихованок Київського інституту шляхетних дівчат у XIX – перших десятиліттях XX ст.

Завдання:

1. Висвітлити історіографію, джерельну базу та теоретико-методологічні засади дослідження.
2. Охарактеризувати роль співробітників в облаштуванні й утриманні приміщень і території закладу.
3. Проаналізувати нагляд колективу за зовнішнім виглядом, гардеробом і харчуванням вихованок.
4. Показати, яким був медичний догляд працівників Інституту за дівчатами.
5. Висвітлити діяльність колективу закладу у навчанні та вихованні дівчат.

6. Охарактеризувати роль працівників Інституту у повсякденних і святкових практиках вихованок.

7. Проаналізувати взаємодії та відносини працівників між собою та поза Інститутом.

Об'єктом дослідження є організація повсякденного життя Київського інституту шляхетних дівчат у ХІХ – перших десятиліттях ХХ ст.

Предмет дослідження – діяльність колективу щодо простору Інституту, розпорядку життя в ньому, щодо зовнішнього вигляду, гардеробу, харчування, здоров'я, навчання і виховання, а також – під час щоденних і святкових практик інституток.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1834 р. – перші десятиліття ХХ ст. Нижня межа стосується утвердження статуту закладу, в якому були закладені засади функціонування Інституту. Верхня межа – останніх років діяльності школи-пансіону, яка датується 1919 р.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Інституту, де проживали та навчалися інститутки, й терени м. Києва, де мешкав і працював колектив закладу, і окремі локації відвідували інститутки.

Теоретико-методологічна основа дослідження. Дисертація базується на принципах історизму й об'єктивності. У дослідженні застосовані напрями мікроісторії та історії повсякдення. Використовуються загальнонаукові методи, а також – історичні, критичний метод щодо джерел. Розкрито роль колективу в буднях вихованок через концепцію П. Бурдьє про інституційне насилля [120], зокрема педагогічне, ідеї М. Фуко щодо нагляду і покарань в інституціях [196] і Дж. Шаверіана про «синдром школи-пансіону» [207]. Ця методологія дає змогу якнайкраще висвітлити основні проблеми дослідження.

Новизною дослідження є всебічна характеристика діяльності колективу в основних сферах буденного життя вихованок Київського інституту шляхетних дівчат у ХІХ – перших десятиліттях ХХ ст., що вперше узагальнено в історіографії. Показано те, як працівники доглядали за простором, зокрема яким був санітарний стан, яким одягом та взуттям забезпечували дівчат, яким було їхнє харчування, як піклувалися

про здоров'я панянок. Вперше проаналізовано роль колективу в навчанні й вихованні, у святкових і щоденних практиках. Також висвітлено досвід роботи окремих працівників, про яких дуже мало написано, але їх важливість є очевидною у функціонуванні закладу. Було доповнено напрацювання попередніх дослідників, що стосуються історії закладу.

Теоретичне і практичне значення роботи: матеріали можна буде використовувати для дослідження життя дворян на теренах України у XIX – перших десятиліттях XX ст., а також – для вивчення історії освіти окресленого періоду. Розвідка може доповнити інформацію про життя тогочасних відомих осіб, створити біографічні портрети деяких викладачів. Ще дослідження дає можливість доповнити історію медицини і хвороб. Окрім цього, напрацювання можна використовувати при викладанні курсу «Історія української культури» для здобувачів вищої освіти, а також – у створенні тематичних експозицій у музеях м. Києва і проведенні екскурсій, що присвячені побуту вихованців шкіл.

Особистий внесок здобувача. Дослідження виконано самостійно на основі джерел із використанням зазначеної методики. Всі публікації написані без співавторства.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки дисертації були представлені на засіданнях кафедри історії факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», а також на Міжнародних і Всеукраїнських конференціях: IV Міжнародна наукова конференція «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації», м. Суми (18–19 листопада 2019 р.), I Всеукраїнська науково-практична конференція «Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи (актуальні питання нового та новітнього періодів)», м. Київ (22 травня 2020 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Україна. Європа. Світ. Історія та Сучасність», м. Київ (4–5 грудня 2020 р.), Міжнародна науково-практична конференція «V Таврійські історичні наукові читання», м. Київ (2–3 квітня 2021 р.), II Всеукраїнська науково-практична конференція «Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан і перспективи», м.

Київ (21 травня 2021 р.), Міжнародна наукова конференція «Взаємовплив традиції та сучасності», м. Клайпеда (Литва), (18–19 листопада 2021 р.), «Київ і кияни», м. Київ (25–26 листопада 2021 р.), III Міжнародна науково-практична конференція «Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи», м. Київ (20 травня 2022 р.), IV науково-практична конференція «Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи», м. Київ (26 травня 2023 р.).

Публікації. Основні положення дисертації викладено в 6 публікаціях у фахових виданнях, 1 статті в міжнародному виданні. Окремі положення віддзеркалено в 9 публікаціях тез і виступах на 10 конференціях.

Структура дисертації. Дослідження побудоване за проблемно-хронологічним принципом, і складається з 3 розділів, поділених на 8 частин, висновків, списку використаних джерел, літератури і додатків. Загальний обсяг дисертації – 189, з яких основний текст – 123. Загальний перелік джерел та літератури складається з 208 найменувань.

1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Київський інститут шляхетних дівчат передусім досліджують як інституцію або в контексті історії жіночої освіти в українських губерніях Російської імперії. Єдиною працею, яка повністю присвячена функціонуванню школи-пансіону і її 50-річній діяльності, була написана у ХІХ ст. У радянський період не досліджували заклад узагалі, бо він був проімперським, і тому не вписувався в ідеологічний контекст періоду. Лише із здобуттям незалежності України розпочалось активне дослідження жіночих шкіл, їх функціонування, зокрема й інститутів шляхетних дівчат у контексті освітнього процесу і прав жінок ХІХ ст. на навчання. Тож праці з теми згруповано за проблемно-хронологічним принципом, що дає змогу розкрити всі аспекти ролі колективу в буднях інституток.

Фундаментальною працею, цілковито присвяченою закладу, є дослідження М. М. Захарченка, який займав посаду інспектора класів в Інституті в другій половині ХІХ ст. Праця написана спеціально до ювілею Інституту, його 50-річної діяльності, тому автор прагнув дещо звеличити школу-пансіон, особливо її значення у вихованні молодого покоління жінок і приховати ті факти, які несли негативну інформацію про неї. Незважаючи на це, дослідження містить великий масив інформації про діяльність Інституту, включаючи штатні таблиці та відомості про колектив, вихованок, які доповнюють архівні дані й подекуди заміщають втрачені документи [150]. Однак, як вказував М. М. Захарченко, деяка інформація може бути неточною, особливо цифрові дані [150, с. 85] чи переліки імен деяких працівників (ми помітили, наприклад, що автор ніде не згадує вчительку Клосовську, яка працювала у школі-пансіоні [75, с. 34] і т. п. Тим не менше, завдяки поданому матеріалу, ця робота є ґрунтовним дослідженням історії Київського інституту шляхетних дівчат у ХІХ ст.

Ще одним із доробків, який містить огляд історії закладу та його церкви, є статті [109, 110] священника й за сумісництвом учителя Закону Божого Ф.

Хорошунова, який описує події з життя Київського інституту, а окрему увагу спрямовує на функціонування Олександринського храму і особливо на його масштаби. Зібрані матеріали характеризують масштаби та розміри храму, деталі інтер'єру, що дає змогу оцінити, наскільки комфортним було перебування вихованок у цьому приміщенні.

Про заклад і його привілейованість, тобто недоступність для дівчат будь-якого стану, окрім дворянок і пізніше доньок купців, зазначав В. І. Щербина у книзі «Нові студії з історії Києва» [203], у яких одна з частин розповідає про жіночу освіту Києва. Однак увага автора здебільшого спрямована на діяльність гімназій, аніж на школи-пансіони. У радянський період історії України Київським інститутом шляхетних дівчат мало цікавилися з огляду на його підтримку монархії Романових, що не вписувалось у тогочасний ідеологічний контекст.

У контексті жіночої освіти Київський інститут шляхетних дівчат характеризують такі сучасні дослідниці як Т. В. Сухенко [195], і К. А. Кобченко [160], А. І. Махінко [172], В. А. Добровольська [128], які розкривають заснування, функціонування, навчання у цих школах-пансіонах, педагогічний склад тощо. Ці дослідження дають загальні уявлення про стан жіночої освіти та боротьбу молодого покоління дівчат за доступ до навчання. Також важливими є доробки А. А. Кізлової, яка показує місце Київського інституту шляхетних дівчат у путівниках ХІХ – початку ХХ ст. [157] та описує, як згадувалися зановчителі закладу в «Киевских епархиальных ведомостях» останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. [158]. Ці дослідження дають змогу з'ясувати, наскільки важливим був заклад у соціокультурному просторі Києва, а також – зрозуміти роль учителів Закону Божого у житті вихованок. Значущою є публікація Ю. В. Хитровської [197] про особливості релігійного виховання в Київському інституті шляхетних дівчат і роль православних ієрархів у цьому процесі, так як окреслює основні моменти зростання дівчат у православному оточенні.

Про деяких відомих випускниць-інституток можна почерпнути інформацію: в колективному доробку «Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні» [133] – про відому українську актрису Г. Затиркевич-Карпинську; у дослідженні

Л. Барсової – про відому оперну співачку Н. Забелу-Врубель [116]; у доробку Р. А. Кіреєвої – про відому історикиню та дружину визначного історика і професора Університету Св. Володимира В. Іконнікова – А. Л. Іконнікову [156]. Ці дослідження дають змогу простежити, наскільки значною була роль Інституту в житті цих успішних випускниць і як вплинув заклад на здобуття їхнього фаху. Також про деяких співробітників закладу і про генерал-губернаторів В. В. Левашова і Д. Г. Бібікова, які заснували Інститут, написано В. В. Шандрою [201] і А. Макаровим [171], які створили портрети цих осіб через їхню діяльність і через спогади. Важливими для дослідження є мотиви діянь видатних очільників краю, адже саме вони сприяли заснування школи-пансіону і облаштували простір для життя та навчання.

Головний корпус Київського інституту шляхетних дівчат згадується у колективному виданні О. М. Друг і Д. В. Малаков «Особняки Києва» [130], що присвячена визначним пам'яткам архітектури міста. Зокрема, одна із частин розповідає про особняки Липок і як забудовувався район, у якому розташовувалось і перше інститутське приміщення, що належало Ф. В. фон дер Остен-Сакену, і будівля Київського інституту. Інформативною є розвідка П. Ф. Альошина [113] про архітекторів батька і сина Беретті, які є розробниками головного корпусу Інституту. Однак комплексного дослідження, яке присвячене будівлі Київського інституту шляхетних дівчат, а саме показу його архітектурних особливостей і реконструкцій упродовж ХІХ ст. і до сьогодні, нема. Для розкриття теми дуже важливе дослідження вигляду корпусів, адже нам потрібно врахувати, наскільки комфортним було перебування дівчат в Інституті, і чи продумали архітектори моменти, що зумовлюють зручність простору для дівчат під час довгого проживання.

Для поглибленого розуміння виховних процесів у Київському інституті шляхетних дівчат використано у дослідженні праці А. Шокаревої [202] та В. В. Веремєнко [122, 123] про дворянство та його родинне життя, про плекання дітей, і про місце релігії у їхньому повсякденні. Ці праці допомагають краще усвідомити основи виховання у тогочасних російських дворянських сім'ях, які стосувалися інституток і запроваджувались у школах-пансіонах, тому що більшість складу управлінського колективу закладу походила із теренів сучасної Росії.

Найвагомішими дослідженнями про повсякдення вихованок інститутів шляхетних дівчат Російської імперії, є доробки В. В. Пономарьової. Зокрема, велику увагу дослідниця присвятила таким темам як харчування інституток [181], одяг [178, 179, 180], медико-соціальним умовам життя вихованок [182], їх заняттям гімнастикою [185], книгам [183] і викладачам закладів Відомства закладів імператриці Марії [184]. Її дослідження широко висвітлюють проблеми, які існували в школах-пансіонах, і як головне управління їх вирішувало, щоб покращити умови життя дівчат. Основна увага авторки здебільшого сконцентрована на інститутах Москви і Санкт-Петербурга, і лише частково – на інших закладах імперії, що не показує локальних особливостей у житті інституток інших частин імперії.

Організації виховного процесу в інститутах шляхетних дівчат присвячено доробок Л. О. Чорновол, де проаналізовано форми і методи фізичного, релігійно-морального та морально-етичного виховання в закритих жіночих навчальних закладах, що функціонували в Україні протягом XIX – поч. XX ст. [200]. Побіжно згадується режим дня і раціон панянок, який підкреслює подібність життя в усіх цих школах-пансіонах.

Варто зауважити про важливість робіт А. С. Коробчук, що досліджує Одеський інститут шляхетних дівчат. Зокрема, у її напрацюваннях охарактеризовано виховний процес, акцент зосереджено на тому, як інститутки залучалися до введення господарських справ у пансіоні, як опановували курс витончених мистецтв, їхні покарання тощо [166], а також періодика, яка читалась вихованками зазначеного закладу [168]. Одна зі статей історикині присвячена керівниці Одеського інституту [167]. Роботи дослідниці дозволяють порівняти деякі аспекти життя вихованок і наставниць Одеського із Київським закладом.

Цікавою є стаття Ю. М. Хохлової [198], у якій досліджуються проблеми типології вихованок, деякі аспекти їх навчання і міжособистісної комунікації. Про особливості взаємодії інституток між собою і персоналом, а саме про обожнювання, йдеться у доробку В. А. Возчикова [125].

В українській історіографії останніми роками з'являються все частіше невеликі розвідки про повсякденне життя у жіночих школах XIX ст. Йдеться про

огляд буднів в інститутах шляхетних дівчат Наддніпрянської України в ХІХ ст. у статті А. Коваленко [161], а також – про повсякдення гімназисток навчальних закладів Києва др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст. у статті К. Зуденкової [151] і турботу про здоров'я вихованок в Полтавському інституті шляхетних дівчат Л. П. Клевакою [159]. У цих роботах поверхово подано інформацію про деякі аспекти із життя і навчання панянок у школах, використано дуже мало джерел, зовсім немає архівних документів, тож порушені там проблеми потребують подальшого доопрацювання.

Історикиня М. Р. Чорна проаналізувала нагляд за моральністю гімназисток доби «морального занепаду» після 1905 р., використовуючи гендерний підхід. Варта розгляду її теза про те, що життя гімназистки мало набагато більше приватності, ніж життя інститутки [199].

Для порівняння деяких аспектів із буденного життя вихованок Київського інституту з іншими навчальними закладами, зокрема Університету Св. Володимира і КДА, ми використовуємо дослідження Т. Самчука [188, 189] і Т. Якусик [204] про харчування і про роль образотворчого мистецтва у житті студентів. У цих дослідженнях детально проаналізовано раціон вихованців, особливо розкрито проблеми недоїдання у вище згаданих навчальних закладах, а також показано художні заняття студентів, що дає змогу доповнити нашу розвідку.

Таким чином, історії Київського інституту шляхетних дівчат у ХІХ – перших десятиліттях ХХ ст. присвячені праці, які розглядали його діяльність як навчального закладу або як один із центрів жіночої освіти на українських землях Російської імперії. Ці дослідження частково допомагають відтворити роль колективу у житті дівчат, їхньому вихованні та навчанні, догляді за простором, харчуванням і здоров'ям. В історіографії немає досліджень щодо архітектури головного корпусу закладу і щодо повсякдення панянок Київського інституту.

1.2. Джерельна база дослідження

Для характеристики ролі колективу в організації повсякденного життя вихованок Київського інституту шляхетних дівчат у ХІХ – перших десятиліттях ХХ

ст. у дослідженні використано документи з Держархіву м. Києва та з Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського і опубліковані документи. Не менш важливими є спогади випускниць школи-пансіону і відомих тогочасних особистостей, які згадували про заклад і його працівників. Також залучено художні твори і зображальні джерела, що суттєво доповнюють роботу.

У дослідженні не ставилася за мету систематизація писемних пам'яток відповідно до основних схем і моделей класифікації джерел, натомість їх упорядковано за інформативним потенціалом. Враховано індивідуальність змісту, оригінальність фактів у джерелах, використано критичний метод, який дає змогу всебічно розглянути пам'ятки про роль колективу у повсякденні вихованок Київського інституту шляхетних дівчат.

Важливу інформацію про діяльність закладу можна почерпнути у його статуті й законодавчих документах Відомства закладів імператриці Марії, яке контролювало функціонування інститутів шляхетних дівчат на теренах Російської імперії, зокрема м. Києва. Статут Київського інституту шляхетних дівчат 1834 р. [70] був створений на основі Статуту Полтавського інституту шляхетних дівчат [150, с. 10]. У цьому документі розписані права і обов'язки ради Київського інституту, основна діяльність колективу щодо вихованок і регламентувалося навчання-проживання дівчат у закладі [70]. При роботі з цим джерелом важливо враховувати чи виконувалися усі його положення упродовж усієї діяльності закладу.

Законодавчими документами Відомства закладів імператриці Марії, що встановлювало, як мали відбуватися навчання-виховання-проживання дівчат у закладах, були статут 1855 р. [107], зведення законів [100] і циркуляри [111]. Ці документи детально показують уніфіковану систему функціонування закладів, розкривають обов'язки членів колективу і їхні права, догляд за вихованками, і особливо реакцію відомства на проблеми в інститутах Російської імперії. Це відповідно дає змогу порівнювати з ними реальні дії членів колективу й визначати, наскільки ті дії відповідали тогочасним нормам відомства.

Неабияку значущість для дослідження представляють архівні джерела, що показують внутрішнє життя закладу у всіх його сферах і безпосередньо практичну

діяльність працівників школи-пансіону. Зокрема, важливими у розкритті історії створення закладу, догляду за простором, забезпечення одягом і харчами є такі документи як рапорти генерал-губернаторів [53], протоколи засідань ради Інституту з питань навчально-виховної та господарської роботи [47, 48, 49, 50, 51], кошториси доходів і видатків закладу й ремонту приміщення інституту [54, 55], щорічні звіти Київського інституту шляхетних дівчат про діяльність [5, 6, 7, 8, 9, 10, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 43, 44]. У цих джерелах є важлива інформація про ремонтні роботи й перепланування кімнат у закладі, про санітарний стан Інституту з детальним описом усіх проблем і спробами їх усунення, про закупівлі продуктів і їхню ціну, про інститутську майстерню пошиття одягу й білизни, про зношеність речей тощо. Також ці документи розкривають труднощі, з якими стикалися працівники Інституту в роботі, те, як їм подекуди вдавалось економити, і не менш важливо, показано, в яких частинах діяльності вони не справлялися з поставленими завданнями.

Навчально-виховний процес у школі-пансіоні розкрито детально у статистичних даних про викладачів і вихованок [58], програмах навчальних предметів для жіночих інститутів [45] тощо. Йдеться про розклад уроків, навантаження викладачів, діяльність інспектора класів, і загалом про освітню роботу колективу під час уроків, що дає змогу охарактеризувати не тільки те, як вихованки отримували знання, а й те, скільки часу дівчата проводили з навчителями чи іншим педагогічним персоналом.

Інформацію про медичний догляд колективу й про стан здоров'я дівчат віднаходимо у медичних звітах [14, 16, 38] і справах про холеру [34, 35], медичному зведенні Відомства закладів імператриці Марії [82], які описують хвороби вихованок, піклування медперсоналу про здоров'я дівчат, закупівлю необхідних медикаментів і епідемічні захворювання в школі-пансіоні упродовж діяльності та про створення інфекційного відділення, що дає змогу встановити, який рівень медичного забезпечення і догляду був в Інституті.

Про взаємини між наставницями й вихованками йдеться у звітах класних дам щодо виховної роботи з дівчатами [42, 43, 44]. Важливо, що вони описують поведінку дівчат, ставлення класних дам до підопічних і навпаки – дівчат до класних дам. У

звітах висвітлено досвід роботи виховательок і проблеми, з якими вони стикалися під час освітнього процесу. Фактично, за відсутності спогадів класних дам, це є єдиним джерелом, у якому вони говорять про своє життя у стінах закладу.

Про життя вихованок і колективу в роки Першої світової війни ми частково дізнаємося із заяв батьків [26] про прилаштування їхніх доньок до інших інститутів у Російській імперії 1915 р., бо у Києві тоді відбувалась евакуація закладів і установ. Ці документи дають можливість частково реконструювати перебування дівчат в Інституті в умовах війни, проблеми, пов'язані з виїздом вихованок з Києва, та становище батьків, які подекуди опинилися в не дуже сприятливих умовах, щоб прийняти доньок удома. За умови відсутності великої кількості джерел і браку інформації ми частково можемо проаналізувати цей період у житті закладу й досвід колективу, вихованок, та висловити лише певні припущення.

Свідчення про бачення Інституту зі сторони, а також інформацію про життя закладу від його працівників віднаходимо у листуванні колективу з Відомством закладів імператриці Марії [29] чи у приватному листуванні тогочасних відомих осіб – В. М. Малініна з В. С. Іконніковим [32], Н. А. Фаворова з П. Г. Лебединцевим [92, 93] і В. С. Житецької з сином [30]. У листах розкриваються особливі подробиці з діяльності школи-пансіону, навіть неординарні факти, які обговорювались у соціумі м. Києва серед його еліти.

Погляд інститутки на *alma mater* і її працівників можна віднайти у спогадах вихованок закладу, які навчались у різні періоди. Функціонування закладу другої половини XIX ст., приблизно 1860-тих рр., показано у спогадах М. М. Воропанової (найбільші за обсягом з усіх) [68], М. В. Лучицької [80], М. О. Тулуб [104] і невідомої вихованки (працювала у приватній жіночій гімназії О. Т. Дучинської) [97], які були написані ще за часів існування Російської імперії. У цих творах ми не побачимо надто критичних висловлювань щодо інститутської освіти чи нелояльного ставлення до монаршої родини, бо їх би не дозволила надрукувати цензура. У спогадах випускниці оповідають про свої будні в цьому закладі з детальним описом умов проживання і навчання. Якнайкраще розкривають особливості свого повсякденного життя та взаєностосунків із колективом, зокрема симпатію й нелюбов до окремих

представників. Ці спогади наповнені суб'єктивними оцінками інституток, що виявляє ставлення вихованок до Інституту як закладу освіти (зустрічаємо як позитивне, так і негативне), і те, з якими проблемами вони зіштовхувались під час років навчання.

Творами вихованок, написаними й виданими в радянські роки, є спогади й автобіографічні відомості З. М. Гіппіус [71], Є. О. Сатіної [99] та Є. Фішер [108]. У цих творах лише маленька частина присвячена навчанню і проживанню дівчат у закладі, здебільшого основна частина присвячена їхнім кар'єрним успіхам. За нашими припущеннями, вихованки не хотіли акцентувати увагу на тому, що здобували освіту в закладі під імперським покровительством, бо не хотіли потрапити в немилість радянської влади і втратити роботу. Однак їхні згадки дають уявлення про те, що вони здобули під час інститутського навчання і як це вплинуло на їхнє майбутнє життя і вибір професії.

Також у дослідженні використано спогади вихованок інших інститутів Російської імперії – Н. С. Сохановської (Кохановської) [63], Т. Г. Морозової (Харківський інститут) [83], А. М. Енгельгардт ((Єкатеринський інститут) [72], Є. В. Аладьїної (Дім працелюбства у Санкт-Петербурзі) [64], Є. М. Водовозової (Смольний інститут) [67] і А. В. Стерлігової (Єкатеринський інститут) [101], для порівняння їх буднів з повсякденням вихованок Київського інституту шляхетних дівчат, що у деяких випадках показує особливості в рутинному бутті київських вихованок.

Для розкриття окремих епізодів із життя працівників та інституток, суспільних думок щодо інститутського навчання є значущими спогади, автобіографії, щоденники тогочасних видатних осіб, зокрема З. П. Тулуб [103], О. Ф. Кістяківського [75], М. І. Костомарова [77], М. В. Нестерова [84], Н. Полонської-Василенко [95]. Ми не розкриваємо докладно постаті цих відомих діячів, оскільки залучаємо до дослідження лише вказані в їхніх творах факти, які доповнюють картину подій у закладі й відносинах між вихованками та колективом.

Також про Інститут писали його сучасниця Л. А. Ярцова [112] (родичка однієї з директорок Інституту). У її праці знаходимо згадки про керівницю і її діяльність у закладі. Інша дослідниця А. Л. Іконнікова [74] згадувала про класну даму Інституту, а саме – її враження про В. М. Ващенко-Захарченко (у дівочтві – Мельницька), з

якою пізніше працювала у гімназії О. Т. Дучинської. Ці доробки є вторинними джерелами для нашої розвідки, тому що вони не є спогадами, а працями, присвяченими Києву чи його закладам.

Досліджуючи повсякдення вихованок Київського інституту шляхетних дівчат, беремо до уваги й кілька художньо-літературних творів, які розкривають будні вихованок у школі-пансіоні. З огляду на потенційні можливості літератури, не варто заперечувати її інформаційний потенціал як історичного джерела, бо її пам'ятки є здобутками писемності, що мають соціальне значення, естетично відбивають суспільну свідомість й у свою чергу її формують, виконують ряд важливих функцій: зберігають, нагромаджують, передають від покоління до покоління моральні, філософські й інші соціальні цінності, визначають світогляд та естетичні ідеали певних епох, народів і соціальних груп [177, с. 131]. Важливість художніх творів про Інститут полягає в тому, що вони показують загальне бачення суспільством закладу та його вихованок або ж погляд дівчат на своє перебування у школі-пансіоні в літературному обрамленні.

Одним із творів, де йдеться про навчання в Київському інституті шляхетних дівчат, є оповідання Н. Манасеїної «Мамине дитинство». Авторка тексту була донькою київської інститутки О. Скібіцької, яка навчалась у закладі у другій половині XIX ст. [81]. Цей твір містить великий масив інформації про повсякдення інституток та інформацію про колектив, прізвища, імена осіб, які насправді працювали на той час у закладі.

Іншим значним літературним доробком за обсягом і насиченістю інформацією є автобіографічна повість «Без коріння» [76] Н. А. Королевої, яка навчалась у школі-пансіоні на початку XX ст. і повністю описує весь час перебування там від вступу до закінчення навчання. Цей твір цінний для нас тим, що він єдиний розкриває пласт інститутського життя початку XX ст., де детально зображено будні вихованок, їх вчинки, дружбу, відносини з такими викладачами як М. В. Лисенко і В. З. Завітневич, В. М. Малінін і ставлення до інших працівників. Крім того, у виданні книги 1968 р. під прізвищами дійових осіб твору розставлено посилання на імена реальних осіб, з яких Н. А. Королева змальовувала образи, що свідчить про реальність її героїв. Також

авторка характеризує інститутську систему освіти як проросійську, яка не дає іншого погляду в навчанні, окрім вигідного для імперії. Це було пов'язано з тим, що Н. А. Королева мала досвід життя у Франції в монастирі до Інституту й працювала над твором уже в еміграції [173], тобто їй не загрожувала кара від влади за позицію щодо закладу.

Якщо узагальнити, ці згадані вище твори розкривають образ вихованок, усталений в українському суспільстві; виокремлюють риси інститутського життя, яке не висвітлено в тогочасних ділових документах; показують видатних персоналій цього навчального закладу і їхні взаємини з вихованками; характеризують колектив Інституту, зокрема класних дам і вчителів, та їх взаємини з інститутками. Кожен із фрагментів літературно-художніх творів перевіряється спогадами чи діловими документами, що дає підстави вважати інформацію, яка в них уміщена, достовірною. Ці твори мають неабияку цінність, бо також заповнюють прогалини при дослідженні питань, щодо яких інформації бракує в документах.

Ще однією повістю, які характеризує заклад і життя інституток, є «Хмари» І. С. Нечуя-Левицького [85]. У творі змальовані тогочасні стереотипні образи інституток, особливості їхньої освіти, а також – постаті директорок. У автора чітко простежуються позиція зневаги до закладу через політику русифікації в Інституті та його проукраїнська позиція.

Важливе значення для дослідження мають зображальні джерела, зокрема – фото вихованок Київського інституту шляхетних дівчат у додатках [Див. Додаток В, Рис. 10–21], а також – проекти корпусу, план території та зображення інших приміщень, що належали закладу [Див. Додаток Б; В, Рис. 1, 2, 3, 7]. Ці джерела дають змогу наочно дослідити уніформу інституток, їх зовнішній вигляд, а також побачити, якими були плани приміщення школи-пансіону та їх призначення. Цікаво, що фото закладу, розміщені в книзі М. М. Захарченка у додатках [Див. Додаток В, Рис. 4, 5, 6], показують, як Інститут себе репрезентував і показував найголовніші, за їхньою версією, місця. Також на фото можна побачити розташування меблів, портрети на стінах і простір церкви. Ми також залучаємо до дослідження ілюстрації [Див. Додаток

В, Рис. 8, 9] з книги Мансеїної «Мамино детство», які показують візуально деякі місця в закладі, припускаючи, які вони могли бути.

На жаль, не всі аспекти життя вихованок і ролі колективу в їх житті ми можемо віднайти у джерелах. Багато архівних документів не дійшло до нашого часу, особливо це стосується початку і перших десятиліть ХХ ст. Мало джерел щодо впливу подій I Світової війни на функціонування Інституту й на будні дівчат. Також проблемою залишається невелика кількість спогадів інституток. А ті, що написані, переважно розкривають будні вихованок 1860-тих рр. і початок ХХ ст., тобто пропущений період з 1870-тих рр. до початку ХХ ст. Відсутні спогади і основні працівники закладу, йдеться про директорок, інспекторів класів, працівників господарського сектору, класних дам і частково вчителів. Отож, відсутність деяких джерел не дає дослідникові змоги глибше інтерпретувати історію життя інститутських людей.

Однак велика кількість зазначених джерел із обраної теми цілком дає можливість розкрити повсякденне життя вихованок Київського інституту шляхетних дівчат і ролі колективу в їхніх буднях. Найціннішими є документи про діяльність закладу, про медичне забезпечення, про поведінку вихованок, які розкривають внутрішнє життя Інституту, його проблеми, про те, як це впливало на його підопічних. Не менш значущими є джерела особового походження, а саме – спогади вихованок, які дають змогу детально розкрити їхні будні у закладі і простежити їхній погляд на інститутське життя.

1.3. Теоретико-методологічні засади дисертації

У дослідженні використовується принцип історизму, який означає пізнання індивідуального в його «конкретному часі й просторі» [194, с. 548]. Також він включає розгляд усіх історичних фактів, явищ і подій відповідно до конкретно-історичних обставин, у їх взаємозв'язку і взаємообумовленості. Будь-яке історичне явище вивчають від зародження, враховуючи, які етапи розвитку пройшло, чим у підсумку стало [165]. Йдеться про розгляд ролі представників колективу в повсякденні вихованок, їх взаємин із дівчатами, з усвідомленням епохи, в якій вони

жили, зокрема соціокультурних процесів, політичних обставин та ідеологічного тла у ХІХ – перших десятиліттях ХХ ст., від створення закладу до завершення його діяльності.

Хоча кожен дослідницький текст є продуктом конструювання автора з його суб'єктивними оцінками, зокрема, як зауважив П. Берк, «наш розум не відбиває реальності безпосередньо, і ми сприймаємо світ крізь мереживо конвенцій, схем і стереотипів [117, с. 18], у роботі також застосовано принцип об'єктивності, що передбачає використання фактів у їх справжньому змісті, не спотворених і не підігнаних під схему. Цей принцип вимагає розглядати кожне явище в його різноманітності й суперечливості, в сукупності як позитивних, так і негативних проявів [165].

У роботі використано соціологічні терміни «колектив», «соціальна взаємодія», «соціальні відносини» і «досвід» (розглядаємо цю філософську категорію під кутом соціологічним). Під першою категорією мається на увазі відносно компактна і автономна соціальна група, що об'єднує людей, котрі вирішують конкретне суспільне завдання. Правовий статус регулюється законами, статутами, положеннями тощо [163]. Варто наголосити, що у дисертації йдеться про постійних і тимчасових працівників закладу, тобто дорослих осіб, які впливали на різні сфери життя вихованок в Інституті відповідно до нормативних документів.

Інший термін – це соціальна взаємодія, яка є формою спілкування, що передбачає систематичний, взаємний вплив індивідів одне на одного. Під час взаємодії відбувається обмін інформацією, знаннями, досвідом, матеріальними та духовними цінностями. Індивід, група визначають свою позицію відносно інших, своє місце, статус у соціальній структурі, свої соціальні ролі [121, с. 198–200]. Тож у дослідженні буде розкрито вплив працівників закладу на вихованок.

Щодо третього терміну, то соціальними відносинами є відносно стійкі зв'язки між індивідами і соціальними групами, обумовлені їх неоднаковим становищем у суспільстві та роллю в суспільному житті. Основну в дослідженні присвячено соціальним відносинам у формі міжособистісної взаємодії і спілкування всередині трудових колективів [121, с. 202–203].

Останній термін «досвід» описується як поведінка соціальних груп, еліт тощо [155, с. 170]. У дослідженні головним буде вивчення досвіду окремих співробітників.

Також у роботі окрему увагу приділено «простору» і «часу». Під простором мається на увазі місце навчання та проживання вихованок Київського інституту шляхетних дівчат у ХІХ – перших десятиліттях ХХ ст. Розглядається, наскільки колектив зміг забезпечити необхідні умови для комфортного життя дівчат, тобто йдеться про облаштування приміщень і території закладу, нагляд за їх санітарним станом, адже все це впливало на здоров'я вихованок. Також у дослідженні розглядатиметься головний корпус закладу як одна зі значущих будівель тогочасного Києва. Категорія «часу» важлива не тільки для розуміння доби, у якій існували відносини вихованок і колективу школи-пансіону, а й як час проведений працівників з їхніми підопічними впливав на їхнє буття у закладі.

У роботі перетинаються два напрями історичних досліджень: історія повсякдення й мікроісторія. В історії повсякдення досліджуються умови життя, праці та відпочинку (побуту, умов проживання, раціону харчування, способів лікування, соціальної адаптації), а також фактори, що впливають на формування свідомості та норм поведінки, соціально-політичні вподобання тощо більшості населення («пересічних людей») тієї чи іншої країни в той чи інший період. Історія повсякдення є історією тих, хто для істориків залишився переважно «безіменним» і «мовчазним» [126, с. 439]. У фокусі уваги історика повсякденності перебуває як історія побуту, так і подієва історія (вплив тих чи інших подій на повсякденний побут людей), історія казусів, історія ментальностей і ментальних стереотипів, історія особистих переживань [164, с. 11]. Історики повсякдення намагаються реконструювати та пояснити взаємний зв'язок між діями та досвідом особистості, з одного боку, та матеріальним життям, інституціями та процесами, з іншого [206].

Тож у дослідженні розкривається, як колектив Київського інституту шляхетних дівчат формував повсякдення вихованок цього закладу, а саме – як було організовано корпус і територію закладу, де мешкали інститутки, як відбувалося постачання їх харчами та складання раціону, забезпечення одягом і медичний догляд. Основну увагу буде спрямовано на діяльність колективу закладу під час навчання й

виховання молодого покоління дівчат, їхню роль у щоденних і святкових практиках інституток. Це також покаже, у яких сферах ті чи інші співробітники мали найбільше впливу на інститутське життя дівчат. Буде висвітлено проблеми психоемоційного стану дівчат, розкрито реакції колективу на ці обставини і розглянуто життя й роботу тих представників колективу, які не залишили після себе спогадів чи інших свідчень (тих, хто мовчить), але їхня робота була значущою для вихованок.

Варто зауважити і про властивості мікроісторичного підходу. Найхарактернішою особливістю мікроісторії є зменшення масштабу дослідження, перехід до мікроскопічного аналізу, об'єктом якого є вчинки особи, одиничні події, окремі казуси. Масштаб постає як засіб пізнання «іншого соціального» – складної мережі взаємин осіб, різних життєвих стратегій і чинників, що їх породжують, суперечностей і непослідовностей нормативних систем, які дають можливість суб'єктові конструювати «свою» історичну реальність. Основою інтерпретативної практики мікроісторії є інтенсивна методика, «щільний опис» [193], яка використана в роботі.

Прибічників мікроісторії об'єднує кілька спільних позицій: критичне бачення макропідходів, акцент на досвіді й діяльності людей у самому конструюванні життя, пріоритетність у виявленні виняткового і соціального (до незвичайних казусів, індивідуальних стратегій, перепитій біографій). У такий спосіб вдається досліджувати індивідуальне у соціальному і соціальне в індивідуальному на рівні конкретної історичної практики [124, с. 32].

Мікроісторичний підхід дає змогу через зменшення масштабу аналізу детальніше реконструювати досвід роботи колективу у закритій жіночій школі на основі одиничних випадків і досвід вихованок у взаємодії зі співробітниками цього закладу, адже, за висловлюванням відомого історика Ж. Равеля, кожен досвід є складним і вписується в найбільшу кількість різних контекстів. Також важливим моментом є той, що мікроісторія пропонує історикау перевести соціоісторичний аналіз у сферу процесів [187]. Це дасть нагоду ґрунтовніше простежити взаємодії між працівниками і вихованками у Київському інституті шляхетних дівчат та визначити

їхні ідентичності та інтереси, звернувши увагу на ті особливості, які раніше не були зазначені іншими дослідниками.

У дисертації використано загальні методи дослідження, зокрема аналіз, що означає уявне чи реальне розкладання цілих об'єктів на їх складові елементи [169, с. 57]. Тобто показано роль колективу в різних сферах повсякдення вихованок Київського інституту у ХІХ – перших десятиліттях ХХ ст., і, за допомогою синтезу, вибудовується проблема як цілісне явище. Використано індукцію – перехід у ході пізнання від окремого знання до загального [169, с. 59]. Дослідження базується на засадах логіки, що дає змогу висувати припущення в роботі. Також послуговуємось історико-генетичним методом, що допоможе розглядати кожен проблему з початку виникнення, розвитку й кінця у хронологічному порядку. Метод реконструкції використовується для зображення досвіду колективу і підопічних у їхніх щоденних практиках. Історико-порівняльний метод дасть змогу порівняти життя вихованок Київського інституту шляхетних дівчат із буттям інституток інших частин Російської імперії або ж студентів навчальних закладів Києва. Також порівнюється інформація зі спогадів панянок із Київського закладу та інших подібних закладів на усій території держави.

Також у дисертації використано критичний метод характеристики джерел, який полягає у розгляді артефакту з погляду тієї епохи, у якій його було створено, визначення авторства, вірогідність джерела та репрезентованих у ньому відомостей [154]. Це сприятиме кращому реконструюванню думок авторів, їхніх мотивів і поглядів на Інститут, а також – на організацію повсякденного життя школи-пансіону.

В основі дослідження – концепція П. Бурдьє про інституційне насилля, зокрема педагогічне, основна ідея якої полягає у визначенні впливу певної структури чи осіб як насилля, коли одні групи нав'язують культурні та символічні практики іншим [120]. Тобто виховні процеси в Київському інституті шляхетних дівчат розглядаються під цим кутом зору, щоб побачити, під яким тиском формувалося молоде покоління дівчат і як монарше покровительство впливало на їхнє життя. Також шукатимемо атрибути влади Романових у повсякденні вихованок, у речах, які їх оточували.

Для розкриття аспектів виховного процесу використано теорію М. Фуко [196] про нагляд, покарання і тезу про спільне у практиках в'язниць, армій і шкіл, що простежується в інститутському житті дівчат. Також щодо психологічних тем залучається концепція дослідниці Дж. Шаверієн [207], яка розглядає так званий «синдром школи-пансіону» («boarding-school syndrome»), котрий визначається як психологічна травма молодого покоління (йдеться саме про вихованців Великої Британії). У дослідженні буде висвітлено, як переживали певний травматичний досвід вихованки інституту відповідно до складових теорії цієї британської дослідниці.

Таким чином, в основі методології дослідження лежить принципи історизму та об'єктивності, а також використання таких напрямів як історія повсякдення і мікроісторія, що дасть нагоду якнайкраще дослідити побут вихованок і їх взаємини з колективом Київського інституту шляхетних дівчат. Використовуються загальні методи дослідження, а також історичні, щоб зрозуміти контекст епохи і відтворити проблематику теми у хронологічній послідовності.

РОЗДІЛ 2. ДІЯЛЬНІСТЬ КОЛЕКТИВУ ІНСТИТУТУ У ФОРМУВАННІ НЕОБХІДНИХ УМОВ ДЛЯ ЖИТТЯ ВИХОВАНОК

2.1. Роль співробітників у створенні та догляді житлового простору інституток

У XIX – перших десятиліттях XX ст. Київський інститут шляхетних дівчат був закритим навчальним закладом, що означало: протягом тривалого навчання його вихованки постійно перебували в закладі, тобто здобували освіту і проживали. Покидати цю школу-пансіон дівчатам дозволялося лише на канікули й на деякі свята (Великдень та Різдво), весь інший час їх супроводжували працівники закладу [70, с. 135, 138 – 139]. Щоб дівчата добре навчалися, колектив Інституту мав забезпечувати всі необхідні умови проживання, зокрема подбати про комфортність і безпечність середовища. В цьому підрозділі буде детально окреслено заснування Інституту, створення його головного корпусу й охарактеризовано тих осіб, хто облаштував приміщення та облагороджував подвір'я, де мешкали панянки.

Інститути шляхетних дівчат на українських землях з'явилися в першому тридцятиріччі XIX ст. спочатку в Харкові, потім у Полтаві, а згодом і в Одесі [195, с. 80]. Ідея створення Київської школи-пансіону виникла у 1830-х рр., вона пов'язана з Київським, Подільським та Волинським генерал-губернатором графом В. В. Левашовим і попечителем Київського навчального округу Є. Ф. Фон-Брадке, а також із графом Д. Г. Бібіковим, який став новим Київським, Подільським та Волинським генерал-губернатором [150, с. 7]. Мета заснування Київського інституту шляхетних дівчат була наслідком епохи Просвітництва, яка розпочалась у Російській імперії в кінці XVIII ст., й порушила проблему освіченості жінок. Підтвердження знаходимо в рапорті В. В. Левашова до імператора Миколи I (29 червня 1833 р.), де говорилося: «На одномъ воспитаніе юношества и при всемъ наилучшемъ устройствѣ учебныхъ заведеній и распространѣніи полезныхъ знаній недостаточно. Коль скоро воспитаніе дѣвиц останется въ томъ же видѣ. Нравственное и сообразное пользѣ общественной образованіе будущихъ матерей сѣмейства, еще болѣе необходимо» [53, арк. 5]. Тобто, від освіченості жінок як майбутніх матерів залежало майбутнє підданих Російської імперії.

Однак варто зауважити ще одну причину створення Київського інституту шляхетних дівчат: велика кількість поляків у м. Києві та загалом у краї в умовах прагнення державних діячів Російської імперії асимілювати їх, особливо після повстання 1830 р., і встановити російське домінування в губерніях Південно-західного краю. Тут доречно згадати фразу Д. Г. Бібікова, який хотів «злити цей край з Великоросією» [201, с. 276, 277]. У доповідній записці цього генерал-губернатора на ім'я російського імператора від 28 березня 1839 р. знаходимо не тільки інформацію про заснування Київського інституту шляхетних дівчат в контексті російського просвітництва, а й про поляків, які були впливовими в регіоні й непокоїли Дмитра Гавриловича [4, арк. 19–19 зв.]. Тобто, створення Київської школи-пансіону було складовою російського самодержавства, яке прагнуло русифікувати українські губернії через виховання й освіту населення. І Київський інститут шляхетних дівчат мав стати одним із центрів, що забезпечуватиме підтримку Російської монархії.

Для спорудження приміщення Інституту генерал-губернатор В. В. Левашов обрав територію Липок, яку за його указом почали інтенсивно забудовувати в 1830-тих рр., вирубавши довкола Кловського палацу липовий гай, що дав назву району [130, с. 10]. Липки розміщуються в північно-західній частині Печерської височини, що у ХІХ ст. лежала між Олександрівською, Хрещатицькою, Інститутською, колишньою Іванівською та Садовою вулицями. Місцевість ця височіла над Хрещатицьким яром, навпроти якого піднімалася старокиївська височина. З одного боку, Липки розташовувалися недалеко від старого міста, Подолу, Печерська, а разом з тим завдяки перебуванню на височині вони були віддаленими від міського шуму, і там було чисте повітря [150, с. 16]. Це стало основними критеріями, за якими В. В. Левашов обрав місце для будівництва інститутського корпусу. На початку ХХ ст. інститутка Н. А. Королева захоплено описувала район Липок, де вони прогулювалися з іншими вихованками. Особливо їй подобалася нескінченна кількість приватних садів за резиденцією генерал-губернатора, Купецький сад, сад «Шато де Флер» і міський музей, Царський парк, і вид на Дніпро [76, с. 68–69]. Отож, місцевість справді була гарною для вихованок й закарбовувалась у їхній пам'яті.

Зведенням основного приміщення після графа В. В. Левашова займався наступний генерал-губернатор Д. Г. Бібіков. 1838 р. він наказав розчистити місце для майбутньої будівлі й упорядкувати сад; а справу про зведення інститутських споруд передати в Будівельний комітет Університету Св. Володимира з тим, щоб того ж літа заклали будівлю Інституту [150, с. 20]. Розробка проекту будинку покладалася на архітектора Головного корпусу Університету святого Володимира В. І. Беретті [33, арк. 27]. Цей архітектор отримував численні нагороди за архітектурні проекти й мав досвід будівництва навчальних закладів. Зокрема, В. І. Беретті спроектував ветеринарне училище на 300 учнів, школу-пансіон на 200 чоловік, яка готувала до вступу в медичну академію, фармацевтичну школу на 100 осіб та неодноразово добудовував інші приміщення у Санкт-Петербурзі. Згодом його проекти обрали для будівництва Університету Св. Володимира, а також Інституту шляхетних дівчат у м. Києві. Виконавче креслення головного фасаду будинку Київського інституту шляхетних дівчат розміщене в додатку [Див. Додаток Б]. Проте В. І. Беретті не вдалося завершити будівництво своїх найбільших проектів, і його син О. В. Беретті продовжив справу батька. 1842 р. він завершив головний будинок Університету Св. Володимира і головне приміщення Київського інституту шляхетних дівчат [113, с. 40–41, 44]. На будівництво останнього було виділено до 230 тис. руб. сріблом [86, с. 52]. Пізніше інститутські архітектори брали активну участь у ремонті та добудові інститутського корпусу чи інших приміщень, і цікаво те, що деякі з них поєднували роботу в Університеті Св. Володимира та в цій школі-пансіоні [48, арк. 40].

Як відомо, Київський інститут шляхетних дівчат розпочав діяльність 1838 р., ще до створення головного корпусу 1843 р. Для тимчасового розміщення перших вихованок було запропоновано державний будинок на вул. Катерининській, який колись належав генерал-фельдмаршалу князю Ф. В. фон дер Остен-Сакену [130, с. 156]. Лише 40 інституток тут навчалось і проживало через неможливість розмістити на такій малій площі повний штат у 120 дівчат [150, с. 18, 19]. Пізніше цей будинок став резиденцією генерал-губернатора [130, с. 156]. Фото будівлі можна побачити у додатку [Див.: Додаток В, Рис. 3]. Як пише М. М. Захарченко, генерал-губернатор Д. Г. Бібіков і його помічник граф Іллінський із колосальною енергією робили все для

відкриття Інституту, зокрема купували необхідні речі. З відпущених на початкові витрати 40,185 руб. 68 коп. ас. витратили тільки 29,726 руб. та 36 коп. ас. [150, с. 20], тобто чимало зекономили. Активна діяльність Д. Г. Бібікова при створенні Інституту була пов'язана з його бажанням якнайшвидше русифікувати край. Тобто, інтегрувати у склад Російської імперії, на що вказує дослідниця В. С. Шандра [201, с. 298].

Головний корпус Київського інституту шляхетних дівчат було зведено 1843 р., і це була одна з визначних будівель міста. Адже, за твердженням відомого київського архітектора П. Альошина, до проектів батька і сина Беретті у Києві була відсутня будь-яка архітектура, окрім пам'яток старовини XVIII ст. [113, с. 45]. Тобто, мається на увазі, що було не так багато величних будівель. Також Київський інститут шляхетних дівчат включали до переліку визначних місць укладачі путівників різного спрямування й рівня модернізованості [157, с. 131]. Вихованки захоплювалися виглядом головного корпусу – «бѣлое высокое здание с колоннами на горѣ» [81, с. 16]. Інститутка М. М. Воропанова описувала головне приміщення Інституту як таємничий і зачаклований замок, що був одним із найгарніших у місті. Наведемо її опис корпусу: «я любовалась его живописным видом, любовалась белизной его стен, таинственно выглядывавших из кружевной и яркой зелени. Грандиозно поднимаясь на вершины большого подъема, он господствовал над окружающей местностью своими белыми стенами и золотым крестом... с фасадной стороны красовалась золотая надпись: Институт благородных девиц» [68, с. 250]. Отож, перед вихованками Інституту поставав величною будівлею. Світлини закладу з різних ракурсів дають змогу уявити, наскільки Інститут був масштабним у навколишньому просторі [Див.: Додаток В, Рис. 1, 2].

Пізніше на території Київського інституту шляхетних дівчат з'явилася низка інших споруд утилітарного призначення, зокрема кам'яна пральня, льох, пічник, кам'яний хлів, стайня. Також там були три галереї – альтанки, крамничка, скульптура імператора Олександра II, що свідчила про покровительство над закладом монаршої сім'ї [Див.: Додаток В, Рис. 4, 5]. Розглянути розміщення всіх споруд можна на плані садиби Київського інституту шляхетних дівчат, який склав архітектор Є. О. Толстой 1887 р. [Див.: Додаток В, Рис. 7].

Головний корпус закладу був триповерховий. На першому поверсі розміщувалися квартира керівниці, костел та різні службові приміщення. На другому поверсі були класи, їдальня, рекреаційна й актова зали, православна церква [68, с. 247]. У спогадах вихованки Є. О. Сатіної знаходимо опис актової зали, яка була дуже великою, зі сценою, де виступали дівчата під час концертів [99, с. 11]. На третьому поверсі – дортуари, де вихованки спали, і їх залишали самих [68, с. 247 – 248]. Це були великі кімнати, відведені під кожен клас, де ліжка вихованок стояли одне біля одного. М. М. Воропанова так описала підготовку до сну в закладі: «Поднявшись в третий этаж после утомительного и загромажденного уроками дня, мы, вступив в наши большие и просторные дортуары, стряхивали с себя все заботы дневные и давали волю нашему воображению» [68, с. 248–249]. Дортуарна дама покидала дівчат і ночувала в сусідній кімнаті [68, с. 249]. Хоча вихованки переставали бути під наглядом, але спільна ночівля позбавляла їх можливості мати власний приватний простір. Також заборона діяла на одноосібне переміщення по території корпусу й Інституту загалом. Це була загальна практика в усіх жіночих школах-пансіонах у Російській імперії у XIX – на початку XX ст., зокрема в інститутах і єпархіальних училищах. За твердженням дослідниці О. Д. Попової, специфіка внутрішнього простору в таких закладах – це колективний спосіб життя і відсутність будь-якої індивідуальності [186, с. 31–32]. У підвалі були комори, кухня та лазня, службові приміщення керівниці й казарми для прислуги [150, с. 28].

У документах Київського інституту шляхетних дівчат зберігся кошторис на умеблювання головного закладу, де докладно розписується закупка всіх речей у кожна кімнату та їхню кількість. Ми зазначимо не про всі меблі і декор, лише про деякі з них. Зокрема, про два великих портрети імператора та імператриці в залі зібрання (потім їхня кількість збільшувалася) [Див. Додаток В, Рис. 4, 21], які показували, під чийм покровительством функціонує школа-пансіон; парти й стільці, шафи в рекреаційну залу та класи для вихованок і класних дам; залізні ліжка й дубові комоди в дортуари та ін. Окремо закупувалася низка меблів для квартир директорки, лікаря, для класних дам і вчительок, які мешкали в Інституті [24, арк. 17–21 зв.]. Безкоштовне проживання в приміщеннях закладу було своєрідним бонусом

для деяких членів колективу. Створювалися предмети побуту. Зокрема, зберігся проект рукомильника для вихованок, який можна розглянути [Див. Додаток Д].

Протягом усього існування закладу меблі час від часу ремонтувались або замінювались через пошкодження. Переважно заміна відбувалася лише в тому випадку, коли керівництво закладу розуміло, що вже неможливо було користуватися старими предметами побуту. У звіті за 1875 р. описано, скільки коштів виділялося на ремонт класних меблів, додано, що деякі зразки треба було списати через непридатність [39, арк. 15]. В одному з актів 1895 р. членів інститутської ради, яка оглядала приміщення, було прозвітовано про стан меблів. Зазначалося, що всі класні предмети інтер'єру зіпсувалися, були старого зразка й не відповідали тогочасним нормам гігієни. Вимагалось негайно замінити старі меблі на нові, бо дівчата займаються за ними не лише вдень, а ще й уночі. Також говорилося про недостатню кількість шаф у закладі, зокрема для бібліотеки, кабінетів природознавства, фізики, малювання, щоб зберігати пов'язане з цими предметами обладнання. Ліжка старого зразка зіпсувалися, були некомфортними, як і стільці, крісла та столи. Потрібно було їх замінити [1, арк. 5–5 зв.]. Не можна стверджувати, що меблі міняли на варіанти, комфортніші для вихованок. У документах Київського інституту шляхетних дівчат початку ХХ ст. збережена інформація про нові класні парти, які вважались задовільними для вихованок. Однак вони мали недоліки. Столи були надто важкими, з шухлядами, де поміщалося мало книг і зошитів через недосконалу конструкцію [8, арк. 2 зв.]. Проблема незручних класних меблів була поширеною у Російській імперії. Незважаючи на те, що наприкінці 80-х рр. ХІХ ст. Ф. Ерісманом було вироблено принципи гігієни сидіння, на основі яких було спроектовано модель пристосованої для молодшого шкільного віку парти. Однак на практиці ці норми не дотримувалися [149, с. 100]. Загалом, меблі в Інституті були доволі некомфортними, задовільними і не відповідали тогочасним нормам гігієни, що розуміло керівництво закладу.

В головному корпусі змінювали розташування окремих кімнат і переселяли в інші місця людей, які жили у цій школі-пансіоні. Це робили час від часу. Наприклад, 1879 р. у Київському інституті шляхетних дівчат було проведено такі роботи: перестелено й пофарбовано підлогу другого поверху головного приміщення, замінено

покриття над трубами в інститутському саду, залито підлогу під пральнею, перемінено балки в кімнатах класних дам, деякі рами у вікнах було заклеєно, а інші отримано з зимовим і літнім переплетінням, у деяких приміщеннях пофарбували стіни й підлогу, перекрыли дах над інститутською крамничкою і зробили перегородку в пепін'єрській кімнаті [13, арк. 16 зв.]. 1883 р. розширили дортуари, краще розділили класні кімнати й улаштували кілька особливих приміщень для уроків музики [150, с. 51]. Також варто зауважити, що кожна реконструкція закладу відбувалася з відома Відомства закладів імператриці Марії, яке отримувало від Інституту до 1 березня кошторис запланованих робіт [107, с. 29]. 1895 р. говорилося про велику кількість робіт, які потрібно виконати у закладі. Йдеться про фарбування даху Інституту після чотирирічної перерви [1, арк. 3]. Ми висвітлили ремонти, проведені в закладі, для розуміння, скількох зусиль колективу інститутський корпус та інші приміщення щороку потребували для кращого функціонування і для комфортного проживання як вихованок, так і інших працівників.

Приміщення Інституту та навколишні будівлі інколи зазнавали руйнувань. Зокрема, в М. М. Захарченка знаходимо пасаж про ураган, який пронісся над закладом 16 липня 1849 р. Стихія повністю зірвала дах із головного корпусу, зруйнувала й пошкодила більшу частину паркану, що оточував сад і двір. А також повилітало більшість віконних рам у цій будівлі. Ніхто з вихованок не постраждав [150, с. 38]. Також у пральні трапилася пожежа, яка сильно пошкодила будівлю. Про це йтиметься далі.

Окреме місце в повсякденному житті вихованок займав сад, який був місцем відпочинку та прогулянок дівчат. Про нього згадується в більшості мемуарів випускниць Інституту через його красу та велику кількість давніх дерев [76, с. 47]. У М. М. Воропанової знаходимо такі враження від саду: «Вместе с зданием поразил меня и восхитил институтский сад, и именно потому, что в нем были уголки, которые манили своей таинственностью и недоступностью, он был тенист и холмист, круто спускался ко рву» [68, с. 250]. Переважно вихованки прогулювалися стежками верхньої частини парку, до нижньої, яка закінчувалася ровом, спускатися було заборонено [81, с. 18, 19].

Інша вихованка О. А. Скібіцька розповідала доньці, як улітку з ранку до вечора дівчата постійно проводили день у саду, а саме в трьох галереях, розташованих там. Ілюстрація з книги доньки вихованки зображує проведення часу в галереї [Див.: Додаток В, Рис. 8]. До нас дійшла інформація про будівництво лише однієї з них. Із Санкт-Петербурга, з IV відділення імператорської канцелярії був надісланий лист Д. Г. Бібікову про затвердження плану критої галереї, проект створив архітектор Беретті на суму 21784 руб. 26 коп. [29, арк. 1–1 зв.]. Також знаходимо в пізніших документах закладу дані про реконструкцію за ініціативи директорки Л. К. Ернст літньої галереї, яку до того мало відвідували інститутки, тож там переважно зберігалися старі меблі. Однак після ремонту це місце стало улюбленим серед дівчат під час літніх занять [150. С. 51].

Варто зауважити, що на території Київського інституту шляхетних дівчат його співробітники мали невеликі приватні садки, які, ймовірно, використовували для садівництва. 1884 р. був відгороджений засадженою алеєю невеликий майданчик біля квартири керівниці, з якого зробили садок для неї. Також знаходимо інформацію про те, що член ради з господарської частини розширив сад, де гуляли вихованки, за рахунок садків інспектора класів, економа, старшого служителя та інших [150, с. 51–52]. Таким чином, дівчата отримали більше простору для прогулянок.

Важливими осередками в житті вихованок були православний храм і католицька каплиця, які часто відвідували дівчата залежно від віросповідання. Про Олександринську церкву знаходимо інформацію, що вона була облаштована на другому поверсі, праворуч, поруч із рекреаційним залом Інституту. Для церкви запроектували особливе місце в будівлі, що має форму півкруга, з виступом на лицьову сторону будівлі, завершене куполом. На фронтоні храму споруджено хрест. Довжина храму 9,25 сажні (приблизно 19 м), ширина – 10,5 сажні (21 м), висота – 6 сажнів (12 м). З правого і з лівого боку влаштовані хори. Підлога церкви вистелена паркетом. Церкву умовно можна поділити на дві частини: неф і вівтар. Висота вівтаря близько 2 сажнів (4 м). Цінними предметами храму були жертovníк та ікона Спасителя, на якій був напис про приїзд до закладу імператора Олександра II. Також у церкві були ікони св. Олександри, покровительки храму, св. Варвари, св. Миколая

та ін. [110, с. 705–706]. Тобто, загальна площа храму – 400 м². В середньому його відвідували з другої половини XIX ст. близько 160–200 вихованок (це приблизно, спираємося на дані про кількість учениць [150, с. 84–85] і віднімаємо вихованок-католичок, які становили меншість і в яких був свій костел [39, арк. 86]), а також низка працівників закладу. Наскільки комфортно дівчатам було стояти в храмі під час служби, чи не від тісноти вони непритомніли під час богослужінь, про що згадує Н. А. Королева [76, с. 160–161], нам важко сказати. Адже не знаходимо ніякої інформації в інститутських документах чи спогадах. Єдине, що віддзеркалив М. М. Захарченко, це те, що вихованки стояли в холодній частині храму, яку неможливо було обігріти через п'ять великих вікон аж до середини 1880-тих рр. і, ймовірно, їм не було зручно. Але, коли перенесли вітвар в інше місце, завдяки старанням керівника Відомства закладів імператриці Марії та митрополита Київського і Галицького, ситуація змінилася [150, с. 53]. Фото вітваря Олександринської церкви можна побачити у додатку [Див.: Додаток В, Рис. 6].

В документах Інституту згадується костел Богоматері, але згодом пишеться про каплицю [21, арк. 60–60 зв.]. Ми припускаємо, що костел замінили на каплицю через його відвідання невеликою кількістю дівчат-католичок, які не потребували багато простору для молитов. Також у документах Інституту знаходимо, що католики Київської губернії, зокрема поляки, не дуже хотіли відправляти дітей у російські закриті жіночі заклади [14, арк. 4]. Н. А. Королева згадує, як ходила до каплиці, але не завжди їй це дозволяли класні дами [76, с. 101]. Однак храми завжди залишалися важливим місцем у повсякденному житті дівчат.

Як бачимо, Київський інститут був великим навчальним закладом, у якого була власна територія, цілий комплекс приміщень, що потребували належного догляду. В щорічних звітах Інституту показано, скільки коштів витрачали на утримання господарського персоналу, закладу й ремонтні роботи. Суми були достатньо великими. Так, на утримання служок – 5788 руб., на опалення – 5130 руб., на освітлення – 915 руб., на ремонт приміщення – 2200 руб. [39, арк. 15 зв., 17 зв.], зокрема лагодження даху, водопровідних і стічних труб, паркетів, дверей, печей, утримання тротуарів, мостових, фарбування стін Інституту, вставку віконних рам,

купівлю замків, ремонт туалетів та ін. [39, арк. 18, 19]. Щоб поповнити касу закладу, бо коштів завжди не вистачало, керівництво здавало деякі квартири в оренду, а також економ намагався продавати старі речі, які були непридатними, щоб використати отриману суму на нові покупки. За 1881 р. прибуток від орендної плати – 2083 руб., від продажу непридатного майна – 99 руб. 74 коп. [13, арк. 30 зв.–31 зв.].

У Київського інституту шляхетних дівчат була своя власна дача. Проект 1906 р. намалював видатний тогочасний архітектор В. Ніколаєв [119, с. 400], який розпланував будівництво двоповерхового будинку на 50 вихованок, де була велика спільна спальня, їдальня для дівчат і колективу, веранда, буфет, передпокій, вітальня, кімнати для прислуги, класних дам, ванна, клозети, гардероб та ін. [Див.: Додаток Р., Рис. 1–4]. Наскільки часто користувалися приміщеннями дачі та як її використовували, достеменно невідомо. Вдалося знайти документ, де згадується інститутська дача в контексті того, що туди керівництво закладу хотіло направити дівчат 2 класу, щоб вони unikнули захворювання на кір, оскільки одна вихованка вже занедужала. Однак було вирішено відправити панянок додому, бо переїзд на дачу ускладнювався через відсутність там лікаря, необхідних умов для лікування і розміщення лікарні [12, арк. 14]. Можна припустити, що дачею могли користуватися в медичних цілях, але, ймовірно, вона могла слугувати для літнього відпочинку дівчат, які не їхали додому.

За функціонування школи-пансіону, зокрема проживання й навчання дівчат, відповідала Рада Інституту, що складалася з Київського військового, Волинського і Подільського генерал-губернатора, який займав посаду голови; представника від Університету Св. Володимира, який контролював навчальну частину (члена з навчальної частини); і члена з господарської частини [70, с. 136]. Пізніше відбулися кардинальні зміни у складі інститутської ради. З 1867 р. ця структура складалася лише з керівниці, інспектора класів і члена з господарської частини, тобто керівника [150, с. 107].

Ми детально розглянемо останню постать, адже від члена ради з господарської частини залежало, яким буде розміщення і проживання дівчат в Інституті. Переважно цю посаду могли отримати люди, які мали військове минуле. В формулярному списку

члена ради з господарської частини П. А. Іллічевського за 1881 р. знаходимо інформацію про його службу поручиком у Смоленському полку та роботу наглядача в Санкт-Петербурзькому Єлизаветинському училищі [13, арк. 9–15], тобто фактично в нього був досвід праці у подібній школі. Зарплата на другу половину XIX ст. у члена ради з господарської частини сягала 1500 руб., така ж як в інспектора класів [Див.: Додаток Н].

Оцінок щодо роботи члена ради з господарської частини майже не висвітлено у джерелах. Лише про позитивну діяльність двох зауважує М. М. Захарченко короткою ремаркою. Йдеться про князя Голіцина і С. В. Шеншина, які недовго пробули на посаді. Останній запам'ятався не тільки своїм підлеглим, а й вихованкам. Чому його робота подобалася і дівчатам достеменно невідомо [150, с. 44, 49]. Ніхто з них не залишив жодних спогадів про досвід роботи у школі-пансіоні.

Також варто зауважити, на відміну від інших членів ради, цю посаду частіше покидали. За 50 років роботи було 13 осіб, які займались інститутським господарським життям [150, с. 111–112]. Можливо, плинність кадрів була пов'язана з важкістю роботи. Особливо, це стосувалося фінансового питання, коли Інституту завжди бракувало коштів (нижче ми розглядатимемо приклади) і доводилося постійно економити. Догляд за таким великим приміщенням і за його працівниками вимагав, на нашу думку, чималих зусиль.

До обов'язків члена ради з господарської частини належали отримання та збереження сум Інституту, доцільне їх використання, звітність, утримання інституток, догляд за майном закладу. Щодо дівчат, то в інструкції для членів ради з господарської частини пояснювалось, у яких умовах вони мали мешкати. Вихованки мали бути повністю забезпечені посудом і меблями. Опалюватись кімнати мали так, щоб дівчатам було тепло й сухо. Освітлення повинно бути там, де навчаються і відпочивають дівчата. Особлива увага мала бути спрямована на утримання хворих дівчат. Для цього потрібно було дотримуватися вказівок лікаря. Тобто вся увага члена ради з господарської частини мала бути спрямованою на комфортність середовища вихованок.

Інститутки не згадують працівників господарського сектору в спогадах. Лише Н. А. Королева пише про одного в автобіографічній повісті, і також Н. Манасеїна про економку, про що зазначимо у підрозділі про харчування. Відсутність згадок про цих працівників, імовірно, пов'язана з тим, що дівчата мало спілкувалися з ними і нечасто перетинались у коридорах закладу. Хоча саме працівники господарської частини дбали про комфортність і безпеку середовища, а також – про харчування дівчат.

Також до обов'язків члена ради з господарської частини належав поліцейський нагляд, тобто спостереження за дотриманням правил поведінки у закладі, зовнішнього облаштування й запобіжних заходів від вогню. Член ради з господарської частини повинен був наглядати за тими працівниками Інституту, які жили або мали квартиру в закладі, щоб вони вели пристойний спосіб життя. Адже вихованки могли контактувати з цими особами або ж спостерігати за ними. Прислуга мала бути в порядку, як у зовнішньому вигляді, так і за поведінкою, під наглядом поліцеймейстера. Приміщення закладу, кухня, двір, сад мали бути чистими й охайними. Всі засоби для пожежної безпеки мали бути в Інституті у робочому стані. Пожежні заходи, які вимагали міські органи влади, необхідно було виконувати [107, с. 82, 83–84]. На останньому варто особливо наголосити. Оскільки 1842 р. в Київському інституті шляхетних дівчат розпочалася пожежа й постраждала пральня, яку відбудували лише через 3 роки [54, арк. 8–8б]. На жаль, невідомо чи хтось із інститутських працівників або вихованок постраждав, але дотримуватися пожежної безпеки було дуже важливо для запобігання подібних ситуацій у майбутньому. У документах Інституту ми не зустрічаємо більше випадків пожеж. Відбудували пральню 1845 р. [Див. Додаток Е].

У документах Інституту є багато інформації про діяльність члена ради з господарської частини. Щоб краще зрозуміти всі тонкощі роботи цього працівника, розглянемо, як заготовляли дрова в Інституті. 1880 р. на постачання дров для опалення Інституту проводилися торги, де купці в закритих конвертах надавали інформацію про ціни. Переміг у торгах купець Гаврилов серед 9 учасників, бо представив найнижчі ціни, а саме: на березові дрова – 22 руб. 94 коп., на вільхові й соснові – 22 руб. 49 коп. за сажень. Пізніше купець Гаврилов заявив, що після розмови

з членом ради з господарської частини він погодився зробити знижку на дрова: на березові – 14 коп., на вільхові – 24 коп., і на соснові – 1 руб. 24 коп. за кожен кубічний сажень дров [9, арк. 85–86]. Варто зауважити, щоб зекономити, член ради з господарської частини просив про додаткові знижки. Тобто, щоб утримувати такий великий заклад, потрібно було суттєво заощаджувати й уміти домовлятися і відшукувати дешевші варіанти.

Також варто наголосити, що під час таких угод відбувалася взаємодія працівників закладу з мешканцями міста. Якщо вихованки переважно перебували на території Інституту, про що постійно зауважує вихованка М. М. Воропанова, а «город оставался ... чужд и мало известен» [68, с. 251], то колектив школи-пансіону контактував з різними соціальними прошарками Києва. У цьому випадку член ради з господарської частини налагоджував економічні зв'язки для утримання школи.

Помічником члена ради з господарської частини був економ, який купував різні предмети для Інституту та наглядав за тими, хто прислуговував. Розділяла обов'язки з економом економка, що відповідала за чистоту в закладі та стежила за поведінкою робітниць. Також опікувалася швейною майстернею і пральнею [70, с. 14–142]. Прибирали й допомагали у господарстві, а також доглядали за вихованками служки. При 200 вихованках Київському інституту належало мати 20 чоловік чоловічої прислуги і 40 жіночої. З них 9 старших, яким щорічно відпускали 5688 руб., у тому числі 1752 руб. на їжу [150, с. 79]. На 1880 р. до прислуги чоловічої статі належали вахтер, швейцар, помічник швейцара, церковник, коридорник, класний, конюх, двірник, нічний сторож, посильний при канцелярії, базарний, кухарі, каструльники, при буфетній машині, кочегар. За їхніми посадами можна визначити, яку роботу вони виконували. До жіночої прислуги належали дівчата при лазареті, пепіньєрках, туалетах, дортуарах, гардеробі, буфеті, а також куховарка, мийниця посуду, пекарка хліба, пралі [49, арк. 136–136 зв.]. Вихованка Н. А. Королева згадувала про коридорних служниць, яких називали «кариятиди», які допомагали дівчатам і доглядали за приміщенням. Їх не кликали по імені, а просто гукали за потреби «девушка» [76, с. 53]. Кожна зі служниць постійно перебувала при туалетах, де їх можна було завжди знайти. Про одну з таких дівчат Пінку – «добру фею»

інституток писала Н. А. Королева. Адже та постійно допомагала дівчатам із шиттям, «але ж за ту поміч рішуче не хотіла гонорару грішми» [76, с. 163–164]. Як бачимо, інколи служниці додатково допомагали дівчатам, окрім їхнього основного обов'язку і покладених завдань.

Аби вихованки комфортно почувались у закладі, важливо, щоб санітарні умови Інституту були в належному стані. У Статуті Відомства закладів імператриці Марії 1855 р. вказувалося, що утримання закладу має бути в чистоті, а температуру повітря необхідно зберігати $12^{\circ} - 14^{\circ}$ Реом. ($15^{\circ}-17, 5^{\circ}$ С): «Опрятность есть необходимое условие содержания заведений. Постоянное сохранение въ институтскихъ зданіяхъ чистаго воздуха и надлежащей температуры отъ $12^{\circ}-14^{\circ}$ Реомюръ ($15^{\circ} - 17, 5^{\circ}$ С) должно составлять предметъ особеннаго попеченія со стороны местныхъ начальствъ» [100, с. 38].

Чистота була в центрі уваги співробітників. Завдяки проведенню в Києві 1871 р. водогону, його вдалося прокласти й у приміщенні Інституту [150, с. 51]. Це дало змогу користуватися великою кількістю води та краще підтримувати чистоту в корпусі. 1874 р. Інститут був повністю забезпечений водою [150, с. 51].

Свіжість повітря мала велике значення для здоров'я вихованок. Однак в Інституті були проблеми із затхлим запахом через велику кількість вихованок і невеликий простір для їх розміщення. Наприклад, через нестачу приміщень заняття з гімнастики проводили в реакційній залі, де дівчата відпочивали, що впливало на якість повітря, яке було спертим [7, арк. 5 зв.]. Також якість повітря погіршували опалення дровами й калориферами та гасове освітлення. Електричне освітлення було встановлене в залі й церкві, але керівництво Інституту прагнуло його поширити скрізь [7, арк. 4 зв.]. Тому зверталось до інших закладів для ознайомлення з їхньою системою опалення й вентиляції, складало кошторис проектів [52, арк. 86, 87–87 зв., 88]. Однак вирішити проблему так і не вдалося.

Окрім затхлості повітря, проблемою була його сухість, і загалом існувала потреба зволожувати приміщення. Щоб усунути ці незручності в закладі, 1852 р. керівництво Інституту наказало створити жалюзі до вікон із сонячної сторони спальень; для зволоження повітря переробити духові печі, які погано впливають на

здоров'я дівчат. На всі ці роботи виділили 3927 руб. сріблом. Суму, яка залишилася, зокрема 500 руб., віддали для створення двох нових колодязів, бо возити воду з Дніпра до закладу було дуже дорого [48, арк. 360–361].

В одному з медичних звітів знаходимо інформацію про санітарний стан в інституті. Через малі приміщення, погану вентиляцію й через постійну роботу п'яти печей Креля, незважаючи на триразове провітрювання через вікна і квартирки, якість повітря, особливо у класах і дортуарах, була незадовільною. Кількість вуглекислого газу в класах зранку після провітрювання й за відсутності дітей протягом 11 год., знижувалася лише на 0,96 на тисячу куб. саж. В інших приміщеннях при цих умовах об'єм вуглекислого газу коливався від 1,42 до 4,34%. Об'єм повітря на площину кімнат ледве дотягував до мінімальної позначки, встановленої 1891 р. Лікар рекомендував розширити приміщення [38, арк. 2]. Отже, проблема якості повітря була постійною, а вихід вбачили у розширенні кімнат.

Важливим з інформативного погляду було створення в Київському інституті шляхетних дівчат комісії, яка 1871 р. переглядала санітарний стан закладу й розглядала хвороби дівчат і причини їх смерті, і детально описувала всі свої спостереження від проведеної інспекції. До цієї групи входили інспектор класів В. Я. Шульгін, член ради з господарської частини П. П. Голіцин, лікар-консультант Ф. Ф. Мерінг, лікар Інституту Б. Зевеке, архітектор закладу О. В. Беретті, київський губернський архітектор Іконніков і губернський службовець Поляков. У їхньому звіті знаходимо багато цікавої інформації про стан здоров'я вихованок. За 15 років у закладі їх померло 12. Із останніх трьох випадків, при п'яти хворих на тиф, два випадки були викликані ускладненнями від попередніх захворювань дівчат [16, арк. 1–1 зв.]. Ця інформація свідчить про достатньо високий рівень медичної допомоги в Інституті, який буде розкрито в одному з наступних підрозділів.

Також було зазначено, що в 1870-тих рр. поширилися хвороби, які характеризувалися доброякісним висипом. Захворювання, які з'являлися в інституток, або були занесені від служок, або ж викликані застудою. Останнє зумовлене конструкцією приміщення Інституту, яке не відповідало, за твердженням комісії, вимогам тогочасної гігієни, а саме: повітря на підвальних поверхах дуже

несвіже й там погана вентиляція. З восьми піддувал під духові печі, два були влаштовані з боку чорного виходу, там, де помийні ями, тож $\frac{1}{4}$ всього поганого повітря заносилася звідти в інші частини Інституту. Підвальні поверхи мали п'ять внутрішніх комунікацій з іншими поверхами, також із лікарнею, передаючи туди зіпсоване повітря [16, арк. 1 зв.–2]. Очевидно, що погана якість повітря негативно впливала на здоров'я вихованок.

На інших поверхах комісія знайшла такі проблеми: погана вентиляція, погані віконні рами, від яких – вогкість і протяги. Низька температура в дортуарах і туалетах, особливо в лікарняному, віддаленому від ліжок хворих. Сторона класів і дортуарів не сонячна. Сильно обдувається вітрами з трьох сторін, що знижує температуру в дортуарах, де перебуває 80 дівчат, до ранку на 1 градус. Приміщення Інституту не розраховане на 180 вихованок, там може нормально проживати лише 130 дівчат [16, арк. 2].

Комісія запропонувала, як вирішити проблеми, а саме: вдосконалити вентиляцію, закрити деякі вентиляційні системи з боку помийних ям, перенести помийні ями подалі від приміщення, ізолювати вентиляційні шляхи деяких помешкань у підвалі з іншими поверхами, замінити «голандські» печі на кімнатні калорифери, провести у стінах витяжки, поставити нові віконні рами й перенести туалет ближче до ліжок у лікарні, провітрити повністю приміщення, яке 30 років не провітрювалося, відпустивши дівчат на літні канікули. Провести малярні роботи в приміщенні. Щоб дівчата дихали свіжим повітрям узимку, потрібно перенести криту галерею в садку з півночі на іншу сторону Інституту [16, арк. 2 зв.–3, 3–3 зв.]. Наскільки були виконані всі вимоги комісії, нам достеменно невідомо (але є інформація про розрахунки проведення певних ремонтних робіт) [16, арк. 21–21 зв.], але той факт, що проводилося інспектування приміщення й було виявлено недоліки, які погіршували здоров'я та умови проживання дівчат, вже є важливим кроком у піклуванні про вихованок.

Згодом архітектор разом із лікарем оглядали класи та дортуари закладу на вимогу Відомства закладів імператриці Марії, і з'ясували, що в класах може вільно розміщуватися до 250 дівчат, а в дортуарах така кількість неможлива, бо не вистачить

місця для ліжок вихованок. І так в Інституті навчалось на 20 дівчат більше, ніж треба – 220 осіб. У 1874–1875 рр. 50 дівчатам було відмовлено у прийомі до закладу через брак місць. Інститут міг прийняти ще 30 вихованок, бо закрили католицьку каплицю через невелику відвідуваність вихованками-католичками, тож 9 дівчат ходили до костелу в місті, а також перемістили економа з трикімнатної квартири в закладі до флігеля [21, арк. 6–6 зв.]. Було пораховано об'єм повітря в закладі при 220 вихованках, і якщо штат зросте до 250 [Див.: Додаток 3]. Тобто, розрахунки в таблиці свідчать про необхідність збільшувати площу й розширювати приміщення для проживання дівчат за рахунок інших об'єктів (йдеться про використання каплиці як житлової площі).

Пізніше, 1875 р., Відомство закладів імператриці Марії повідомляло Раду Інституту, що в Київському інституті шляхетних дівчат навчалось 225 вихованок, але дозволялося 200. Ще 5 дівчат вступили до закладу, щоб рада могла збільшити інститутський бюджет. У Статуті 1855 р. дозволялося набирати більше вихованок до закладу, якщо будуть нормальні умови. За даними Інституту, загальний об'єм повітря в класах – лише 189,49 куб. саж (1136,94 куб. м), а в дортуарах – 345,72 куб. саж (2074,32 куб. м), тож у середньому на кожну вихованку (з 230 осіб) припадало по 0,84 куб. саж (5 куб. м) і по 1,50 куб. саж (9 куб. м) – у дортуарах. За всіма нормами, які склали медики відомства, об'єм повітря в дортуарах при хорошій вентиляції мав становити 3 куб. саж. (18 куб. м). Відомство наполягало, щоб Київський інститут шляхетних дівчат вирішив цю проблему [21, арк. 23–24].

Тому керівництво закладу провело ремонт із переміщенням квартир і їх розширенням. На першому поверсі: в костел перемістили їдальню; замість костелу облаштували каплицю в одній з запасних кімнат лазарету; в квартиру економа помістили двох класних дам, у третю – помічницю лазаретної дами; в кімнаті пепіньєрок влаштували кімнату для гімнастики й одну кімнату віддали класній дамі. На другому поверсі: всі північні кімнати були віддані під класи. В їдальні влаштували дортуар і об'єднали два малі дортуари третього поверху. В буфеті розмістили клас для малювання й відділили перегородкою пепіньєрський клас від кабінету фізики. На третьому поверсі в малому дортуарі влаштували три музичні келії. У підвалі під

костелом облаштували велику кухню й перенесли комору під лазарет. Економа поселили на верхньому поверсі кухонного флігеля. На нижньому поверсі облаштували приміщення для служок і комору вахтера. Лазаретних служниць для кращої зручності поселили в колишнє місце проживання вахтера. На ремонт витрачено приблизно 5660 руб. [21, арк. 60–60 зв., 68]. Тож діяльність керівництва була спрямована насамперед на те, щоб забезпечити розміщення достатньої кількості учениць, заради чого в закладі переселяли дорослих.

Також у закладі проводилась інспекція корпусу, коли було описано його стан. Знаходимо повідомлення нового члена ради з господарської частини щодо інститутських приміщень, більшість із яких були в незадовільному стані, що, на його думку, могло впливати на здоров'я дівчат. Багато частин головного приміщення та інших частин комплексу застаріли, особливо паркети. А віконні рами навіть відкривати було небезпечно. Також печі, дахи, паркани, житлові приміщення, підвали виявились у поганому стані, а туалети та помийні ями – з неприємним запахом. Ліжка вихованок через застарілий механізм були осередком поширення різних комах, незважаючи на постійну боротьбу з ними. Член ради спільно з архітектором Толстим, економом Юхновським, вахтером Горностаєвим і майстром Борисенком просили раду, розуміючи нестачу коштів на повноцінний ремонт, провести в Інституті роботи першої необхідності, щоб покращити ситуацію в інститутському комплексі, що було погоджено [25, арк. 31–33 зв.].

Таким чином, завдяки наполегливій діяльності Київських, Волинських і Подільських генерал-губернаторів було створено Київський інститут шляхетних дівчат, збудовано головний корпус, який закарбувався у пам'яті його вихованок. Важливу роль в облаштуванні приміщення і території закладу відіграла інститутська рада, зокрема, її член з господарської частини. Однак, при всіх намаганнях забезпечити і покращити житлові умови для вихованок, в Інституті завжди існували проблеми з постійною нестачею грошей, із некомфортними меблями, із санітарним станом (погана вентиляція, затхле і незволожене повітря) через велику кількість вихованок на невеликій площі. Для з'ясування причин

незадовільних умов і покращення проживання дівчат у закладі створювалися комісії, проводилися ремонти й перепланування, однак суттєво ситуація не вирішувалась.

2.2. Діяльність колективу щодо зовнішнього вигляду, гардеробу і харчування вихованок

Проживаючи безперервно у стінах Київського інституту шляхетних дівчат, його вихованки, фактично говоримо про дітей, потребували хорошого забезпечення базових потреб, які є визначальними для існування кожної людини. Йдеться саме про засоби гігієни, одяг, взуття, харчування тощо, які впливали на їхнє самопочуття, здоров'я і на спроможність добре навчатися. Також від комфортності вбрання і збалансованості продовольства залежав розвиток молодого дівочого організму, адже вихованки потрапляли в Інститут у 9 років і закінчували навчання у 17, саме в такий період, коли формувалося їхнє тіло. Відповідальність за те, що носили юні панянки, і що лежало на їхніх столах у їдальні, покладалася безпосередньо на колектив, зокрема керівницю і працівників господарського сектору, головним завданням якого було добре виконувати свою роботу. Наскільки це їм вдавалося, піде мова у цьому підрозділі. Однак спершу ми охарактеризуємо керівниць Київського інституту шляхетних дівчат, їхні умови праці та досвід роботи. Це дасть змогу зрозуміти, наскільки вони були підготовлені до своєї місії і наскільки їм було комфортно працювати у школі-пансіоні.

Керівницями Київського інституту шляхетних дівчат були дворянки, переважно вдови [150, с. 110]. В офіційних документах не зазначено, за якими критеріями підбирали директорок, але можна стверджувати, що в них були хороші соціальні зв'язки (наприклад, П. М. Нілова була родичкою відомого в часи Катерини II співака Г. Державіна [150, с. 34]). Деякі керівниці мали досвід роботи в жіночому закладі. Зокрема, М. А. Коновніцина та Л. К. Ернст, працювали відповідно в Рязанській маріїнській жіночій гімназії [115, с. 497] й Саратовському інституті шляхетних дівчат [98, с. 83], тому мали певні уявлення, як керувати подібним закладом. Серед очільниць Київського інституту шляхетних дівчат була одна з

найвідоміших тогочасних письменниць А. А. Родзянко [116, с. 9]. Важливим фактом є те, що всі директорки були не місцевими дворянками, а уродженками російських частин імперії, що сприяло русифікації дівчат.

У директорки були власна квартира в приміщенні Інституту [24, арк. 18 зв.], в якій проводили ремонт інститутським коштом [52, арк. 1]. Також виділялися гроші на харчування і навіть на екіпаж. [24, арк. 258 зв.], тобто дбали про їх комфорт. Заробітна плата керівниці була найвищою серед усіх працівників, і сягала у др. пол. XIX ст. близько 2400 руб. сріблом [Див. Додаток].

Керівниці за статутом повинні були стежити за зовнішнім виглядом вихованок [70, с. 142–143], що включало догляд за тілом – гігієна, та одягом. Не дивно, що Порфирій Успенський зазначав, що одна з директорок Інституту добре «выпрямляла и причесывала» дівчат [106, с. 188], тобто велику увагу приділялась зовнішньому образу. Зранку дівчата прокидалися і повинні були привести себе до ладу. Так про це пише М. М. Воропанова: «Каждая бежала впопыхах к огромному резервуару с множеством кранов и старалась захватить место за умывальником, чтобы тщательнее вымыться, так как каждый день осматривали наши руки и ногти. Иные, более вялые, доходили до слез, видя, что время идет, а им приходится все выжидать очереди...» [68, с. 249].

Також наглядали за тим, щоб вихованки ходили у лазню не менше двох разів на місяць, а рекомендувалось Відомством закладів імператриці Марії раз на тиждень. Влітку дозволялось купатися у водоймах [111, с. 156]. Один із цікавих епізодів ранкового купання у Дніпрі знаходимо у «Маминому дитинстві», яке вихованка О. Скібіцька переповіла своїй доньці: «Кто умѣл плавать – плаваль, кто не умѣль – хватался за канатъ и билъ ногами. Брызги, плески, визги, хохоть, звонкий крикъ. Классные дамы ходили вдоль решетчатой загородки и, вытянувъ шеи над водой, шевелили губами, пугливо отскакивая от долетавшихъ брызгъ... Все, что сдерживало насъ, оставили мы вместе с нашими казенными платьями» [81, с. 20]. Як бачимо, під час ранкового купання дівчата порушували інститутські правила поведінки, які включали дотримання дисципліни. Наставницям було важко контролювати їхні дії.

Тому пізніше панянок покарали і класні дами, і керівниця, яка заборонила купатись у водоймах [81, с. 21].

Велику увагу жіночим персоналом Інституту приділялось належному вигляду уніформи. М. М. Воропанова згадує, як вони доглядали за пелеринками, щоб вони не пом'ялись, змочуючи їх водою: «После прихода в дортуар каждая из нашего класса прежде всего тщательно смачивала пелеринку и белый передник и складывала их под подушками, как под прессом. Это делалось ввиду требования классной дамы, чтобы передники и пелеринки были не смяты...» [68, с. 249]. Також волосся повинне було доглянуте і причесане. Детальніше як укладали вихованки волосся можна простежити на фото [Див. Додаток В, Рис. 10–18]. Також ми помітили, що часто дівчата заплітали косу. На груповому фото у їдальні видно, як сидить цілий ряд дівчат із косичками [Див. Додаток В, Рис. 19]. У звітах класних дам про поведінку дівчат ми знаходимо багато інформації про те, що дівчата отримували покарання щодо зачісок: «Некоторые воспитанницы особенно настойчиво не повиновались требованиям глаже причесываться и вызывали неоднократные замечания и даже наказания...» [42, арк. 2]. Були ситуації, що деякі вихованки отримували зауваження через те, що робили зачіски, які дозволялися лише старшим ученицям [42, арк. 2]. Також вони робили заборонені зачіски, завивали волосся або ж неохайно зачісувались [44, арк. 2]. Дівчата зберігали в Інституті прикраси, такі як перстні, намисто й сережки. Про це пише М. В. Лучицька [80, с. 48, 49]. Ймовірно, ці прикраси вони привозили з дому. Чи носили вихованки щодня окраси достеменно невідомо. На деяких портретах зустрічаємо сережки [Див.: Додаток В, Рис. 11, 12] та нитки [Див.: Додаток В, Рис. 13, 14, 17] сховані під одяг (припускаємо – носили хрестики). У Харківському інституті шляхетних дівчат у перші десятиліття ХХ ст. вихованка при вступі повинна була мати з собою хрестик на золотому чи срібному ланцюжку, або на чорній нитці [83, с. 395]. У документах нема інформації про обов'язковість хрестика в Київському закладі, але найвірогідніше, що вихованки таки його носили, адже сповідували християнство.

На початку діяльності Київського інституту шляхетних дівчат у 1840-х рр. керівництво закладу закупувало для дівчат зубні щітки, гребні й гребінці – речі першої необхідності для догляду за собою [24, арк. 40 зв.]. У документах відомства

прописувались суми на закупівлю цих предметів для кожної вихованки, вказуючи різновиди речей і типи мила: «На помаду, гребни: частые и рѣдкіе, щетки зубные и ногтевые, шпильки, булавки и прочія мѣлочи, по 1 р. 50 к. Мыла бѣлаго и сѣраго для лица, рукъ и в баню, на каждую воспитанницу в годъ 60 к.» [100, с. 245].

У другій половині XIX ст. вихованка О. А. Скібіцька згадувала, які вони з дівчатами купували засоби для тіла й волосся, і зазначала, що кошти на ці товари були з власної кишені: «Деньги нужны были на гребенки, на зубные щетки, на душистое мыло и помаду. Тогда всѣ помадили волосы... Помню, была такая въ жестяной баночкѣ з надписью “violette”, но особенно славилась тополевая помада. Стоила она дороже всѣ другихъ, и имѣть в своей собственной шкатулочкѣ подъ замкомъ... фарфоровою баночку съ зеленоватою пахучей мазью, считалось верхом блаженства» [81, с. 22]. Дівчата часто нехтували закупленими інститутськими засобами через їхню погану якість. Тому Відомство закладів імператриці Марії просило місцеві керівництва закуповувати кращі зразки мила, щоб вихованки могли ним користуватися і тим самим не порушувати усталені норми закладу [111, с. 698–609]. Чи перестали юні панянки користуватися своїми засобами достеменно невідомо, але ми припускаємо, що все-таки не припиняли.

Вихованок Київського інституту шляхетних дівчат при вступі до цієї школи-пансіону зобов'язували привезти з собою 12 сорочок, 6 простирадел, 12 пар панчіх, 12 полотняних білих хустин, 6 рушників, 4 серветки, столовий прибор (одна срібна і чайна ложки, ніж). Все інше забезпечував колектив Інституту, а саме працівники господарського сектору та керівниця, яка контролювала кількість необхідних речей для дівчат [70, с. 141, 143, 145–146].

Керівниці також опікувалися одягом і взуттям вихованок, а саме – обирали зразки матеріалів для білизни та уніформи, а також взуття, відповідно до табелів. У її розпорядженні знаходилося виробництво білизни та суконь [100, с. 18]. Переважно, у Російській імперії, в тому числі і Києві, на одяг, білизну та взуття для однієї інститутки виділяли від 35 руб. сріблом [100, с. 39]. У першій половині XIX ст. керівниці Інституту виділяли суму на рукоділля – 200 руб. на весь рік, 4000 руб. – на одяг для вихованок і 725 руб. на зарплату швачки [48, арк. 141]. Суми на речі

поступово збільшувалися. У другій половині XIX століття – 4760 руб. коп. [150, с. 74]. Все залежало від кількості дівчат, подорожчання матеріалів чи пошиття нових виробів, які зношувалися. Для вихованок вбрання шили з таких тканин як коленкор, люстрин, мадаполам, ланкорд, полотно і ластик тощо [178, с. 137]. Особливо не подобалися дівчатам їх камлотовісукні, бо матеріал був дуже твердий, наче бляшаний, одяг із нього було незручно носити, особливо – порівняно з домашнім [76, с. 70].

Форма вихованок була уніфікованою, тобто учениці носили однакове вбрання на всій території Російської імперії, зокрема в Києві [179, с. 136]. Відмінність полягала лише у виборі кольорів, розмірів вбрань і крою. Одяг вихованок інститутів шляхетних дівчат з XVIII ст. і до кінця існування інститутів, майже 150 років, залишався незмінним і нагадував плаття дворянки. Також уніфікованість костюмів підкреслювала єдність культурного простору, однаковість для всіх інститутів повсякденних практик, нівелювала відмінності між заможними й бідними панянками, підкреслювала належність до інститутської спільноти. Таким чином, форма дисциплінувала і придушувала індивідуальність [178, с. 133, 134–135].

Кольори суконь вихованок відрізнялися залежно від класу. Наймолодші дівчата носили коричневі сукні протягом двох років, середні – сірі, а найстарші – зелені. Відповідно вихованки й отримували наймення, що походили від кольорів уніформи: «...классов было три, с двумя отделениями каждый и с определенным цветом платьев для каждого класса, откуда и получались названия: “кофушки”, “серенькие” и “зеленые”. Из одного разряда попадали в другой через два года» [68, с. 252]. Уніформа вихованки Київського інституту шляхетних дівчат на 1904 р. складалася з гладенької спідниці з великою складкою позаду, напіввідкритого бюстгальтера з застібкою спереду, короткого гладенького рукава, який прив'язується тасьмою до пройми рукава, пелеринки з відкладним комірцем та бантиком і закритого фартуха [178, с. 135]. Основні елементи гардеробу можна простежити у додатку [Див.: Додаток В, Рис. 10–12, 15, 16, 18]. На випускних фото вихованок початку XX ст. можна побачити ще один вид вбрання інститутки (можливо випускний), який складався з плаття з короткими рукавами, обшитими мереживом і пронизаними

стрічкою, білого фартуха, з боків оздобленого мереживом, і пояса [Див.: Додаток В, Рис. 13–14, 17]. Ймовірно, цей одяг був притаманний лише Київському закладу, бо нам не траплявся подібний в інших інститутах.

Демісезонний одяг у вихованок закладу складався з плащів із пелеринками – ліврей, кругленьких шапок і теплих калош. Про це писала Н. А. Королева, коли описувала прогулянки дівчат на вулиці: «...Надійка вигукувала числа плащів із пелеринками, званих “лівреями”, та круглих шапочок – “арештантських беретів”, роздаючи їх подругам. Нарешті ціла класа, совгаючи калошами, довгою “гусінню” вирушила з інститутської брами» [76, с. 64]. Одяг повинен був підбиратися під погодні умови, зокрема залежав від температури і вологості повітря [111, с. 156]. Випускне вбрання дуже відрізнялося від буденного. У другій половині ХІХ ст. одна з вихованок описувала, як вони додатково здали по 25 руб. (велика сума) на пошиття святкової сукні київському порт'є Дувидку, який робив примірку й поправляв недоліки. Кінцевий результат був таким, що вихованки одягли білі тарлатанові сукні з бертами з мереживними і рожевими стрічками, а також із рожевими кушаками. Доповнювали образ чорні прюнелеві черевички і білі лайкові рукавички [81, с. 35].

На практиці можна простежити, як директорки підбирали одяг для інституток, які вступили до закладу. До прикладу, можна навести розрахунок на виготовлення постільної білизни для школи і лазарету, одягу та взуття для інституток, зроблений П. М. Ніловою за 1842 р., де перелічено, на її думку, всі необхідні речі для дівчаток – сорочки, корсети, пелеринки, косинки, нічні чепчики, спідниці, тапки, носовички тощо, із зазначенням тканин і сум на пошиття. Також ця керівниця просила виділити їй 2000 руб. сріблом на виробництво і писала, що буде розпоряджатися виділеними сумами дуже економно. Кошти було надано інститутською радою [24, арк. 24 зв., 29, 90, 126]. Також керівницям надавались звіти речей, які здавались вихованками [52, арк. 23]. Це, відповідно, давало їй змогу орієнтуватися у необхідності додаткових покупок. У таблиці Відомства закладів імператриці Марії надавався список тих товарів, які повинні були закуповуватися. Наведемо: «Зимніе салопы или клоки драдедамовые, лѣтнее клоки, кофты, мантильи и накидки байковые, драповые или кастановые, платья камлотовые, корсеты на старший возрастъ, платки шейные,

драдедамовые, шарфы английской шерсти вязаные, шляпы лѣтние коленкоровые, шапочки шерстяные или капоры на ватѣ, сорочки господскаго полотна, кальсоны господскаго полотна, пелеринки господскаго полотна, пелеринки коленкоровые, передники господскаго полотна, рукавчики господскаго полотна, рукавчики коленкоровые, платки носовые голландскіе, с каймами, капоты утренніе, блузы холстинковые, кофты господскаго полотна, чепчики или шапочки ночные, юбки бумазейные, юбки фламского полотна, чулки бумажные или нитяные, вязаные, полуботинки опойковые (ежегодно по 8 парь), полуботинки козловые (ежегодно по 4 пары), теплыя ботинки или сапожки, галоши кожаные или резиновые, перчатки шерстяные – лайковые (на старшій возрастъ) 1 пара в годъ, гимнастическіе костюмы, ситцевые» [100, с. 233–237]. Як бачимо, більшість речей вихованок інститутів були зроблені з дуже незручної для носіння тканини. Тому не дивно, що Н. А. Королева зазначала, як мріяла скинути свою камлотову зелену сукню і одягнути легку домашню тюлеву [76, с. 70].

Піклувалися директорки, щоб речі не псувалися. До прикладу, одна з директорок Київського інституту шляхетних дівчат у першій половині XIX ст. повідомляла керівнику IV відділення імператорської канцелярії Гофману про те, що взимку багато одягу зіпсувалось через його велику кількість, бо вихованок поступово більшало в інституті. Директорка пропонувала побудувати сушарню, сума проекту – 1600 руб. сріблом [29, арк. 2–2 зв.]. Керівниці інституту настільки опікувалися станом речей і взуття вихованок, що за їхнє зіпсування було достатньо суворе привселюдне покарання [134, с. 23–24].

Керівницям полегшували роботу з одягом і взуттям помічниці, зокрема кастелянка – доглядачка за речами, швачки та дівчата, які прали. Дуже цікавою є інформація про одну із кастелянш П. Г. Смолодович, яка почала працювати з 1861 р., і була нагороджена маріїнською відзнакою за бездоганні роки служби. Незважаючи на захворювання очей, яке виявили 1878 р., вона продовжила працювати у закладі аж до 1888 р., завдяки допомозі керівництва Інституту з лікуванням [19, арк. 1, 5–6, 12, 23, 27]. Для нас є показовим факт довгої служби наглядки у цій школі-пансіоні, а також піклування закладу про власних співробітників. Як ми побачимо нижче, у

Київському інституті була невелика плинність кадрів, і якщо траплялися якісь проблеми зі здоров'ям, то завжди надавалась поміч і протекція. Кастелянки видавали дівчатам одяг і білизну, які нумерувалися і штампувалися, і кожне число було закріплене за дівчинкою упродовж усього періоду навчання. Про це згадує вихованка Харківського інституту шляхетних дівчат Т. Г. Морозова [83, с. 395–396]. Ми припускаємо, що це була загальна система обліку речей в інститутах.

На прикладі однієї з пояснювальних записок 1888 р. про стан речей, можна простежити діяльність працівників, які опікувалися одягом і взуттям. Наглядачка перевіряла увесь гардероб, особливо у період змін пір року, коли дівчата здавали один вид одягу, і їм видавався інший. Швачки шили усі речі і ретельно лагодили рвані частини. Одяг псувався не тільки через те, що дівчата його довго носили, чи виростали з нього, а й через погану якість закуплених тканин. Щоб не шити більше речей, дещо із вбрання вихованок брали для лагодження подібних речей. Також старий зношений одяг віддавався працівникам господарського сектору для продажу [19, арк. 44–45 зв.]. На нашу думку, це давало змогу суттєво економити і отримувати додаткові заощадження для Інституту.

Якщо пошиття одягу відбувалося у школі-пансіоні, то взуття замовлялося. Працівники господарського сектору укладали контракти з майстрами через тендерну систему. Ми знаходимо в офіційних документах ім'я постачальника взуття С. П. Канашка, який у 1890-х рр. майстрував черевички для інституток. Ціна однієї пари була 8 руб. 50 коп. для кожної учениці. Цікаво, що керівництво Інституту не завжди платило вчасно, і заборгувало 500 руб. цьому майстру [52, арк. 9]. Також знаходимо конфліктний момент у торгах щодо взуття, коли член із наукової частини Рафальський вмішувався в роботу члена з господарської частини, і останній скаржився на це. Закінчилась ситуація тим, що всі чекали приїзду керівниці, яка відлучилася із закладу, і ухвалили нові торги [9, арк. 96–96 зв.].

На початку ХХ ст. лікар Київського інституту А. О. Шеффер (у Н. А. Королевої «Шефер») говорить про незручність інститутської одежі через вагу суконь і можливість простудитися через відкрите декольте, яке прикрите тільки легкою пелеринкою [76, с. 95–96]. І він мав рацію. В середньому одяг інститутки важив 2,5

кг [180, с. 125], що достатньо незручно. Варто зазначити, що носіння корсетів негативно впливало на формування молодого тіла через можливість його деформації і стиснення органів, а також перешкоди вільному диханню. Тому недивно, що інститутки непритомніли. Багато лікарів Відомства наполягали на заміну корсетів на ліфи. Однак це не було зроблено аж до кінця існування інститутів. Проте корсети у кінці XIX ст. закупувались лише для старших вихованок, які пройшли поріг 13–14 років, і їх можна було одягати нечасто [180, с. 127, 129].

Харчування інституток належало до відповідальності керівниці Інституту, але ми не знайшли інформацію про діяльність директорки у цій сфері. Забезпечення продуктами були прерогативою працівників господарської частини, зокрема члена ради з господарської частини і економа, який повинен був відповідати за купівлю запасів [70, с. 141, 143]. Працівники господарського сектору укладали договори з купцями через тендерну систему і таким чином мали змогу купувати продовольство за найнижчими цінами. У закупках вони орієнтувалися на закупівельні ціни продуктів, представлені міською управою. У документах Київського інституту шляхетних дівчат знаходимо опис цієї процедури за 1896 р., і повідомлення, що поставка бакалійних і борошняних товарів закріплена за купцем Новіковим, а м'ясних – за Пріцкером, вартість у яких нижча, ніж рекомендована [52, арк. 46–46 зв.]. Інколи продукти закупувались на ринках, складах і в магазинах, бо було дешевше [25, арк. 56]. Відповідальність за приготування їжі лежала на плечах кухарів. Ми знаходимо у документах Київського інституту шляхетних дівчат інформацію про працівників кухні і їхній оклад. Старший повар у рік отримував 120 руб., кухарка при буфеті – 84 руб. і буфетчиця – 84 руб. [55, арк. 56 зв.], що говорить про низьку зарплату.

Огляд продуктів і складання меню входили до повноважень лікаря: «Припасы, изъ коихъ приготовляется пища какъ при пріемѣ отъ поставщиковъ, такъ и при самомъ употребленіи, должны быть осматриваемы институтскими врачами, которымъ вмѣняется въ обязанность время отъ времени осматривать пищу за завтракомъ и обедомъ. На каждую наступающую неделю составляется подъ руководствомъ врачей расписание блюдей» [100, с. 38]. Отож, харчування було під

наглядом декількох членів колективу Київського інституту шляхетних дівчат, які мали узгоджувати між собою трапезу вихованок.

У другій половині XIX ст. у Статуті Відомства закладів імператриці Марії вказувалося, що їжа має бути свіжа, проста, й у достатній кількості, але не було надано списку продуктів, якими повинні були харчуватися вихованки. В інститутах для обіду готували три страви, для сніданку й вечері – не більше, ніж дві. Зранку й увечері дівчата пили чай чи молоко [107. С. 27]. Про це зазначила в спогадах М. В. Лучицька в контексті режиму дня у закладі: «День в Институте начинался у нас рано. Звонок будил нас в 6 часов. До восьми мы совершали свой туалет, а в восемь приходили дежурные классные дамы, мы становились в ряды и спускались в столовую пить чай. В 9 часов начинались уроки, длившиеся до завтрака, в 12 часов начинались опять уроки до 4 часов, т.е. до обеда. Послеобеденное время до 9 часов посвящалось приготовлению уроков» [80, с. 44]. Тобто дівчата зранку лише пили чай чи молоко, о 12:00 снідали, о 16:00 був обід, а ввечері знову – чай чи молоко.

Такий режим харчування негативно позначався на здоров'ї інституток. Про це активно почали говорити у Відомстві закладів імператриці Марії у 1890-х рр. А саме інспектор медичної частини установи висловив думку, що часті випадки захворювань на недокрів'я (25–34%) та звичні головні болі (20–35%) серед вихованок інститутів виникали частково через неправильний розподіл часу харчування в цих закладах. Проміжок між сніданком (об 11:30) та обідом (о 16:00) був занадто малим, а проміжок між обідом одного дня та сніданком наступного дня (19,5 год.) – занадто великим. Унаслідок такої нерівномірності проміжків, вихованки з апетитом їли за сніданком і мало – за обідом. За сніданком вихованки погано пережовували їжу, бо дуже поспішали через голод, тому вона погано перетравлювалася, а за обідом з'їдали мало, тож мало й засвоювалося. За висновками інспектора, ця обставина порушувала правильність харчування [111, с. 1].

Тому не дивно, що Відомство закладів імператриці Марії змінило графік харчування для вихованок інститутів шляхетних дівчат: «...установить в 8 часов утра чай или молоко с булкой, в 12 часов дня обед из трех блюд, в 5 часов чай или молоко с булкой и в 8 часов вечера ужин из двух блюд, и б) в 8 часов утра чай или молоко с

булкой, в 12 часів дня обід из трех блюд, но обязательно после обеда час прогулки, в 6 часів вечера ужин из двух блюд и в 8 часів вечера чай или молоко с булкой» [111, с. 2]. Таким чином, ця інституція намагалася вирішити проблему незбалансованого харчування у закладах, змінюючи графік вживання їжі.

У другій половині XIX ст. на харчування інституток виділяли 8687 руб., на кожную вихованку 14 коп. у день [150, с. 74]. У звіті про діяльність Інституту за 1875 р. показано, що коштів у 1870-тих рр. на харчування поступово більшало й сума досягла 16419 руб. [55, арк. 11 зв.], тобто 18 коп. – на їжу кожної дівчинки. 1875 р. член ради з господарської частини обґрунтував виділення більшої кількості грошей на харчування дівчат через подорожчання продуктів першої необхідності, зокрема м'яса та цукру. Він наголошував, що через посуху по всій території українських земель дорожче обійдеться й заготовлення зимових запасів. Тому просив інститутську раду виділити кошти на кожную вихованку замість 18 коп. на добу по 20 коп. [55, арк. 1]. Також, за його словами, багато продуктів із раціону вихованок, такі як вермішель, макарони, перлові крупи, родзинки, прованська олія тощо доставлялись у Київ з Одеси, а ціни на них у Києві вищі, ніж у портовому місті. Хоча в Київському інституті на вихованку виділяли 18 коп. на добу, а в Одеському – 21 коп. [55, арк. 1]. Отже, додавання коштів на харчування могло краще забезпечити кожную вихованку їжею, і що більшою була добова сума на їжу, то різноманітнішою була інститутська трапеза.

У документах Київського інституту шляхетних дівчат за другу половину XIX ст. можна знайти детальний опис харчових запасів закладу: борошно – житнє, пшеничне, картопляне; крупи – гречана, манна, ячна, перлова, пшенична; хліб – свіжий, черствий; рис німецький 1-го сорту; сало; горох зелений стручковий і зернистий; вермішель; макарони; молоко солодке; сметана; масло коров'яче; соняшникова і прованська олія; сир; телятина 1-го сорту; ніжки вола; солонина; баранина; сало свиняче шматками й топлене; кури; курчата; риба різних видів; зелень; різні овочі, зокрема баклажани, селера, щавель, салат, буряк, цибуля, огірки свіжі й засолені, петрушка, хрін, квасоля, картопля, кукурудза, морква; яйця; мак; сіль; повидло; варення; мигдаль; сливи та груші сушені й свіжі; мед, чай, цукор [55, арк. 41

зв.–49 зв.]. Якщо проаналізувати продуктовий кошик Київського інституту шляхетних дівчат, можна помітити багато корисних продуктів, які є частиною збалансованого харчування кожної людини.

В інститутах шляхетних дівчат Російської імперії, за твердженням дослідниці В. В. Пономарьової, у XIX – на початку XX ст. грошей, які виділялися на харчування, завжди не вистачало, тому зменшували порції. І через невелику кількість їжі дівчата недоїдали [181, с. 128]. Постає питання: чи спостерігалася подібна ситуація в Київському інституті шляхетних дівчат? За спогадами вихованки М. М. Воропанової, порції були «строго размеренные». Дівчата отримували до чаю четвертинку булки та шматок хліба [68, с. 245]. Про малі порції нічого не сказано.

За штатним табелем 1866 р., одній інститутці повинно було видаватися 300 грамів житнього хліба, 168 грамів білого хліба, 340 грамів м'яса, яке розподілялося на весь день і могло бути в різних стравах [150, с. 79]. За нашими підрахунками, харчова цінність цих продуктів у сукупності приблизно 2000 ккал. За сучасними рекомендаціями медиків середньодобова калорійність їжі для дівчат має становити 2300–2400 ккал [175, с. 13]. Тобто, харчова цінність їжі інституток була цілком нормальна для їхнього розвитку, питання виникає, чи вони все з'їдали. Можна також зауважити, що дівчата фактично споживали трохи меншу кількість калорій, ніж казенні студенти Університету Св. Володимира (1911 ккал до 2381 ккал. за обід) [189, с. 20] та вихованці КДА (2500 ккал на день) [204, с. 18].

Дівчата їли усі разом, у великій залі. [Див. Додаток В, Рис. 19]. М. М. Воропанова, яка навчалася в Інституті у другій половині XIX ст., згадує про меню у закладі: «Обед наш состоял из трех жиденьких блюд, завтрак – из двух холодных... Суп всегда холодный и мутный, тонкие ломтики мяса с застывшим жиром или котлеты со смесью жил, жира, размякшего хлеба и, наконец, третье блюдо, не помню что, но, вероятно, или четырехугольные куски красного киселя, или пирог из смоленской крупы... Чай, рассиропленный мелким сахаром, нам давали утром и вечером в белых глиняных кружках, и он всегда был холодный. К чаю подавали четвертушку холодной булки и кусочек хлеба» [68, с. 245]. Всі страви М. М. Воропанова описує як несмачні й непоживні, а іноді – погано приготовані. Подібну

оцінку страв знаходимо у спогадах вихованки Харківського інституту шляхетних дівчат Т. Г. Морозової, яка описувала недостатньо просмажені котлети, яких дівчата просто розчавлювали і не їли [83, с. 398–399]. А ще якість їжі погіршувало те, що у стравах могли знайти «запекшихся мух, их ножки, крылья и т. д.» [68, с. 245]. Знайдені рештки комах свідчать і про недотримання санітарних норм роботи, і про байдужість економа до чистоти на кухні. Також М. М. Воропанова пригадувала, як маленькі інститутки підбирали хліб за старшими, щоб їх не бачила класна дама [68, с. 246]. О. А. Скібіцька розповідала доньці про те, як вони з дівчатами, гуляючи в саду, зазирали у вікно до економки Кухарської, а та намащувала їм чорний хліб варенням [81, с. 25]. Це випрошування можна розглянути у додатку [Див. Додаток В, Рис. 9]. Тобто дівчата справді недоїдали, але не через невеликі порції, а, ймовірно, через якість страв, які не викликали апетиту.

Проте ситуація з продовольством не була однозначною. Вихованка М. М. Воропанова описувала, як у старших класах дівчата тричі на тиждень чергували на кухні й готували «зразкові» обіди, тож могли поїсти самі та пригостити своїх товаришок: «Мы ели хорошо, кормили и своих друзей, классных дам, готовили с радостью песочные пирожные, так называемые “шмандкухен”, считая для себя особенным счастьем иметь возможность их есть. Мы готовили так называемые образцовые обеды, и каждый раз в числе блюд были “шмандкухен”» [68, с. 246–247]. Однак «зразкові кухні» довго не проіснували через те, що на їх утримання витрачали великі кошти, що вважалось у Відомстві закладів імператриці Марії недоцільним. 1883 р. їх скасували. Керівництву інститутів було рекомендовано, щоб дівчата навчалися куховарити у кухнях закладу за участі куховарки чи кухаря, а за ними наглядали б класні дами [60, арк. 74, 100].

Також вихованки отримували їжу з дому. Хоча в офіційних документах Відомства закладів імператриці Марії «доставленіє имъ вещей и припасовъ изъ дому представляется излишнимъ и не должно быть допускаемо» [100, с. 38]. Ми припускаємо, що керівництво закладу «заплющувало очі» на посилки з дому, цілком усвідомлюючи ситуацію з харчуванням в Інституті. Випускниця закладу О. А. Скібіцька згадувала у розповідях, що поміщики, які мали доньок у школі-пансіоні, на

Водохреща присилали окремих віз із гостинцями: «копченые гуси, и колбасы, и масло, и медъ, и орѣхи въ меду, и смоквы, и пастила, и варенье, и шишечки изъ сдобного теста въ меду» [81, с. 22–23]. А вона отримувала від рідних халву, сушені яблука та груші. Всі пакунки забирала у дівчат класна дама, а потім видавала їм порціями [81, с. 23]. Не всі вихованки мали змогу отримувати посилки з дому. О. А. Скібіцька описувала інститутку, якій нічого не присилали, і вона отримувала продукти, допомагаючи іншим дівчаткам розпаковувати їхні пакунки ножем, або товаришуючи зі сторожем [81, с. 23–25].

Нестачу смачної їжі вихованки компенсували солодощами, що негативно впливало на їхнє здоров'я. Про це на початку ХХ ст. говорив лікар Київського інституту шляхетних дівчат А. Шеффер, вказуючи на інститутське харчування як на незбалансоване й несмачне, на те, що дівчата не мають бажання їсти, «а натомість напихаються всякими солодощами» [76, с. 95–96]. Дівчата могли купити солодкі частунки в перекупки, котра проникала до закладу невідомо як і приносила кошик з «медовими пряниками, леденцями, маковниками и сладкими пирогами» [81, с. 22]. Ми припускаємо, що торгівля була відома керівництву школи-пансіону. Також вихованки отримували цукерки під час приїзду імператорської родини або ж інших державних представників. Під час таких візитів інститутки пригощалися солодощами від відомого в Києві виробника цукерок француза Берто [76, с. 144]. Інколи дівчатам давали цукерки й працівники закладу. Наприклад, Н. А. Королева згадувала про гардеробну даму С. І. Романович-Славатинську, яка пригощала найменших вихованок цукерками [76, с. 144]. Ми не можемо стверджувати про велику кількість солодощів у харчуванні вихованок, але однозначно ніхто з колективу не контролював споживання солодкої та солоної їжі.

Погано харчувались інститутки протягом усього ХІХ ст. На початку ХХ ст. суми на харчування становили понад 25 тис. руб. [40, арк. 12 зв.]. Н. А. Королева описує думки інституток про їхні страви як погані, бо несмачні. Зокрема, дівчата говорили про погану якість їжі (хробаки в борщі) економому, який відповідав за харчування. Особливо це спостерігалось в період посту, коли обмежували кількість і склад продуктів [76, с. 67, 180]. У цей період дівчатам давали проскурки, одну з них

«з'їдали з чаєм, що був із червоним вином, яке роздавали келишками в їдальні після причастя» [76, с. 180–181].

На поч. ХХ ст. ситуація з їжею в Київському інституті шляхетних дівчат почала змінюватися з появою нового члена ради з господарської частини – полковника А. О. Унерн-Штернберга. Як пише Н. А. Королева, військовий розпитав дівчат про їхню трапезу і сам почав укладати меню. За її словами, інститутки симпатизували полковнику, бо він «зліквідував ненависний червоний кисіль, глиняні кухлики на чай і навіть – усім гидкі, аж до морської хвороби – котлети. Натомість на інститутських столах з'явилася дичина, печені курята, овочі й, “глупий” чай з молоком, біла кава, подавана у пристойних філіжанках» [76, с. 67–68]. Також А. О. Унерн-Штернберг заборонив готувати ще одну ненависну для вихованок страву – «капчушки», «хто ж, прошу вас, може їх проковтнути без доброї чарки горілки?..» [76, с. 119]. Отже, за діяльності цього члена з господарської частини, харчування в Київському інституті шляхетних дівчат покращилося. Чи продовжували його наступники харчову політику попередника, достеменно невідомо.

Додаткове харчування вихованки отримували, коли хворіли. Також для хворої дівчини дозволяли привозити продовольство з дому, зокрема вона могла отримувати ласощі, тільки не виготовлені в родині, а куплені. З домашньої їжі можна було тільки варення. Н. А. Королева описала страви, які вона отримувала у шпиталі, коли у неї була загальна слабкість: млинці зі сметаною й розтопленим маслом, «капчушки», розсіл, великі вареники з сиром, а з десерту – тістечко з битим білковим кремом [76, с. 116].

Також для слабких здоров'ям вихованок передбачалися посилене харчування й додаткові дієтичні добавки: риб'ячий жир, молоко, залізо, кефір і миш'як [182, с. 22]. У медичному звіті лікаря Київського інституту шляхетних дівчат зафіксовано, скільки дівчат отримували ці добавки: «Усиленнымъ довольствиемъ и укрепляющими средствами (железомъ, мышьякъ, и рыб. жиръ.) пользовалось 167 воспитанницъ» [82, с. 119]. Також їм давали додатково біфштекс, м'ясний сік, кефір та яйця. Більшість ослаблених вихованок отримували додаткове забезпечення цілий рік [82, с. 118], що покращувало їхнє харчування різноманітнішою здоровішою їжею.

Також у 1890-х рр. у Київському інституті шляхетних дівчат економ і член ради господарської частини перевіряли стан продуктів, залучивши Київську міську санітарну станцію. Зокрема, проводився аналіз молока на придатність цього продукту для харчування вихованок. Важливо, що інспектор Київської міської санітарної станції звернув увагу, що працівники Інституту закупували молоко зі сторонніх рук, і це могло негативно позначитися на дівчатах, якщо воно було заражене. Інспектор рекомендував стерилізувати молоко, і наводив як це необхідно робити. Аналіз молока, який був проведений, показав його свіжість і придатність для пиття [52, с. 16–18, 19]. Ще було організовано аналіз проби води, який проводив заклад. Завдяки тому, що в Київському інституті шляхетних дівчат стояв один із кращих фільтрів для очищення води, за висновками інспектора Київської міської санітарної станції, то ніяких шкідливих організмів не було виявлено у рідині [52, арк. 32–33]. Тобто, проведення таких аналізів було важливим рішенням для захисту здоров'я інституток.

Таким чином, у Київському інституті шляхетних дівчат у ХІХ – перших десятиліттях ХХ ст. був суворий контроль керівниць і класних дам за зовнішнім виглядом, гардеробом вихованок, і передбачалася кара за порушення інститутського дрес-коду чи псування одягу. Одяг був уніфікований і незручний, а подекуди погіршував стан здоров'я. Завідувала одягом наглядачка, під контролем керівниці, шили речі швачки в інститутській майстерні. Взуття замовляли працівниками господарського сектору. Харчування вихованок характеризувалося недоїданням, що було викликано недбалістю колективу закладу, що не стежили за якістю трапези й станом кухні. Через це вихованки погано харчувались і зловживали солодким. Зміни в харчуванні відбулися на початку ХХ ст., коли член ради з господарської частини змінив меню поживними й апетитними стравами.

2.3. Медичний догляд колективу Київського інституту шляхетних дівчат за панянками

Повсякденне життя вихованок Київського інституту шляхетних дівчат у ХІХ – перших десятиліттях ХХ ст. важко уявити без відвідування лазарету і без колективу, який надавав медичну допомогу дівчатам під час погіршення їхнього стану і перебігу захворювань. При закладі були свій інститутський медичний персонал і лазарет, а пізніше було побудоване окреме приміщення для лікування від інфекційних захворювань. Вихованки відвідували лазарет регулярно. У медичному звіті 1884 р. зафіксовано 606 візитів інституток до лікарні, в середньому по 6 дівчат щодня [6, арк. 37–37 зв.]. На що саме хворіли вихованки, можна побачити у додатку [Див. Додаток І]. У медичному звіті за 1903–1904 рр. вказувався процент слабких здоров'ям дівчат – 64,5% із загальної кількості 293 (хоча це був найменший показник серед інститутів шляхетних дівчат на українських землях у складі Російської імперії [82, с. 6]), тому не дивно, що дівчата зверталися по допомогу до лікарів і медперсоналу.

У Н. А. Королевої, яка писала про інститутське життя початку ХХ ст., знаходимо фрагмент, де інститутський лікар А. О. Шеффер (у Н. А. Королевої «Шефер») говорить про абсурдність інститутської системи у сфері здоров'я, а особливо Статуту, який базувався на програмному документі установ для панянок, що проживали в теплих французьких краях, і не враховував клімат земель Російської імперії. Негативно, на думку лікаря, на здоров'я дівчат впливали такі чинники: носіння важких камлотових суконь із відкритим декольте, прикритих лише пелеринкою (про що зазначали у попередньому розділі), коли часто провітрювали класи при морозах; холодні приміщення, які не могли нагрітися через постійне провітрювання, а особливо спальні взимку; десятигодинне сидіння на одному місці й заборона галасувати, скакати на перервах; балетні вправи замість руханки й вільних танців; а також їжа – «напричуд несмачна і нераціональна», тобто незбалансована [76, с. 95–96]. Як ми зазначали у попередній частині розділу, носіння корсетів, які були частиною уніформи вихованок ХІХ ст., шкодило їхньому фізичному розвитку, а також призводило до знепритомнення дівчат.

Щодо заняття фізичними вправами в Київському інституті шляхетних дівчат, то в спогадах М. М. Воропанової, яка навчалась у другій половині ХІХ ст., є згадка про проведення гімнастики [68, с. 259]. На початку ХХ ст. є звернення вчительки

гімнастики до інститутської ради [28, арк. 13]. Варто додати, що 1876 р. у Відомстві закладів імператриці Марії було видано програму занять із гімнастики, де обґрунтовувалась її доцільність із посиланням на розробки західних лікарів Лінга, Майєра та інших. Там описувались різноманітні вправи: прості (марширування, нетривалий біг), складні (різні види бігу, повороти і т. п.), дихальні, заняття з палицями, зі спортивним спорядженням. Уся увага спрямовувалася на легке фізичне навантаження, яке не зашкодить тілу [131, с. 1–2, 6, 7, 8]. Хоча книга вийшла друком у другій половині XIX ст., у шляхетних дівчат Російської імперії гімнастика неспішно вводилась у план занять і була затверджена як предмет лише в кінці XIX ст., а протягом XX ст. повільно впроваджувалася [185, с. 91]. З цього погляду проведення гімнастики в Київському інституті шляхетних дівчат у XIX ст. свідчить про те, що колектив закладу розумів важливість фізичних вправ для інституток і опіки про їхнє здоров'я.

Також у Київському інституті практикувалася лікувальна гімнастика, яка використовувалась при лікуванні захворювань опорно-рухової системи тіла. У звіті закладу за 1899–1900 рр. бачимо, що лікувальні вправи виконувала 21 дівчина, серед яких – 13 із викривленням хребта, 8 – зі слабкістю м'язів. Час проведення був з 7:45 до 9:00 [38, арк. 2–2 зв.]. Знаходимо свідчення в медичному звіті за 1903–1904 рр. про масаж і лікувальну гімнастику: «Массажемъ и врачебной гимнастикой пользовались 37 воспитанницъ: 15 сколіозныхъ, 20 со слабыми мускулами и 2 с плоской стопой. Результаты леченія: у 17 найдено небольшое улучшение, 20 совершенно поправились (сколіозн. — 8, слаб. мускул. — 11 и 1 с плоской стопой). Занятія врачебной гимнастикой производились в утренніе часы, от 7 ч. 45 м. до 9 ч.» [82, с. 120]. Як бачимо, гімнастичні вправи в багатьох випадках сприяли покращенню або ж повноцінному подоланню проблем зі здоров'ям.

Окрім гімнастики, в Інституті спробували запровадити купання в річці. Про це вже зазначалось у попередньому розділі. Відомий лікар М. І. Пирогов призначив для інституток купання у Дніпрі влітку (у творі цей медик вказується як інститутський лікар, але насправді він був членом Ради з навчальної частини). Вона розповідає про ранкове плавання, яке дуже позитивно вплинуло не тільки на фізичний, а й на

психологічний стан дівчат. За її словами, інститутки відчули свободу: «Пропаль страхъ, исчезло смущеніе. Института какъ не бывало. Было только солнце, вода, а въ воде мы свободные...» [81, с. 20]. Однак купання скасувала керівниця закладу [81, с. 20].

До медичного персоналу Київського інституту шляхетних дівчат належали штатні лікарі, лазаретні дами та їхні помічниці, зубні лікарі, фельдшериця і окремою категорією – консультанти-лікарі, серед них були спеціалісти «по глазнымъ, горловымъ и ушнымъ болезнямъ» [150, с. 118, 119]. Штатними лікарями за всю історію існування Київського інституту шляхетних дівчат були всього четверо осіб (Г. Ф. Мерінг, Б. Зевеке, А. О. Шеффер [150, с. 118] і К. С. Долгов [91, с. 91]). У формулярному списку першого інститутського лікаря Г. Ф. Мерінга, який здобув медичну освіту в Лейпцигу, та в офіційних документах закладу виявляємо інформацію про те, що 1833 р. він отримав «патент» про складання екзамену на ступінь доктора медицини в Санкт-Петербурзькій медико-хірургічній академії, що давало йому змогу лікувати людей на теренах Російській імперії. Він мав хорошу практику в Санкт-Петербурзі, а 1838 р. став лікарем Київського інституту [24, арк. 3 – 3 зв.]. В цей час ми не знаходимо інструкцій, за якими повинні були лікувати лікарі. Ми припускаємо, що вони поклалися на власний досвід і на лікарську практику тих часів. Наприклад, А. О. Шеффер був також головним лікарем у Кирилівській лікарні. О. Ф. Кістяківський згадував про цього ескулапа як про дуже нехорошу людину, яка займалася шахрайством, «набивающий карманы за счет больных» [75, с. 395]. Чи крав А. О. Шеффер в Інституті? На це питання важко відповісти, адже у документах не знаходимо інформації. Ми припускаємо, що це було малоімовірно, тому що в закладі була постійно нестача коштів, і суми, які виділялись на медикаменти, проходили через руки економа або члена з господарської частини, що займались закупівлями.

Крім того, завжди були штатні лікарі-стоматологи. Згадуються Лангер і Луцкевич [150, с. 118]. У документах Київського інституту шляхетних дівчат зберігся службовий список дантиста Федора Чоботарьова з детальним описом його кваліфікації і попереднього місця роботи [20, арк. 5–8 зв.]. Також знаходимо звіт стоматолога Ф. О. Зелінського, де описане лікування, яке він проводив. За

інформацією цього дантиста, у 90 дівчат виявлено проблеми з зубами, а саме – карієс на верхніх і нижніх «корѣнныхъ» зубах, і декілька випадків – на верхніх різцях. У 29 вихованок зуби видалили, а іншим – запломбували чи тимчасовою, чи постійною пломбою [10, арк. 69]. Отож, вихованки Інституту мали можливість отримувати як невідкладну стоматологічну допомогу, коли боліло, так і щорічний огляд.

З 1891 р. Відомство закладів імператриці Марії почало публікували звіти про медичний стан підопічних і надавати різні поради щодо лікування хворих. З того часу лікарі повинні були дотримуватись інструкцій Відомства [182, с. 19]. Лікарям дозволялося брати відпустку, але він зобов'язувався знайти собі заміну. Наприклад, коли Г. Ф. Мерінг їздив на Полтавщину, а згодом на німецькі землі на термальні води, то його підміняли на роботі, одноразово згадується прізвище лікаря Ширмера [24, арк. 35]. Отже, вихованки ніколи не залишалися без нагляду головного медика.

Основна діяльність лікарів полягала в лікуванні вихованок. У медичному звіті 1904–1904 рр. зафіксовано, що до лікаря звернулося 219 вихованок, які за цей навчальний рік перенесли 606 захворювань і до шпиталю було 1120 візитів. Найчастіше дівчата того періоду хворіли на бронхіти, ангіни й ларингіти [82, с. 118]. Також до обов'язків лікаря Інституту належав огляд дівчат при вступі до цього навчального закладу. Така система була введена на початку XIX ст. [182, с18]. У медичному звіті 1903–1904 рр. зафіксовано інформацію про огляд нових вихованок лікарем К. С. Долговим та про їхні хвороби: «Вновь принято 47 воспитанницъ и 4 экстернами. Среди 51 оказалось: малокровныхъ... 18; золотушныхъ...6; съ насл. расп. к буг... 4; с след. англ. бол...3; слабого питанія... 8; зренія... 3; каріозными зуб... 36. Въ общемъ выводѣ, изъ числа вновь поступившихъ – 35 воспитанницъ (68,6%) имѣли слабое здоровье. Ревакцинація сделана 37 воспитанницамъ; съ успѣхомъ у 21 (56,7%)» [82, с. 118].

В інструкції Відомства закладів імператриці Марії описувались, у яких ситуаціях лікар не повинен допускати до школи дівчат або ж має відправляти їх додому, якщо стан їх здоров'я серйозно погіршиться під час освітнього процесу: «Дѣвицы, имѣющіе физическіе или умственные недостатки, препятствующие успѣшному ученію, равно одержимые хроническими болезнями, не должны быть

принимаемы; тѣ же, кои подверглись прилипчивой болезни, не иначе могутъ поступить, какъ по совершенномъ выздоровленіи. Тамъ же, девицы, у которыхъ, по приѣме въ институтъ, окажутся неизлечимые болѣзни, препятствующіе ученію, возвращаются родителямъ или представившимъ ихъ лицамъ» [100, с. 31]. На підтвердження виконання цих вимог, можна навести випадок, який трапився з донькою дворянина М. М. Сазонова Софією, яка була відсутня в Інституті в 1911–1913 рр. у зв'язку з хворобою малокрів'я (анемія) і головними болями. Її батько в листі-зверненні прохав її поновити, бо вона видужала [28, арк. 151]. Подібна ситуація також трапилася з донькою А. Р. Тишкевича Оленою, яка за рік перехворіла на кір, скарлатину і краснуху, і за порадою лікаря була направлена до села на відпочинок, тому не могла скласти екзамен, щоб перейти до іншого класу. Її залишили на повторний рік навчання. Тобто були ситуації, що дівчата могли повертатися до закладу після тривалого перебігу хвороб або після відновлення здоров'я [28, арк. 239].

Для нас цікавим виявилось, що в Інституті проводилася ревакцинація вихованок. У звіті закладу за 1890 р. наведено дані, що 97 вихованкам було зроблено ревакцинацію, і у 72 вихованок віспа прийнялася [10, арк. 68 зв.]. Щеплення в закладі свідчить про дбайливе ставлення до фізичного стану дівчат і прагнення вберегти від серйозних інфекційних захворювань. Деяких вихованок лікарі виключали за станом слабкого здоров'я або через схильність до певних захворювань. Так, відбулося з ученицею 3-го класу Оленою Рутенберг, у якої виявили можливість занедужати на туберкульоз через спадковість [10, арк. 68 зв.]. Якщо бідні дівчата дуже часто хворіли й мали серйозні захворювання, вони могли влітку поїхати в оздоровчі центри при Відомстві закладів імператриці Марії [100, с. 41], але суми Київському інституті шляхетних дівчат ніяких коштів на ці поїздки не відпускали [10, арк. 68 зв.]. На жаль, нам невідомо, чи хтось із вихованок Київського інституту шляхетних дівчат зміг потрапити туди на лікування.

Також лікар повинен був відзначати фізичні особливості організму дівчат, а саме: зріст, вагу, округлість грудей, наявні та перенесені хвороби, а також – інформацію про стан здоров'я батьків. Ще до обов'язків входив огляд тих осіб, які служитимуть при вихованках; а також, за необхідності, всіх нижніх служників,

служниць та членів їхніх сімей [100, с. 110]. Адже, як розглянемо далі, служниці могли приносити до Інституту інфекційні захворювання. Також лікар повинен стежити за санітарно-гігієнічними умовами закладу і повідомляти керівництво про недоліки [111, с. 107]. Також на плечах лікарів лежала закупівля медикаментів. На медичні засоби на кожну дівчину в Санкт-Петербурзьких інститутах виділяли по 4 руб., а в інших – не більше за 3 руб. 50 коп. [100, с. 42]. У звіті закладу за 1841 р. згадується сума, витрачена на ліки й інші засоби для лазарету: за 1858 р. – 563 руб. 54 коп. [5, арк. 7], а у 1874–1875 рр. – 630 руб. [55, арк. 13 зв.]. У звіті 1899-1900 рр. детально розписано, куди витрачали кошти: лазарету – 992 руб. 97 коп., зокрема, на лікувальну гімнастику – 180 руб., на щеплення від віспи – 27 руб., мінеральні води – 36 руб. 66 коп., аптечному складу – 394 руб. 74 коп., аптекам – 189 руб. 34 коп., на піну – 39 руб. 45 коп., на спирт і коньяк – 10 руб. 26 коп., на медичні предмети – 11 руб. 15 коп., на олію – 6 руб. 3 коп., на запаси – 23 руб. 9 коп., на аналізи – 12 руб., доглядальницям – 63 руб., на канцелярію – 25 коп. [38, арк. 3]. Припускаємо, збільшення коштів було спричинене як зростанням кількості вихованок, так і потребою лікувати хворих, зокрема, робити аналізи й залучати допомогу в догляданні хворих дівчат.

У відповідальності лікаря з другої половини XIX ст. почало перебувати й харчування вихованок, причому повинен був навіть проводитися огляд продуктів на їх придатність: «Припасы, изъ коихъ приготавливается пища какъ при приѣме отъ поставщиковъ, такъ и при самомъ употребленіи, должны быть осматриваемы институтскими врачами, которымъ вмѣняется въ обязанность время отъ времени осматривать пищу за завтракомъ и обедомъ. На каждую наступающую недѣлю составляется подъ руководствомъ врачей расписаніе блюды» [100, с. 38]. Варто зазначити, що розуміння важливості харчування з медичного погляду й вирішення проблем із незбалансованістю харчування активно обговорювалися серед лікарів Відомства закладів імператриці Марії, вирішувалася так звана «проблема пищевого довольствія» [181, С. 125–134].

Відповідно до інформації інститутського лікаря, у кінці XIX ст. завдяки новому режиму харчування, про який ішлося у попередній частині цього розділу

(сніданок о 12 год. і обід о 16 год. змінили на обід із трьох страв о 12 год. і вечерю о 20 год., крім цього, залишилися проміжні вживання молока або чаю з молоком від 2 до 4 чашок), скоротилася кількість шлунково-кишкових захворювань у дівчат [10, арк. 67]. Тобто, зміни часу вживання їжі покращили здоров'я вихованок. Також дівчата отримували додаткові продукти, які мали зміцнити їх організм. Ми про це зазначали в попередньому розділі.

В організації справ у лазареті лікарю допомагали наглядка [100, с. 26], а також медичні сестри, вдягнені в ясно-блакитний однострій, прикрашений червоним шовковим хрестом. Н. А. Королева описує їхню роботу так: «...іноді приходила ще й “шпитальна дама” Настася Максимівна. Але обидві гостили недовго, бо старша сестра (Юлія Миколаївна) мала дуже багато щоденної праці. В дійсності вона кермувала цілим шпиталем і давала всьому лад. Настася ж Максимівна виховувала хворих інституток, тобто пильнувала, щоб дівчата й у недужі трималися доброго тону та добрих манер» [76, с. 125 – 126]. У архівних документах Інституту згадується ім'я лазаретної наглядки А. М. Покорської, яка попрацювала в закладі 16 років з 1877-1893 р., і вийшла на пенсію через захворювання рук. І рада закладу намагалася добитись для неї високої пенсії, щоб вона могла найняти доглядку собі. В документі-проханні говориться, наскільки лазаретна наглядка «отличалась не только ревностнымъ, самоотверженнымъ отношеніемъ к своему долгу особенно въ тяжелую пору нахождения въ лазаретѣ трудныхъ и опасныхъ больныхъ; не щадя своихъ силъ днемъ и ночью она находилась при нихъ днемъ и ночью неотступно, относилась къ нимъ съ чисто материнской заботливостью, а надорвала преждевременно свои силы» [18, арк. 26–26 зв.]. Тобто в медперсоналу справді була важка робота, і вони добре її виконували. Також Н. А. Королева розповідає про дружбу з однією з медсестер Аліною, яка «скінчила “червонохресний” курс, щоб мати фах і заробіток» [76, с. 125]. Випускниця Інституту згадує, як усі дівчата любили цю медсестру й називали її «котятком» через добре ставлення [76, с. 126]. Дівчата часто бігали до шпиталю, і проводили багато часу з його колективом, тому недивно, що могли виникати тісні контакти з його працівниками, які у випадку Н. А. Королевої стали дружніми відносинами. Подібну повагу і любов до медичних працівників

знаходимо і у спогадах вихованки Харківського інституту [83, с. 414–415], а також Патріотичного [78, с. 54], що свідчить про хороший догляд за дівчатами у цих закладах на теренах України і про взаємодію медперсоналу і вихованок не тільки в рамках лікування, а поза межами відносин медперсонал/пацієнт.

Ще при Київському інституті шляхетних дівчат були лікарі-консультанти. Відповідно до інструкції Відомства закладів імператриці Марії їх запрошували у таких випадках: тяжкі захворювання, які могли закінчитися смертю; коли лікар визнавав дівчину за станом здоров'я, що не підлягає прийому до закладу; звільнення вихованок через хворобу в тривалі відпустки; виключення вихованок через їх хворобливий стан та під час епідемій [100, с. 26]. Переважно в Київському інституті шляхетних дівчат лікарями-консультантами були відомі у Києві лікарі, зокрема й професори Університету Св. Володимира (Ф. Ф. Мерінг, К. Г. Тритшель, Е. Хаскелевич). Також були лікарі-консультанти, які спеціалізувалися на хворобах очей, горла і вух (Е. і Б. Хаскелевичі) [150, с. 112–113]. Запрошення до закладу інших спеціалістів свідчило про взаємодію медпрацівників і Інституту з іншими місцевими фахівцями, що покращувало медичний догляд за вихованками.

Окрім медичного персоналу, за здоров'ям вихованок повинна була стежити керівниця закладу. До її безпосередніх обов'язків належали опікування фізичним вихованням дівчат, що означало піклування про дівчат під час їхніх хвороб: «Физическое воспитаніе дѣвиць... составляет, непосредственный предмет неусыпныхъ попеченій Начальницы. Обязанности ея въ семъ отношеніи заключаются: а) въ употребленіи всѣхъ мѣръ, необходимыхъ для сохраненія здоровья воспитанницъ, и б) въ попеченіи о больныхъ» [100, с. 18]. Також директорка мала дбати, щоб ослаблені дівчата виконували правила гігієни, які приписав лікар; аби за перших ознак хвороби їх негайно відправили в лазарет для належного нагляду й тимчасового надання їм медичної допомоги; щоб у лазареті належно доглядали за хворими дівчатами і дотримувались усіх розпоряджень лікаря; в разі тяжкої та небезпечної хвороби була б проведена, якщо можливо, консультація зі сторонніми місцевими лікарями, відомими досвідченістю та фаховістю; якщо виявиться будь-яка епідемічна хвороба, то негайно було б ужито заходів щодо ізоляції захворілих дівчат

і припинення контактів з іншими інститутками для безпеки останніх [100, с. 107]. Тобто частково керівниця Інституту розділяла обов'язки щодо піклування про медичний стан і хвороби дівчат із лікарем та іншим медперсоналом.

Часто директорка отримувала інформацію від класних дам про стан здоров'я вихованок. Інформацію про те, на які хвороби хворіли дівчата, зафіксовано у звітах класних дам про поведінку вихованок. Також керівниці Інституту брали участь у догляді за хворими дівчатами, постійно навідуючись до них. М. М. Захарченко згадує про особливу опіку над хворими дітьми Є. Д. Голубцової, яка «по случаю болѣзни воспитанницъ, проявляла какою-то лихорадочную, энергическую деятельность» [150, с. 40], яка, на його думку, була пов'язана з її особистим горем [150, с. 40]. Також він говорить про постійне спостереження за хворими дівчатами керівниці А. А. Родзянко, що навідувалася до них часто [150, с. 48]. Ми припускаємо: дбайливе ставлення цієї директорки до вихованок було зумовлено й тим фактором, що під час епідемії холери в Інституті 1872 р. вона втратила доньку. Про випадки піклування про хворих дівчат згадав М. В. Нестеров, один із видатних тогочасних російських художників, чия донька Ольга в кінці XIX ст. навчалася у закладі. Він розповів про те, що коли його дитина хворіла, то піклування тогочасної керівниці М. А. Коновніциної за нею подвоювалось. Варто наголосити, що директорка й художник приятелювали, і Ольга була улюбленицею в Інституті. Ці обставини, відповідно, сприяли піклуванню директорки про цю вихованку. Знаходимо ще факти у спогадах М. В. Нестерова про догляд керівниці за Ольгою та іншою дівчинкою, донькою тогочасного ректора КДА, пізніше митрополита Платона, під час епідемії скарлатини у школі-пансіоні. Дівчата перебували у важкому стані, тому до них були викликані найкращі спеціалісти, проводились операції. Керівниця навідувалася до дівчат і вдень, і увечері. За спогадами художника, Ольгу навіть перемістили до відпочивальні керівниці, яка піклувалася про неї півроку, доки не відступила хвороба [84, с. 244, 249]. Хороше ставлення директорок до доньок заможних батьків можна знайти і в спогадах вихованок інших інститутів. Зокрема, про це писала вихованка Харківського закладу Сохановська [63, с. 23]. Отже, з одного боку ми бачимо, що директорки піклувалися

про стан здоров'я всіх вихованок, але з іншого, була присутня особлива увага до доньок багатих і відомих тогочасних особистостей.

Піклувались керівниці й про приміщення, де перебували на лікуванні вихованки. Так, 1884 р. тогочасна керівниця Інституту Л. К. Ернст подала прохання до керівництва Відомства закладів імператриці Марії про незадовільний стан запасного лазарету для хворих дівчат у час епідемій. Було виділено кошти на будівництво нового приміщення [150, с. 52]. План проекту доручили розробити запрошеному архітектору Толстому, вартість будівництва розраховувалась у 6844 руб. Архітектор розписав детально проведення всіх робіт, за що отримав 300 руб. [17, арк. 1]. Важливість будівництва такого приміщення полягала в ізоляції вихованок, щоб недуга не розповсюджувалась на інших. Оскільки епідемії були регулярними, це було просто необхідно. Втім, інститутська рада не погодилася з будівництвом нового приміщення, що було дуже дорогим і потребувало для утримання додаткового персоналу. Тому вирішили зробити надбудову над квартирою економа. Розробку проекту цього інфекційного відділення можна побачити в додатку [Див.: Додаток Ж]. Варто зауважити, що власний лазарет та інфекційні відділення існували й в інших інститутах. Наприклад, у Полтавського була власна лікарня на сім кімнат зі стоматологічним кабінетом, лазарет для осіб з інфекційними захворюваннями з окремим входом [159, с. 96]. Інша вихованка Петербурзького закладу згадує про лазарет і кваліфікований медичний догляд [64, с. 15]. Тому Київський заклад був у цьому подібний до інших шкіл-пансіонів.

Учениці Київського інституту шляхетних дівчат жили в епоху пандемій холери та спалахів різних інфекційних захворювань як кір, віспа, скарлатина та дифтерія, й хоч деякі щеплення уже проводилися, про масову вакцинацію від усіх недуг тоді ще не йшлося, бо рівень медицини значно відрізнявся від сьогодення. Ендемії та епідемії різних захворювань були як місцеві, тобто тільки в Інституті, так і загальні, на всій території українських земель чи Російської імперії. Від інфекційних недуг таких як віспа, кір, дифтерія, кашлюк, скарлатина на початку ХХ ст. у європейській частині Російської імперії, до якої входили українські землі, померло від 300 до 400 тис. осіб, причому щороку кількість зростала [88, с. 5]. Варто

зауважити, що замкнутість шкіл-пансіонів сприяла тому, що смертність вихованок була нижчою. Про це йдеться в одному з медичних звітів Відомства закладів імператриці Марії, де порівнювалися летальні випадки у гімназіях (показник вищій) і школах-пансіонах [82, с. 171].

Якщо вихованка захворіла на інфекційне захворювання вдома, а не в Інституті, або захворів будь-який член її родини, необхідно було негайно повідомити про це директорку закладу і не повертатися до закінчення таких термінів, вираховуючи їх від одужання останнього хворого: при появі в сім'ї дифтерії – не менше за 14 днів, скарлатини – не менше за 14 днів, віспи – не менше за 14 днів, кору – не менше за 15 днів, кашлюку – не менше за 15 днів, краснухи – не менше за 16 днів, вітряної віспи – не менше за 17 днів, свинки – не менше за 22 дні [100, с. 48–49].

В Інституті траплялося багато спалахів інфекційних захворювань. Інколи керівництво закладу могло вжити заходи щодо зупинення хвороби й не дати їй перейти в епідемічний спалах. Так, 1882 р. було спинено поширення скарлатини [11, арк. 37], 1890 р. – тифу й рожі серед вихованок [10, арк. 67]. Цікаво, що у першому випадку до Інституту інфекційне захворювання занесли служки та ключниці. Як далі побачимо, це було регулярним явищем.

Найчастіше керівництво закладу, щоб уникнути розповсюдження хвороб, відправляло дівчат додому. До прикладу, у 1914 р. після Великодніх свят у стінах Інституту поширювалася інфекція кору, на яку захворіло 19 вихованок. Щоб вберегти інших дівчат, адміністрація Інституту вирішила відправити вихованок додому на час літніх канікул [12, арк. 14].

Коли в Києві 1880 р. панувала епідемія дифтерії, й були смертні випадки, керівництво Інституту просило, щоб з Університету Св. Володимира надіслали медика-студента, який би оглядав дітей служок (їх налічувалось у закладі 40 осіб) у разі хвороби, тобто це мав робити не інститутський лікар, який контактував з вихованками [49, арк. 152–152 зв.]. Таким чином, керівництво школи-пансіону хотіло вберегти дівчат від зараження.

В інститутському звіті за 1899–1900 рр. знаходимо поширення таких інфекцій у закладі як скарлатина – 1 випадок, краснуха – 5, черевний тиф – 2, тиф невизначеної

форми – 1, інфлюєнца – 6, епідемічний паротит – 2. Ніхто з дівчат не помер. Дві вихованки, які захворіли вдома на свинку, були забрані додому на лікування [38, арк. 15 зв.]. На початку ХХ ст. в одному з листів інспектор класів В. М. Малінін писав до відомого історика В. С. Іконнікова про те, що не може прийняти до Інституту племінницю останнього, бо в закладі серед вихованок поширилася дифтерійна ангіна, і всіх відпустили додому [32, арк. 1]. В медичному звіті 1903–1904 рр. згадується про ендемію дифтерії, яка тривала з жовтня по грудень. Захворіло 33 дівчини. Як зазначав лікар Інституту, тяжких форм не було; джерело зараження не з'ясовано. Заходи в боротьбі з ендемією полягали в ізолюванні хворих, дезінфекції їхніх речей та приміщень, у нагляді за здоровими вихованками, посиленому харчуванні ослаблених, у регулярних прогулянках та посиленій вентиляції приміщень закладу. На дезінфекцію через велику кількість захворювань витратили значні кошти. Крім того, проводилися повторні бактеріологічні дослідження слизу горла хворих. І вихованки вважалися здоровими лише тоді, коли в них не було дифтерійних паличок у горлі [82, с. 121].

Хворих на інфекційні захворювання дівчат відокремлювали від інших. Знаходимо в Н. А. Королевої розповідь про окрему кімнату, яку спеціально облаштували для госпіталізації дівчат з інфекційними захворюваннями. Сама вихованка там проживала деякий час протягом навчання в Інституті: «Ноель остаточно перевели із загального помешкання до окремої “рогової” кімнати в шпиталю, де вона мала постійно проживати. Був це запасний покій, що його тримали на випадок масового захворювання інституток. Тому й він майже завжди стояв пустою. Два великі вікна й скляні двері на терасу-балкон провадили в гарний інститутський садок, з великими старими деревами» [76, с. 97–98]. А потім, як ми згадували, звели окрему будівлю.

Одним із найсерйозніших інфекційних захворювань, яке доводилося пережити вихованкам Київського інституту шляхетних дівчат, була холера. Це трапилося під час четвертої світової пандемії холери в Російській імперії, що розпочалася 1865 р. і тривала в кожній частині держави в різні проміжки часу до 1872 р. Масштаби враження людей холерою і смертність людей були величезними в усіх частинах цієї

держави. Наприклад, за 1871–1872 рр. у Київській губернії хворіло на холеру близько 64267, а померло – 24354 осіб [114, арк. 218, 221].

Напередодні появи холери в Києві 1871 р. професор університету Св. Володимира і за сумісництвом учитель Закону Божого Київського інституту шляхетних дівчат Н. А. Фаворов у листі до свого друга П. Г. Лебединцева висловлював побоювання щодо цієї хвороби, яка його лякала більше, ніж віспа, бо від останньої його діти мали щеплення [93, с. 347]. 12 серпня 1871 р. у Києві було виявлено перші випадки захворювання на холеру. І вже 13 серпня ця хвороба потрапила до Київського інституту шляхетних дівчат. Спочатку похворіла прислуга, а ввечері було зафіксовано перший випадок захворювання вихованки Санкт-Петербурзької опікунської ради Кліоновської. Наступного дня дівчина померла о 9 годині ранку, також не стало і однієї зі служниць. На 15 серпня хворіли п'ять вихованок, яким прогнозували швидке одужання [34, арк. 1а–1а зв.].

Щоб призупинити поширення хвороби й вилікувати хворих, Рада Інституту розпорядилася викликати з Університету Св. Володимира випускника-медика, що на постійній основі перебував би в інститутському шпиталі, та скасувати уроки до 1 вересня, а також повідомити батьків, які проживають у Києві та в околицях міста, щоб забрали доньок додому. Керівництво закладу, спираючись на думку лікарів, вважало, що хвороба відступить до початку холодної пори, й надіслало листа до керівника IV відділу канцелярії Його імператорської величності М. А. Шторха для узгодження подальших дій Інституту [34, арк. 1а зв., 1 зв.].

З університету прислали медика-студента Р. Борженецького, який допомагав інститутському лікарю Б. Зевекє з 15 серпня по 15 вересня 1871 р. У грудні цього ж року ректор Університету Св. Володимира просив виплатити студенту винагороду за працю в Інституті. Р. Борженецький отримав 40 руб., що йому не сподобалося. Рік тривало листування Інституту й вишу щодо виплати коштів медику. І 1872 р. інститутський лікар та студент отримали за 32 дні роботи по 64 руб. кожен [34, арк. 1д, 8].

Епідемія холери не набула масового поширення й через місяць зникла в Інституті, оскільки санітарні умови в жіночій школі були задовільними. Сприятливим

фактором цьому було проведення в Києві 1871 р. водогону, і згодом його прокладення до інститутського приміщення. Користування більшою кількістю води дало змогу підтримувати в закладі чистоту [150, с. 51], надзвичайно важливу з огляду на шлях передання холери від людини до людини. Також з 1872 р. інститутські лікарі Відомства закладів імператриці Марії повинні були оглядати дівчат перед поїздкою додому і після їх повернення, щоб унеможливити потрапляння будь-якої хвороби до жіночої школи зовні [182, с. 25].

У середині травня 1872 р. в Києві знову розпочалась епідемія холери. В Інституті вихованки захворіли на цю хворобу 1 червня. Двоє дівчат були у важкому стані. Серед них виявилась і донька керівниці закладу А. О. Родзянко. Також хворими були двоє слуг, яких відправили у лікарню. Померла від холери одна вихованка [35, арк. 1].

Рада вжила низку заходів у боротьбі з холерою. Зокрема, скасували заняття до осені та ввели чергування класних дам при лазареті в поміч лазаретній наглядачці. Для допомоги інститутському лікарю А. О. Шефферу з Університету Св. Володимира прислали медика-студента Поплавського, який за роботу з 1 по 16 червня отримав 30 руб. [35, арк. 1 зв, 7–7 зв.].

Пізніше, коли епідемія холери знову з'явилася на території Російської імперії, 1892 р. Відомство закладів імператриці Марії видало інструкцію від 16 липня «Объ инструкции о мѣрахъ предосторожности на случай появльнїя холеры», у якій детально описувалось, що робити керівництву закладів та лікарям при появі холери в місті, в Інституті й навіть як виготовляти дезінфекційні засоби [111, с. 153–163]. На жаль, чи повторилися випадки захворювання на холеру в Київському інституті шляхетних дівчат, достеменно невідомо через відсутність джерел. Але на початку ХХ ст. для вихованок проводилася лекція інститутського лікаря про холеру для ознайомлення з цією небезпечною хворобою [43, арк. 2 зв.].

Ми хочемо не тільки звернути увагу на проблемах із фізичним здоров'ям, а й розкрити тему психологічних проблем та захворювань вихованок і те, як керівництво реагувало чи не звертало уваги на ці явища в поведінці інституток. Варто зазначити, що у Відомстві закладів імператриці Марії почали розглядати проблеми з

психоемоційним станом у вихованок закладів. Хоча на українських землях вже у XIX ст. лікарі приділяли значну увагу проблемам із психікою і вже знали та вміли детально описати зовнішні ознаки манії, іпохондрії, прогресивного паралічу, істерії, алкогольних та інших психозів [176, с. 30]. У Відомстві закладів імператриці Марії почали розглядати проблеми психоемоційного стану у вихованок закладів. До прикладу, було опубліковано інформацію про те, що непідготовка вихованками уроків у вихідні звільняє від їх турбот і дає відпочинок нервовій системі від постійної напруги [111, с. 545]. Тобто розпочалися перші розвідки про гігієну метального здоров'я в інституток.

Переглядаючи спомини випускниць Київського інституту шляхетних дівчат (подані далі), зокрема про початок інститутського навчання, ми зауважили, що всі дівчата переживали, кожна по-різному, специфічний стан – тугу за домом. Терміном «туга за домом» («homesickness») психологи позначають психоемоційний стан особи, яка тяжко переживає розлуку з домом і рідними. У XX ст. цю категорію почали використовувати західні дослідники поруч із терміном «ностальгія» для окреслення почуттів людей, котрі були вимушені емігрувати й сумували за рідною домівкою. Згодом усе більше науковців, зокрема психологів, помітили тенденцію, що туга за домом виникає не тільки в емігрантів, але й серед вихованців шкіл-пансіонів («boarding-schools»), особливо в перший рік навчання. Туга за домом впливає на навчання, соціальну залученість і здатність адаптуватися до нового середовища. Дослідниця Джой Шаверієн включає «тугу за домом» до складових так званого синдрому школи-пансіону («boarding-school syndrome»), котрий розглядається як психологічна травма молодого покоління (йдеться саме про вихованців Великої Британії) [207, с. 19, 24].

Вихованка Київського інституту шляхетних дівчат другої половини XIX ст. М. М. Воропанова зазначала, що найгіршим моментом інститутського життя була розлука з сім'єю: «Особенность прежних институтов главным образом состояла в том, что дети поступившие туда, действительно отрывались от семьи и разрывали с нею, и это была одна из самых грустных сторон нашей жизни» [68, с. 237]. Згідно з інститутськими правилами вихованки могли відвідувати рідних лише на великі свята,

також до них могли приходити родичі у вихідні [70, с. 141, 143]. У випадку з М. М. Воропановою це траплялося нечасто через далеку відстань від її дому до Інституту [68, с. 237]. Саме віддаленість від родини і неможливість часто бачитись, як це було раніше, найчастіше спричиняли тугу за домом у дівчат.

Кожна з вихованок переживала сум за домівкою по-різному. Наприклад, М. В. Лучицька, відома українська перекладачка і громадська діячка, швидко оговталася від туги за домом завдяки ставленню своєї класної дами і подруги: «Первые дни я сильно тосковала по дому, по матери и брату, но затем, мало-помалу я втянулась в школьную жизнь, свыклась с нею и даже полюбила. Причиной, почему я так быстро примирилась с Институтом, было необыкновенно милое и симпатичное отношение моей классной дамы – Веры Николаевны Мельницкой и моих подруг, особенно моей двоюродной сестры Жени Магеровской, ученицы одного класса со мной, она оказывала мне такую ласку, такое внимание, что мои слезы быстро осушились, и если начинали опять течь, то скоро переставали» [80, с. 44]. З іншою вихованкою О. А. Скібіцькою трапилася істерика, коли її віддавали в Інститут, але згодом вона теж звикла до закладу: «Въ послѣднюю минуту расставанья я такъ вцепилась въ маменьку, что меня съ трудомъ оторвали. Я плакала, билась, просилась домой, къ бабушкѣ. Послѣ слезъ мне стало легче. Съ меня сошла деревянность, душа оттаяла. Я стала привыкать къ институту и потомъ не только привыкла, но и полюбила его» [81, с. 18]. Обое згаданих дівчат переживали тугу за домом, а її виявом був плач, який повторювався час від часу.

Не всі дівчата могли оговтатися від туги за домом. Наведемо приклад З. М. Гіппіус, відомої письменниці, яка не могла пережити розлуку з домівкою, весь час пролежала в інститутській лікарні через сильну тугу: «Мать... отвезла меня в Киев... Моя привязанность к отцу и к ней была такая страстная, что разлуки я пережить не могла, почти все время провела в институтской больнице... и меня вернули домой» [71, с. 178]. Подібна історія трапилася й з іншою вихованкою Київського інституту шляхетних дівчат Є. О. Сатіною: «Институт после привольной домашней жизни очень уж тяжелым... Я столько плакала, так глубоко страдала, что, опасаясь за мое здоровье, мать взяла меня домой, и в течение двух лет я оставалась в

институте “приходящей”» [99, с. 10]. Після цих двох років вихованка залишилася в Інституті жити [99, с. 10]. Як бачимо, сум за домом і рідними дуже сильно підривав здоров'я деяких дівчат, і вони з цієї причини не могли нормально навчатися.

Ще одним психологічним захворюванням, яке ми знайшли у джерелах, була kleptomaniya. М. В. Лучицька згадує про вихованку, яка хворіла на цю недугу. У вихованки Дахович знайшли вкрадені речі. Однак її не вигнали з Інституту, а класна дама вирішила історію з крадіжками не розголошувати: «Пораженная нашимъ рассказомъ, Мельницкая посоветовала намъ держать языкъ за зубами. По ее мнѣнію, Даховичъ больна, страдаетъ формой помешательства, известной въ медицинѣ подъ названіемъ “клептоманія”. Если она больна, зачемъ портить ее репутацію, вмѣстѣ съ тѣмъ и репутацію всего класса. “Сохранимъ тайну”» [80, с. 49]. Припускаємо, що приховування інформації про хвору ученицю було частиною стратегії керівництва й персоналу Інституту, щоб не псувати «бездоганну» репутацію закладу.

Не переймався колектив закладу і щодо заїкання вихованок. У звіті класних дам знаходимо інформацію про дівчат, які страждали на цю недугу, і стан міг погіршуватися [43, арк. 7 зв.]. Заїкання відноситься насамперед до психологічних проблем. Про це можна знайти в документах Американської психіатричної асоціації, які відносять заїкання до розладів нервового розвитку [205]. У XIX ст. психологічну природу заїкання розуміли науковці. Український психіатр І. О. Сікорський, випускник медичного факультету Університету Св. Володимира, 1889 р. видав книгу «О заикании», де вказав однією з причин хвороби переляк і запропонував методи лікування, зокрема психологічну терапію [190]. Однак ми ніде не знаходимо інформації, чи займалися з вихованками мовними вправами, чи надавали допомогу.

Таким чином, медичний догляд колективу Київського інституту за дівчатами, зокрема лікаря, медпрацівників і керівниці, був важливою частиною їхнього повсякдення, бо вони часто хворіли та жили у час поширення різних захворювань. Завдяки зусиллям колективу дівчата отримували належний огляд і піклування під час не тільки недуг, а й усього проживання в Інституті за рекомендаціями Відомства закладів імператриці Марії. У закладі успішно використовувались лікувальна гімнастика, вакцинація, залучення спеціалізованих медиків і проводилась ефективна

боротьба з епідемічними захворюваннями – віспою, скарлатиною і холерою, від якої лише одиниці померли в закладі. Активно колектив Інституту почав розглядати санітарні умови проживання й додаткового харчування під час хвороб, що мало покращити здоров'я інституток. Працівники закладу приховували від громадськості проблеми із психічним станом у дівчат, щоб не заплямувати репутацію закладу.

РОЗДІЛ 3. РОЛЬ ПРАЦІВНИКІВ ІНСТИТУТУ У ПОВСЯКДЕННИХ І СВЯТКОВИХ ПРАКТИКАХ ВИХОВАНІВ

3.1. Діяльність колективу закладу щодо виховання та навчання дівчат

Концепція виховання і навчання в Київському інституті шляхетних дівчат у ХІХ – перших десятиліттях ХХ ст. базувалися на постулатах державної політики Російської імперії в дусі консерватизму, де призначенням жінки було виховувати молоде покоління підданих й бути хорошою дружиною, отримуючи необхідні знання для цього. Особливу увагу приділяли плеканню християнських чеснот і любові до Бога [39, арк. 9–10, 11]. У цьому підрозділі буде охарактеризовано тих, хто формував молоде покоління жінок у консервативній манері, здійснюючи «інституційне насилля» відповідно до теорії П'єра Бурдьє [120], та простежено, за ким було закріплено ті чи інші напрями в навчанні й вихованні. Спочатку буде висвітлено працю керівниць Київського інституту шляхетних дівчат, на плечах яких, за нашим припущенням, лежало найбільше відповідальності у виховній частині.

Варто зауважити також про підготовку директорок-дворянок, які виховували дівчат. У першій половині ХІХ ст. у дворянському середовищі Російської імперії освіта для юних дворянок полягала в навчанні говорити французькою, грати на фортепіано, співати, легко танцювати, знати, як влаштовано господарство (в будинку і в маєтку), бути розвиненою розумово та морально (щоб відповідно виховати дітей) [202, с. 45–48]. Як простежимо далі, керівниці дотримувалися цих принципів у навчанні інституток.

В інструкції 1847 р. керівницям жіночих навчальних закладів Відомства закладів імператриці Марії вказувалося, що керівниця мала спостерігати за заняттями вихованок, щоб вони належно слухали вчителів і виконували завдання. В цьому їй повинні були допомагати класні дами. Керівниця мала стежити за вивченням іноземних мов і читанням у вільний час книг, які вона схвалила [107, с. 77]. Тому не дивно, що дівчата часто читали французькі романи, які полюбили й самі керівниці. Згадаймо Ольгу із «Хмар» І. Нечуя-Левицького, яка була типовою інституткою, і яка поділяла любов до читання саме такого різновиду літератури, тож їй важко давалося

читання наукових книг [85, с. 228]. Ще велику увагу було спрямовано на музичні заняття. П. М. Нілова в листі до генерал-губернатора Д. Г. Бібікова просила повернути на посаду вчителя музики Ванку, який був професіоналом, бо інші педагоги були менш компетентні. Своє рішення керівниця підтверджувала тим, що серед освічених киян цінувалися музичні здібності [24, арк. 258].

Під безпосереднім контролем керівниці були практичні заняття з рукоділля та з домашнього господарства. Варто зауважити, що у перш. пол. XIX ст. у Російській імперії сім'я та школа не вважали своїми завданнями серйозну підготовку дворянських дівчат до домашньої праці, у тому числі рукоділля. Оскільки, ці навички (на відміну від посагу, вміння тримати себе у суспільстві та мінімальній освіченості) не були необхідними для вдалого одруження, що вважалося критерієм успішності для жінки. Також наявність прислуги цілком компенсувала відсутність господарських навичок у молодих дворянок. Уже у др. пол. XIX ст. громадська думка стала значно вище цінувати публічну зайнятість, ніж особисту. Відповідно і середня жіноча школа, що захопилася вихованням «людини» та «громадянина», зайнята поширенням загальнолюдських знань та вмінь, зовсім не займалася підготовкою діяльності жінки як домашньої господині. Тому заняття з рукоділля були насамперед спрямовані на естетичне виховання, а не на практичне навчання [122, с. 68, 73].

Це можна побачити і в Інституті, де рівень навчання рукоділля був невисокий. Про це згадувала М. М. Воропанова, вказуючи, що часто дівчата просто імітували роботу: «...изучалось еще рукоделие, но мало кто в нем успевал... Мы на уроках рукоделия что-то якобы шили, опять распарывали, переделывали, но ни одной цельной вещи не выходило из наших рук. Кто не хотел шить, мог только держать иголку в руках и ничего не делать» [68, с. 258]. Одна з інститутських вихованок, що навчалась у перші десятиліття XX ст., Н. А. Королева у романі-автобіографії «Без коріння» згадала, як дівчата просили одну зі служниць допомогти їм із шиттям для підготовки до уроку рукоділля [76, с. 163–164]. Знаходимо інформацію, що вихованки представляли свої роботи з рукоділля і вишитий килим на XVI Всеросійській промисловій і художній виставці в Нижньому Новгороді 1896 р. [94, арк. 14]. Який вигляд мав павільйон Відомства закладів імператриці Марії, куди потрапили роботи,

і дівчат з Київського інституту можна розглянути у Додатку [Див. Додаток В, Рис. 22–23]. Представлення робіт на виставці свідчить про застосування рукоділля як навичку для показу творчих здібностей панянок.

Чергування на кухні (що не були в розкладі предметів) практикувались у старших класах. Дівчата випікали тістечка та готували інші страви [68, с. 246–247]. У «Хмарах» І. Нечуя-Левицького виявляємо інформацію, що після закінчення Київського інституту шляхетних дівчат випускниця Ольга не вмiла добре готувати [85, с. 119]. Це тому, що заняттям із рукоділля і кулінарії, якими опікувалася керівниця, не придiлялося належної уваги, що було зумовлено суспiльним баченням ролі дворянки.

У Статуті Відомства імператриці Марії 1855 р. зазначалося, що керівниця турбується про моральне та фізичне виховання інституток [107, с. 17]. Щодо першого виду опіки, то в інструкції керівницям жіночих навчальних закладів 1847 р. детально пояснювалось, якими методами директорки мали виховувати дівчат: повчання, нагляд, заохочення, покарання і особистий приклад виховательок. Суть повчання полягала в плеканні любові до Бога (релігійний аспект), а також у дотриманні правил моральності. На першому аспекті зупинимось детальніше. Керівниця інституту повинна була стежити за щоденною молитвою вихованок і намагатися бути присутньою під час цього ритуалу. Також до її обов'язків входив нагляд за тим, аби вихованки відвідували богослужіння в недільні й святкові дні [107, с. 76–77]. Є згадки про те, як директорка М. П. Нілова плекала любов і повагу до релігії у дітей, щонеділі відвідувала храм спочатку з католичками, в яких служба починалася раніше, а потім – із православними [112, с. 135]. У спогадах вихованки Київського інституту шляхетних дівчат М. М. Воропанової знаходимо багато інформації, як дівчат виховували в релігійній атмосфері (інститутки молилися, відвідували храми, читали релігійну літературу) і як їм прищеплювали християнські цінності. Дівчата відвідували найбільші в Києві православні осередки, зокрема Києво-Печерську лавру і Михайлівський Золотоверхий монастир [68, с. 247, 251]. На шпальтах «Киевских епархиальных ведомостей» можна виявити інформацію про візити до Інституту митрополитів та інших відомих церковних діячів і про відправлення архієрейських

літургій в інститутській церкві [96, с. 587; 102, с. 430]. Тож дівчата постійно зростали у релігійному оточенні.

Незважаючи на це, Порфирій Успенський, тогочасний вікарій Київської єпархії й за сумісництвом настоятель Михайлівського Золотоверхого монастиря, скаржився на невисокий рівень релігійності в Інституті й викладання Закону Божого, а ще на інститутський персонал, зокрема і на керівниць. Наведемо фрагмент, де настоятель описує релігійність трьох директорок закладу: «Начальница дѣвичьего института Голубцова... не могла дать им глубоко-религиозного настроения, потому что сама не имѣла его. Когда она была тяжело больна и лежала на смертном одрѣ, тогда классные дамы и пепиньерки читали ей французскіе романы... Прѣемница ее, Швидковская, баба стройная, полная, красивая, румяная, признавалась мнѣ, что она в Бога вѣруеть, а в безсмертіи души своей сомнѣвается. Хороша воспитательница дѣвочек!.. Послѣ нее начальствовала бывшая томская губернаторша Аделаида Родзянко, – ни рыба ни мясо» [106, с. 188]. Безперечно, настоятель був дуже релігійною особою, тому з його боку директорки здавалися менше воцерковленими, ніж повинні були. Ми також не можемо стверджувати про високий рівень набожності директорок, адже вони були дворянками, а в першій половині ХІХ ст. дворянство ставилося до релігії неоднозначно, дехто вірував, дехто – ні [123, с. 86]. За дослідженням В. А. Веремєнко, у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. у дворянських сім'ях або не приділяли уваги релігійному вихованню, або ж воно було формальним, тобто на рівні дотримання релігійних практик [123, с. 103]. Вихованка Є. О. Сатіна згадувала, як вона читала релігійні тексти у стінах закладу, хоча сама була невіруючою: «Когда я перешла в последний класс, мне было поручено читать за причетника и дьячка в институтской домово́й церкви. Даже «Часы» и «Послания апостолов» я старалась читать художественно. Мне нравилось выходить во время службы на середину церкви и, читая кафизмы или праздничные тропари, перекрывать голосом хор. Для меня, неверующей, церковь никогда не была храмом, в церковной службе я видела спектакль, в котором сама была действующим лицом» [99, с. 13–14]. Наскільки дівчина була нерелігійною, важко стверджувати, бо її спогади писалися у радянський період, де християнство не визнавалося. Однак в Інституті ретельно

стежили за дотриманням релігійних ритуалів, але, вочевидь, не намагалися прищепити любов до віри.

Директорці Інституту потрібно було контактувати з вихованками, щоб знати про їхню поведінку та помисли [70, с. 142]. Вихованкам необхідно було «внушити» відданість престолу й батьківщині, любов і повагу до батьків, вдячність наставникам і благодійникам, сумлінне виконання обов'язку в сім'ї, тобто вчили бути хорошими дружинами та матерями. Керівниці повинні були прищеплювати їм такі риси як лагідність, скромність, благородність і працьовитість [107, С. 76]. Варто зауважити, що інститути шляхетних дівчат створювалися під покровительством імператриці й імператора, тож у будівлі Київського інституту в залі урочистостей до стіни були прикріплені два великих портрети монархів. Недарма імператорська родина, приїжджаючи в Київ, завжди навідувалися до цієї школи [150, с. 28, 55]. Тому й виховували інституток у душі імперського патріотизму.

Для характеристики рис, які намагалися прищепити вихованкам Інституту їхні наставниці, варто звернутися до спогадів М. В. Лучицької. Учитель Закону Божого запитав цю вихованку під час екзамену, якою найвищою чеснотою повинна володіти жінка? Інститутка почала перераховувати: «доброта, кротость, снисходительность, терпение, трудолюбие, самоотвержение», які є загалом християнськими чеснотами і відповідали тогочасному баченню релігійного виховання [80, с. 50]. Усі ті риси були чітко прописані у статутах, як необхідно виховувати панянку, і керівництво чітко дотримувалося інструкцій у цьому питанні не тільки через обов'язок дотримуватися офіційних положень відомства, а, ймовірно, через усталений у суспільстві погляд на виховання жінок відповідно до основ християнської моралі.

Керівниця мала бути для дівчат прикладом у всьому і проявляти до них материнські почуття. І, якщо поглянути на постаті директорок Київського інституту шляхетних дівчат, то можна простежити в них спільні риси у поведінці. Більшість керівниць, за згадками їхніх сучасників, були добрими й ставилися до вихованок із материнським почуттям [107, с. 76]. М. М. Захарченко пише про П. М. Нілову, яка мала «симпатичную, добрую, исполненную редкого здравого смысла натуру» [150, с. 34], і вихованки її любили за материнську душу [150, с. 34]. Про наступну директорку

Інституту Є. Д. Голубцову згадала вихованка М. М. Воропанова, яка описала керівницю як гуманну, добру, чутливу особу і підкреслила, що «доброта, сердечность и заботливость начальницы были действительно трогательны...» [68, с. 257] на противагу рисам класних дам [68, с. 257]. Подібну інформацію знаходимо й про інших керівниць, зокрема про А. А. Родзянко [116, с. 9] та М. А. Коновніцину [84, с. 235]. Тобто керівниці намагалися дотримуватися образу «доброї людини» і проявляти «любов» до вихованок. Найімовірніше, не всі дівчата могли тісно контактувати з директорками і не всім вони могли приділити достатньо уваги. Однак за певних обставин, зокрема, хвороб (про що йшлося у попередньому розділі), вияв турботи був присутнім.

Згідно зі Статутом інституту від 5 листопада 1834 р., директорка повинна була стежити за стосунками між статями, щоб ці відносини не виходили за межі моралі [70, с. 142–143]. В офіційних документах Інституту ми не знайшли ніякої інформації, яка б свідчила про те, що директорка чи інші працівники надавали перевагу при відборі кандидата-чоловіка, звертаючи увагу на його статус: одруженого чи неодруженого. Якщо поглянути на звіт закладу за 1870 р., то можна помітити, що в школі-пансіоні вчителями та інспекторами класів працювали дев'ять одружених чоловіків і п'ять холостяків [58, арк. 31–54]. Отож, їхній сімейний статус не впливав на працевлаштування.

Коли директорки дізнавалися про любовні стосунки між працівниками Інституту і вихованками, то такого співробітника звільняли. Показовим є випадок, який описала в одному з листів (15 березня 1907 р.) до сина Гната В. Житецька, дружина відомого інтелігента і мовознавця П. Г. Житецького. Йдеться про любовні стосунки між відомим українським композитором-педагогом М. В. Лисенком та вихованкою Інституту, пізніше стало відомо ім'я дівчини – І. Адріанопольська. На той момент митцю було 68 років, а дівчині – 17. Між ними почалися романтичні стосунки і любовне листування. Інститутка розповіла про цей факт подружкам, потім чутки дійшли до директорки. Остання звільнила М. В. Лисенка з посади вчителя музики, незважаючи на його статус відомої людини і хорошого педагога [30, арк. 1–1зв.]. Ця ситуація є показовою. Оскільки, з одного боку, директорка наглядала за

поведінкою дівчат і співробітників Інституту, і стежила за дотриманням моралі у стінах закладу, а з іншого – прагнула захистити репутацію закладу, уникаючи ситуацій, які б шкодили зразковому образу школи-пансіону.

Якими способами заохочувала керівниця вихованок, достеменно невідомо. Про це ніхто з інституток не згадав. А от про види покарань збереглося багато інформації. На думку відомого мислителя, соціолога, історика М. Фуко, цех, школа, армія підконтрольні цілій системі мікропокарань, що призначаються за: час (запізнення, відсутність, перерви у роботі), діяльність (неуважність, недбалість, відсутність завзяття), поведінку (неввічливість, непослух), мову (балачки, зухвалість), тіло («некоректна» поза, неналежні жести, неохайність) і сексуальність (нескромність, непристойність). При цьому під покаранням мається на увазі низка процедур: від легкої фізичної кари до невеликих позбавлень і принижень [196, с. 218], деякі з яких можна було побачити в Київському інституті шляхетних дівчат.

Із відома керівниці застосовувалася кара щодо вихованок, а виконання лежало на плечах помічниць директорки – класних дам. Вихованка Київського інституту шляхетних дівчат М. М. Воропанова (навчалась у другій половині XIX ст.) згадала про кілька видів покарань. Одне з них було пов'язане з їжею. У дівчат молодших класів, які провинилися, забирали третю страву з кожного прийому їжі. Вихованки часто недоїдали в Інституті й постійно відчували голод [68, с. 246], тому це було суттєве покарання. Подібне покарання часто застосовувалося і в інших інститутах. Зокрема, в Одеському, де не допускали до обіду або вечері, діяла заборона на проведення дозвілля разом із іншими пансіонерками [166, с. 37]. У цих випадках їжа перетворювалася на ресурс влади, яким могли контролювати і дисциплінувати дівчат їхні наставниці.

Відомим фактом є той, що випускниця написала про публічну кару, яку застосували щодо вихованки, котра стоптала черевики, про що згадувалось у попередньому розділі. На думку М. Фуко, публічні покарання спрямовані на інших, потенційно винних [196, с. 133]. Тому не дивно, що таке привселюдне покарання, за згадкою М. М. Воропанової, сильно впливало на тих дівчат, які навчалися з порушницею в одному класі [68, с. 247]. Вихованка Смольного інституту згадувала

про привселюдні покарання, місія яких полягала в ізолюванні дівчинки від однокласниць [105, с. 75, 97]. Тож спостерігаємо певну подібність у покараннях в школах-пансіонах на теренах Російської імперії.

Іншим видом покарання вихованок було скорочення перебування вдома під час вакацій терміном від одного до трьох днів. У автобіографічній повісті «Без коріння» Н. А. Королева, яка навчалася на початку ХХ ст., зазначила, що дівчатам забороняли говорити на вулиці зі знайомими й чужинцями. Якщо хтось порушував цю настанову, то «карали побутом в Інституті від одного до трьох днів тоді, коли всіх інших пускатимуть на Різдвяні, Великодні чи літні ферії» [76, с. 65]. У звіті про поведінку знаходимо описаний випадок про двох дівчат, які сміялись і говорили під час вечірньої молитви. За це порушення дисципліни їм скоротили відпустку на Різдво на один день [44, арк. 1]. Оскільки вихованки сумували за домом, для прикладу та ж М. М. Воропанова постійно пише про це, то скорочення часу перебування вдома було для дівчат справжнім покаранням.

Ще один тип карі – заборона дівчатам приймати рідних в Інституті. Знаходимо інформацію, що одній із вихованок не дозволяли бачитися з родичами цілий місяць у зв'язку з «легкомысліемъ ея молодымъ возрастомъ» [42, арк. 2]. У цьому випадку чітко простежується, що керівництво розуміло: найважливішим для кожної вихованки, яка постійно перебувала поза домівкою, були побачення з рідними. Тому морально тиснуло на винних через заборону найбажаніших для них зустрічей. І це дійсно так і працювало. Ми не знаходимо реакції дівчат на таку кару Київського інституту, але маємо судження Т. Г. Морозової з Харківського закладу, де вона описувала заборону зустрічі з рідними як найбільше горе [83, с. 411].

Якщо покарання не покращували поведінку деяких інституток (особливо тих, хто постійно порушив дисципліну), то керівництво закладу писало до їхніх батьків, щоб ті пригрозили дітям, що не братимуть їх додому. Таким чином, вони взаємодіяли з батьками дівчат і сподівалися вплинути на поведінку інституток. Однак на практиці листи від рідних не давали бажаного ефекту, хоча дівчата активно писали матерям, що будуть виправлятися [42, арк. 8, 10 зв.].

Якщо вихованки псували інститутське майно, то повинні були за свій рахунок відремонтувати пошкоджену річ. Так, у звіті про поведінку дівчат знаходимо інформацію, як дві вихованки зіпсували пластинки на клавішах роялю, і за це керівниця закладу зробила їм «выговор» і наказала, щоб ремонт інструменту був здійснений за їхні кошти [42, арк. 6 зв., 7].

Одним із найважчих покарань було переміщення винної дівчинки до карцера. Хоча ця практика застосовувалася дуже рідко [81, с. 24]. Найсерйознішим із усіх покарань було виключення з Інституту, що використовувалося нечасто й лише в сукупності із суттєвим відставанням у навчанні. Так відбулося з інституткою шостого класу Надією Павлович, у якої були погані результати з вивчення предметів через її небажання здобувати знання. У документі про її виключення додавалося, що вона «груба», «вкрайнѣ избалована» і погано впливає на інших вихованок [25, арк. 4].

Відсутні свідчення про тілесні покарання в Київському інституті шляхетних дівчат. Адже биття дівчат руками чи різками було дозволено за часів, коли інститутами керувала Марія Федорівна (1796–1828 рр.), і то застосовувалось нечасто [118, с. 10]. Київський заклад заснували пізніше (1838 р.), тож про цю практику ніхто з випускниць не згадує. Збереглися свідчення вихованок інших закритих жіночих закладів Відомства імператриці Марії про те, що їх не били. Так, А. М. Енгельгардт, вихованка Катерининського інституту в Москві, згадувала, що «при отсутствии всякого теплого, согревающего душу ребенка элемента не существовало никаких физических наказаний и истязаний и это было благо» [72, с. 156]. Втім, інші покарання, за твердженням дослідника А. Ф. Білоусова, були достатньо вагомими, щоб сколихнути дитячу психіку, присоромити й принизити винну вихованку [118, с. 11].

Не завжди вихованки отримували покарання, коли були справді винними. Наприклад, Н. А. Королева написала в автобіографічному творі «Без коріння» про вихованку Ольгу Богданову (реальність цієї особи не підтверджена), яку класні дами карали постійно, бо знали «її веселу, нездержливу, хлоп'ячу вдачу і не допускали й думки, що може в класі статися така подія, в якій би Богданова не взяла активної участі» [78, с. 59–60]. Можна припустити, що дівчат, у яких була

«незадовільна» поведінка, карали частіше, аніж інших, не тільки через їхні дії, а й через складений розбишацький образ серед виховного персоналу.

Якщо керівниці насамперед виховували інституток, то навчально-виховним процесом опікувались інспектори класів і вчителі, які теж проводили час із дівчатами. Спочатку охарактеризуємо постать інспектора класів, а потім – вчителів. За навчальну частину в Київському інституті шляхетних дівчат відповідав член ради з наукової частини, хоча на практиці всю роботу виконував інспектор класів. За весь період існування закладу працювало сім інспекторів, серед яких чотири (М. Д. Іванішев, В. Я. Шульгін, І. П. Хрущов) [150, с. 112, 115] були викладачами Університету Св. Володимира й досягли успіхів у своїй професії. Інші мали хорошу освіту і педагогічний досвід. Наприклад, у формулярному списку О. Г. Петрова вказано про його навчання на філософському факультеті Харківського університету, його вчителювання в Першій київській гімназії, а потім – про отримання посади директора [23, арк. 22 зв., 25 зв.].

Відповідно до Статуту 1834 р. до обов'язків інспектора класів, окрім нагляду і контролю за роботою вчителів, про що ми зазначимо детальніше, коли проаналізуємо роботу педагогів, входило спостереження за старанністю в навчанні вихованок. Йому дозволялося заохочувати старанних інституток і карати словесною доганою дівчат, які погано навчалися. Також інспектор класів був присутній на річних екзаменах [70, с. 137–138, 143]. Його зарплата становила на середину XIX ст. 1500 руб. і була другою після зарплати директорки [Див.: Додаток Н].

Варто звернути увагу на два види діяльності інспекторів класів – формування бібліотеки та підбір кадрів у навчальний заклад. За Статутом у розпорядженні інспектора класів було наповнення бібліотеки й купівля всіх підручників. Крім того, інспектор класів опікувався закупівлею канцелярських речей для дівчат і географічними картами, зразками для малювання тощо. Для підрахунку книг заводилася матеріальна книга. [70, с. 137–138]. Також інспектор класів наповнював бібліотеку художньою літературою. Про обізнаність вихованок із тогочасними популярними авторами свідчать і спомини П. О. Куліша, який описав свою суперечку в маєтку Тарновських у Качанівці з місцевою компанією, до якої входили дві

інститутки (з Києва). Сперечалися щодо Жорж Санд [129, с. 62 – 63]. Випускниця М. М. Воропанова згадала, як читала в стінах закладу В. Скотта, В. Г. Белінського, М. О. Добролюбова. Якщо до качанівських дівчат твори французької письменниці могли потрапити з родини, то М. М. Воропанова, найімовірніше, брала книги з бібліотеки, бо нечасто могла побачитися з рідними [68, с. 238, 257]. Отже, частково від інспекторів класів залежала освіченість інституток, особливо щодо художньої літератури.

Через те, що низка інспекторів класів були викладачами Університету Св. Володимира, вони залучали до роботи в Інституті відомих професорів. У повісті І. С. Нечуя-Левицького є епізод, коли інститутка Ольга сперечалася зі студентом про те, що інститутська освіта схожа на університетську, бо в закладі викладають університетські професори [85, с. 227–228]. Неабияку роль у залученні цього Університету Св. Володимира до співпраці з Інститутом відіграв М. Д. Іванішев (професор згаданого університету й інспектор класів жіночого закладу). Про це згадали інспектор класів М. М. Захарченко [150, с. 36] та викладач вишу М. І. Костомаров. У «Автобіографії» останнього є таке повідомлення: «...профессоръ Иванишевъ, бывшій вмѣстѣ инспекторомъ Института благородныхъ дѣвиць, уговорилъ меня читать двѣ лекціи в этомъ заведеніи, на что я согласился съ большою неохотою» [77, с. 478]. Активній співпраці зазначених закладів освіти також сприяв В. Я. Шульгін, що працював у обох цих осередках. На це вказали М. М. Захарченко [150, с. 43] й В. І. Щербина [203, с. 159], про це згадала вихованка Інституту М. О. Тулуб: «...онъ, какъ инспекторъ Института, всѣгда искалъ самага блестящаго состава преподавателей, и въ мое время персоналъ преподавателей состоялъ почти весь изъ профессоровъ» [104, с. 42]. Якщо поррахувати кількість викладачів з Університету Св. Володимира, які працювали в Інституті за 50 років існування останнього, то їх нараховуємо 30 чоловік, у відношенні 15% до 85% [150, с. 114–117]. Причому зменшення припадає на середину 1880 – початок 1890 рр., коли посаду інспектора класів перестали займати професори Університету Св. Володимира. Залучення професійних кадрів була перевагою тих інститутів шляхетних дівчат, у містах яких були університети чи інші вищі навчальні заклади. Тому Київський

заклад не поступався тому ж Московському інституту, в якому теж викладали знамениті професори [184, с. 129].

Випускниці Київського інституту шляхетних дівчат багато згадують про двох інспекторів класів, а саме про В. Я. Шульгіна та про В. М. Малініна. У свою чергу, це зумовлено й тим, що ці особи викладали у дівчат і з ними часто контактували. Обоє поважали. Н. А. Королева описала випадок, коли її хотіли виключити з Інституту, а В. М. Малінін заступився за неї перед радою і директоркою, наполягаючи, що вихованки мають відстоювати свої релігійні переконання [76, с. 134–135]. Цей приклад показовий, тому що демонструє, що інспектори класів могли заступатися за вихованок, допомагати їм у складних ситуаціях, а також впливати на рішення директорки при обговоренні проблем, пов'язаних із питаннями поза навчальною сферою.

Ще однією вагомою частиною колективу Київського інституту шляхетних дівчат були вчителі, які контактували з дівчатами постійно, й саме про яких збереглося чи не найбільше згадок у спогадах вихованок закладу. Розгляд ролі вчителів у повсякденні вихованок Київського інституту шляхетних дівчат розпочнемо з аналізу статусу, прав і обов'язків учителів за Статутом закладу від 5 (18) листопада 1834 р. Відповідно до цього документа всі вчителі підпорядковувалися безпосередньо інспектору класів.

У статуті 1834 р. немає конкретних вимог до претендента на посаду вчителя й до того, як інспектор класів повинен підбирати кандидатів на вакантне місце [70, с. 137, 138]. У статуті Відомства закладів імператриці Марії від 1855 р. і наступних циркулярах вказано, що на посаду вчителів наук і мов можуть претендувати особи, які закінчили курс навчання у вищих або середніх закладах освіти, або ті, хто має звання домашнього навчителя. Щоб викладати гуманітарні чи математично-природничі дисципліни, претендентам не було обов'язково мати свідоцтва про проходження випробування на посаду вчителів, встановленого законом від 1868 р. Вчителів мистецтв обирали на посаду без надання спеціальних освітніх документів. Це суттєво не впливало на рівень викладання предметів, що простежимо далі. Дипломи та свідоцтва також впливали на чин навчителів і їх ріст у ранзі. Якщо хтось

працював в іншій установі, а за сумісництвом викладав у жіночому закладі, то він користувався правами за основним місцем роботи [107, с. 53–55]. Заплати вчителів можна розглянути у додатку [Див.: Додаток П].

Перед початком року інспектор класів вимагав від учителів конспекту лекцій, які ті повинні були пройти з ученицями. З дописами й зауваженнями інспектора конспекти потрапляли до члена ради з наукової частини. Інспектор класів мав наглядати за тим, чи регулярно вчителі відвідують лекції, чи не запізнюються на заняття, чи не закінчують уроків раніше, чи кожен предмет викладають у належному обсязі, чи вдало подають інформацію, чи їхні пояснення відповідають віку й статі учениць, і освітнім вимогам держави [70, с. 137–138].

Звільнитися вчитель з Інституту міг за власним бажанням, але були обставини, коли його звільняли. Показовим моментом, про який згадує професор Університету Св. Володимира, правознавець О. Ф. Кістяківський, був випадок, коли Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор і за сумісництвом Голова інститутської ради М. І. Чертков звільнив учительку Клосовську через участь її чоловіка в таємному товаристві. Інспектор класів В. Л. Рафальський намагався заступитися за підлеглу, однак марно [75, с. 34].

В основі освітньої програми Інституту була ідея виховання дівчат, плекання їхньої моралі та ознайомлення із загальними енциклопедичними фактами, а не здобуття наукових знань і навичок. У статуті коротко зазначено про суть кожного предмету. Наприклад, викладання історії полягало в повідомленні важливих або морально-виховних фактів, а подробиці хронології та подій пропускалися. А вчителі фізики й природознавства повинні були розповідати про найцікавіше з дисциплін, що знадобилося б дівчатам у побуті та в домашньому господарстві [45, арк. 1–29]. Як бачимо, програма викладання обмежувала повноцінне вивчення предметів вихованками, і обмежувала самотійну викладацьку діяльність учителів.

Були випадки, коли вчителі могли викладати за власними напрацюваннями. Показовим є приклад протоієрея І. М. Скворцова – професора Київської духовної академії і Університету Св. Володимира. Він викладав курс закону Божого за своїми книгами «Богослужение Православной церкви» (1847 р.) та «Чтения из церковной

истории для детей» (1846 р.) [39, арк. 12]. Зафіксовано випадки, коли вчителі писали підручники на основі розроблених лекцій для інституток. Законовчитель Інституту (з 1852 по 1870 рр.) протоієрей Оглоблін опублікував «Пособіє къ повторенію уроковъ о Церковномъ богослуженіи Православной Церкви», ядром якого були матеріали інститутських уроків [87, с. 498]. Також учитель історії і професор Університету Св. Володимира В. Я. Шульгін створив підручники на основі лекцій в Інституті [73, с. 2].

Відповідно до Статуту закладу учителі поділялися на тих, хто навчав наукам, їх називали старшими; на тих, хто викладав мови, їх найменували молодшими; а решту педагогів відносили до вчителів мистецтв, які навчали музиці, рукоділлю, малюванню, танцям і співам [70, с. 139]. Пізніше, згідно зі Статутом Відомства закладів імператриці Марії від 1855 р., молодших учителів об'єднали зі старшими [107, с. 53]. Варто зауважити, що в офіційних ділових документах Інституту простежується інший поділ учителів. Виокремлювались «законоучители», які мали духовний сан і навчали вихованок Закону Божому православного, католицького або лютеранського віросповідання. Найбільше серед навчителів Закону Божого було православних. З 1874 р. в Інституті почали працювати вчителі, які викладали Закон Божий лютеранський [70, с. 139]. Якщо проаналізувати терміни служби в Інституті всіх учителів, то священнослужителі найдовше працювали в жіночій школі, покидаючи місце або за станом здоров'я, або коли помирали [150, с. 114]. Ми припускаємо, що це пов'язано з місією пастиря, яку вони несли відповідно до сану, але також і з громадянською позицією в рамках доктрини «православие, самодержавие, народность».

Також у практиці діловодства не зустрічаємо поділу на «старших» чи «молодших» учителів, а існувала категорія «преподаватели», що навчали дітей гуманітарним та природно-математичним наукам. Серед них були вчителі середніх закладів освіти, зокрема 1-ї і 2-ї Київських гімназій, Кадетського корпусу та вишу – Університету Св. Володимира чи Київської духовної академії. Часто університетським викладачам було важко поєднувати основну роботу з діяльністю в Інституті, тому вони або зменшували кількість годин учителювання, або покидали викладання в дівочій школі. Збереглися повідомлення про звільнення таких

професорів як О. І. Ставровський і Р. Е. Траутфеттер: «Экстраординарнаго профессора Ставровскаго, согласно его прошенію уволить от преподаванія Русской исторіи, оставив за нимъ преподаваніе одного предмета Всеобщей исторіи в 1-омъ и 2-омъ отделеніи 3-го класса... Профессоръ Траутфеттеръ, по занятіямъ своимъ въ Университетѣ Св. Владиміра, не можетъ продолжать преподаваніе въ институтѣ и что на мѣсто его предполагается пригласить адъюнкта университета Феофилактова» [47, арк. 361]. Були випадки, коли університетські викладачі звільнялися з Інституту не тільки через зайнятість на основній роботі, а й через непрості відносини з керівницею закладу. Натяк на це знаходимо у двох листах професора університету Св. Володимира і за сумісництвом учителя Закону Божого дівочої школи Н. А. Фаворова до свого друга П. Г. Лебединцева. В першому листі священник згадав про знайомство з новою керівницею (В. В. Швідковською), згадав про її «безтактність» і про те, що не знає чи «зійдеться» з нею. Потім професор зазначив, що до «выбывающихъ зъ Института прибавляется и Шульгинъ, подавший прошеніе о увольненіи» [92, с. 198]. В іншому листі Н. А. Фаворов описав керівницю і школи-пансіону як дуже дивну особу і знову вжив слово «безтактно» щодо її поведінки. А потім підкреслив – з Інституту всі розбігаються [93, с. 347]. Ця інформація дає можливість припустити, що керівниця дівочої школи, так само як інспектор класів чи член ради з наукової частини, могла впливати на роботу вчителів, зокрема сприяти їхньому звільненню.

До категорії «преподаватели» також були включені вчителі іноземних мов, частина яких були підданими інших держав [41, арк. 53]. За спогадами української історикині Н. Д. Полонської-Василенко в Інституті добре навчали мовам і манерам. Це є прикладом громадської думки про інститутське навчання в Києві [95, с. 155]. Велика кількість годин на вивчення іноземних мов і успішне засвоєння цих предметів сприяли й тому, що випускниці могли знайти собі роботу. У 1890-х рр. і на початку ХХ ст. серед учителів французької мови Київського першого духовного училища було чимало випускниць Київського інституту шляхетних дівчат [89, с. 73; 90, с. 255].

Протилежну думку про навчання іноземних мов висловила випускниця Інституту М. В. Лучицька, яка написала у мемуарах: «Что же касается преподавания

языков, то оно было поставлено в Институте из рук вон плохо» [80, с. 47]. Ця відома громадська діячка говорила про незацікавленість учителя німецької мови, який більше піклувався не про навчання дівчат, а про своє особисте життя. Також вона зазначила, що французька мова була краще вивчена завдяки старанням класної дами, яка постійно розмовляла з нею [80, с. 47]. Тобто, незважаючи на недбале ставлення до викладання певних учителів, вихованкам вдавалося успішно вивчати іноземні мови завдяки старанням наставниць, багато із яких були вихідцями з інших країн. Про це детальніше буде зазначено у наступному розділі.

Останніми в списку були вчителі мистецтв [70, с. 139]. В Інституті викладала малювання ціла низка відомих художників таких як П. Шлейфер, Г. Гроте, Ант. Ланге, Вампель [188, с. 86]. Наскільки гарно вихованки малювали, достеменно невідомо. В одному зі звітів Десятого конкурсу Імператорської академії мистецтв 1889 р., у якому брали участь заклади Відомства закладів імператриці Марії, йдеться про огляд робіт вихованок Київського інституту шляхетних дівчат. Зокрема, було надіслано 29 робіт, із них велика кількість копій голів і фігур із літографією, тиснених із картону орнаментів, а також малюнки з гіпсових масок та інших зліпків. За словами членів журі, все було виконано ретельно, але важко визначити, яким був рівень викладання образотворчого мистецтва у школі-пансіоні [61, арк. 116, 117 зв.–118]. Клас для малювання з вихованками, а також фігури, з яких змальовували дівчата, можна детальніше розглянути у додатку [Див. Додаток В, Рис. 20].

Охарактеризуємо також викладання музики і танців. На високому рівні в Інституті проводили заняття з музичного мистецтва. І вихованкам дуже подобалося співати й танцювати, за словами Н. А. Королевої: «Інститутки ж могли не їсти і не спати, коби лише можна було танцювати і співати» [76, с. 54]. Вчителі музичного мистецтва були фахівцями у своїй справі. Н. Д. Полонська-Василенко згадала, що її приятелька-вчителька з інституту Емілія дуже добре грала на піаніно [95, с. 110]. На підтвердження зазначеної тези можна долучити той факт, що у школі-пансіоні викладав відомий український композитор М. В. Лисенко [79, с. 1031], декілька випускниць стали відомими оперними співачками, зокрема Н. І. Забела-Врубель [153, с. 263]. Серед випускниць – і видатна піаністка Неоніла (Ніна) Сенаторська (у дівоцтві

– Бикова), котра вчилася якраз у М. В. Лисенка [191, с. 9]. Щодо роботи М. В. Лисенка в Інституті, він мав особливі повноваження. Для музичних занять він самостійно відбирав дівчат, тобто на навчання до нього могла потрапити не кожна з вихованок, а тільки здібна. Іншим учителям музики дівчат обирало керівництво Інституту. Якщо якась із учениць Лисенка лінувалася чи не справлялася з його завданнями, то композитор більше не займався з нею. І, як підкреслила Н. А. Королева: «стати ученицею Миколи Віталієвича й утриматись на тому становищі довший час, було зовсім нелегко» [76, с. 162]. Музичні уроки М. В. Лисенка проводилися не в класі, а в одній із кімнат інститутської книгозбірні [76, с. 170–171]. Позиція М. В. Лисенка в Інституті була привілейованою, на відміну від інших викладачів музики.

Постать учителя була важливою у повсякденні вихованок. Дівчата завжди з нетерпінням чекали на появу нового наставника, їм аж було важко налаштуватися на наступні уроки [68, с. 245]. Це пояснюється закритим способом інститутського життя, де постійно проживали і входили до закладу одні ті ж самі люди упродовж тривалого часу. Як ми згадували у попередніх розділах, чимало працівників довго працювали в інституції і подекуди не покидали її аж до втрати працездатності або ж смерті.

Взаємодія вчителів із вихованками відбувалася в рамках відведеного часу для уроків та інколи поза ним. Спочатку, охарактеризуємо навчальний час. Кожен учитель мав індивідуальний розклад. Учителі гуманітарних та природничо-математичних наук приходили на уроки до обіду, а вчителі мистецтв – на другу половину дня [45, арк. 2]. Вчителі могли скасувати заняття. Часто це траплялося після різдвяних канікул, коли не всі дівчата мали можливість повернутися вчасно, і коли більшість вихованок почували себе хворими [44, арк. 28].

Кількість годин і педагогічне навантаження в кожного вчителя були різними й залежали від предмету. Можна розглянути таблицю уроків у додатку [Див.: Додаток К], що охоплює за часом перші шість років функціонування Київського інституту шляхетних дівчат. У ній чітко простежується, що найбільше навантаження було в учителів музики, іноземних мов та російської мови й літератури [27, арк. 4 зв.]. Ця закономірність є у розподілі навчальних предметів за 1851 р., розміщену у додатку [Див.: Додаток Л]. З навантаження вчителів бачимо, що у перш. пол. ХІХ ст.

найбільше контактували з вихованками учителі мистецтв та російської мови і літератури, і що увага в Інституті була спрямована на вивчення наук гуманітарних, а не природничо-математичних.

Уже з др. пол. XIX ст., після реформ у Російській імперії, ситуація дещо змінюється. Таким предметам як малювання і рукоділля відводиться чи не найменше часу в розкладі. Однак іноземним мовам (французькій і німецькій) і російській мові і літературі відведено найбільше годин [Див.: Додаток М]. Тому спрямування на вивчення гуманітарних предметів не змінюється, і вчителі мов продовжують найбільше контактувати з вихованками.

Однак переважно дівчата згадують вчителів, яких цінували за певні риси характеру чи за викладацькі здібності, а не з якими проводили менше/більше часу. Спершу варто розглянути «добрих вчителів». Низка наставників, яких поважали дівчата, зберігали образ доброго педагога. Зустрічаємо в спогадах М. М. Воропанової опис навчителя французької мови, який був «добрим і поблажливим стариком». Його метод співпраці з дівчатами ґрунтувався на тому, що він постійно відповідав на запитання вихованок і складний матеріал полегшував за допомогою веселих зауважень та анекдотів. Не менш важливим було те, що будь-яку догану вчитель французької мови робив через алегоричну розповідь [68, с. 242 –243], що сприяло позитивному ставленню дівчат до цього учителя. Також в автобіографічній повісті Н. А. Королевої знаходимо розповідь про вчителя історії і професора Київської духовної академії В. З. Завітневича, якого теж можна назвати «добрим педагогом». За її словами, він ніколи не хотів робити прикрощів будь-якій із дівчат, не ставив двійки, а «викликав кілька разів, аж поки лінива чи неухважлива учениця відповіла поправно» [76, с. 114]. Отож, як бачимо, поблажливе ставлення учителів до вихованок сприяло тому, що дівчата шанували своїх наставників не через здобуті знання під час навчання, а через доброту як визначальну рису характеру педагога.

«Добрим учителям» в Інституті протиставлялися «погані», тобто, йдеться про тих наставників, яких боялися. У власних спогадах М. М. Воропанова згадує про навчителя чистописання – «пугало и гроза маленьких “кофушек”» [68, с. 244]. Коли він заходив у клас, дівчата починали зітхати й хреститися. Все через те, що,

перевіряючи зошити з каліграфії, цей навчитель міг їх викидати, топтати і рвати. Дівчата завжди після таких його виступів боялися, хоча й звикли до такої поведінки [68, с. 244]. Переважно такі навчителі були рідкістю, і про них мало відомостей у джерелах.

Іншими педагогами, про яких чи не найбільше згадок, були «хороші лектори», тобто ті, які розповідали з ораторськими здібностями навчальний матеріал, уміли заохочувати дівчат до вивчення дисципліни і надавали ґрунтовні знання. Зокрема, такими вчителями для інституток були професори Університету Св. Володимира і Київської духовної академії. За спогадами вихованок закладу серед визначних педагогів Київського інституту шляхетних дівчат був В. Я. Шульгін, вчитель історії і професор вишу. М. О. Тулуб згадувала про його ораторські здібності і доступний виклад предмету: «отличался рѣдкимъ даромъ выражать всю суть въ сжатой и вмѣстѣ эффектной формѣ, симпатичностью голоса, способностью изобразить цѣлую картину предмета, о которомъ идет рѣчь въ классѣ, и закончить урокъ такъ, что последнѣе слово буквально сопровождалось звонкомъ» [104, с. 42]. Тієї ж самої думки щодо постаті В. Я. Шульгіна дотримується і вихованка Інституту М. В. Лучицька. Цей педагог настільки цікаво розповідав про історію, що вона та її однокласниці запам'ятали його лекції про конституційний лад в Англії й французьку революцію XVIII ст.: «Особенно памятными остались у всех две его лекции: “Конституционный строй Англии и ее две партии тори и виги” постоянно стоявшие друг против друга, как прилив и отлив в океане, и “Возникновение французской революции 1789 года. Лекции Шульгина лучше выяснили причины возникновения революции, ее необходимость и присущий ей идейный характер, ее лозунги “Liberté, Egalité, Fraternité”, которые охватили весь цивилизованный мир...» [80, с. 45]. Також ці лекції запам'яталися і студентам Університету Св. Володимира, які мали подібні враження від почутого [63].

Дівчата настільки поважали В. Я. Шульгіна, що великою ганьбою вважалося не підготуватися до його уроку. Тому найкращі учениці допомагали вивчити його предмет менш успішним, щоб підтримати честь класу. Також поважали вихованки Інституту В. Я. Шульгіна за його моральні настанови. М. О. Тулуб пише про те, що

саме повчання цього педагога допомагали їй у подальшому житті [104, с. 42]. Невідомо, які саме настанови, однак припускаємо, що вони не дуже відрізнялися від тогочасних принципів виховання.

Ще одним університетським викладачем, якого дівчата слухали з великою увагою, був М. Х. Бунге. За спогадами М. О. Тулуб, він викладав географію й астрономію, і, попри наукову зайнятість, ще знаходив час на вечірні заняття з дівчатами, з 17:00 до 18:00. М. Х. Бунге давав завдання писати твори й розглядав їх із вихованками на заняттях, не називаючи ім'я автора. Він умів робити зауваження щодо незадовільної роботи так, що дівчата не відчували образи, а тільки сором. Тому вихованки школи-пансіону обдумували свій твір, щоб не осоромитися перед цим викладачем [104, с. 42].

В одному з творів про інститутське життя є згадки про те, як М. Х. Бунге привіз до Інституту телескоп, щоб дівчата могли подивитися на вечірнє небо. Подано не тільки деталі заходу, а й враження вихованок: «Некоторые воспитанницы такъ и застывали передъ телескопомъ, вытянувъ шею и прижавъ къ груди концы фланелевого платка. Молча они выслушивали объясненія Бунге и молча отходили. Не хотѣли или не могли передать того, что видѣли. Другие не выдерживали: взвизгивали отъ восторга» [81, с. 33]. Вечірнє заняття з вихованками можна розглядати не тільки як приклад професійності викладача та його вміння зацікавити дівчат, а й випадок, який виходив за межі монотонного життя вихованок у стінах закладу, що траплялося вкрай рідко.

Прикладом «хороших лекторів» у вихованок також були навчителі російської мови і літератури. Ці педагоги переважно прагнули прищепити любов до поезії через її мелодійність і намагалися піднімати моральний дух дівчат прикладами з героїчного життя [104, с. 42]. Вихованка Є. О. Сатіна згадувала, що їй подобалися уроки російської літератури, які проводив професор Київської духовної академії В. М. Малінін [99, с. 10]. Впливало на вподобання цього предмету і те, що дівчата полюбили читати і багато часу проводили за книгою [99, с. 10–11]. Лише М. В. Лучицька згадувала про нецікаві уроки російської літератури, і це було пов'язано з діяльністю конкретного викладача: «Русскую словесность преподавал нам

Кизимовский, который в противоположность обычным учителям литературы не возбудил ни у кого из нас интереса к своему предмету, за два года моего пребывания в Институте ни разу не задал нам сочинений» [80, с. 47]. Ймовірноше, цей приклад був винятком із загальної практики викладання російської мови і літератури і не впливав на ставлення дівчат до читання.

Як зазначала М. М. Воропанова, чудові вчителі-лектори були рідкістю, а більшість вимагала від дівчат тільки вивчити напам'ять свій предмет [68. С. 250]. Ядро інститутських вчителів складало саме ці педагоги, котрі не змогли зацікавити дівчат своїм предметом, а заставляли лише його завчити. До таких навчителів належали педагоги, які викладали математично-природничі дисципліни, і які, за словами М. В. Лучицької, суто науково викладали матеріал і не вміли зацікавити вихованок. Єдиним винятком у спогадах цієї вихованки був викладач фізики Сахович, який популяризував науку [80, с. 46–47]. На нашу думку, складність засвоєння цих дисциплін полягала не у невмінні вчителів навчати, а у підготовці дівчат. У спогадах тієї ж М. В. Лучицької знаходимо інформацію про те, як дівчатам складно давалися формули і вони їх не розуміли через слабку підготовку, і що вищезгаданий викладач М. Х. Бунге відмовився від уроків у їхньому класі через неможливість викладати фізику без базових знань дівчат із алгебри [80, с. 46].

Серед університетських викладачів виявляємо педагогів, які не могли прищепити «любов» до свого предмету. Є згадки про роботу навчителів російської історії М. К. Ренненкампа й В. С. Іконнікова, які по-різному підходили до викладання, але їм не вдалося зацікавити дівчат: «Профессор Ренненкампа, а затем профессор Иконников читали нам русскую историю. Первый читал очень красиво своим холодным ледяным голосом в те редкие случаи, когда он достаивал нам “читать”, а большей частью задавал нам выучить урок “от сих пор до сих пор”. Второй, напротив, не щадил сил, а добросовестно рассказывал и объяснял нам урок, но делал это так скучно, дикция его была так монотонна, так утомительна, что мы буквально засыпали на его уроках и не могли дожидаться благодетельного звонка» [80, с. 46]. З одного боку, ми бачимо, що фаховість викладача і його знання не завжди

були достатньою умовою, щоб зацікавити дівчат наукою. Ораторські здібності і представлення матеріалу цінувалися у середовищі вихованок.

Відносини учителів із вихованками не завжди бували позитивного чи нейтрального характеру. Інколи наставники потерпали від поганої поведінки дівчат. Якщо дівчатам не подобалося щось на уроці, то вони могли повідомити вчителю свої зауваги. Одна з інституток Гаганідзе написала особисте зауваження навчителю в зошит для диктанту, що викликало незадовільну реакцію класної дами [44, арк. 17]. У звітах класних дам багато інформації про те, що вихованки були неввічливими з учителями, не виконували на уроках завдання, робили наставникам зауваження. Одна з вихованок у зошиті з російської мови навіть написала, якщо вчитель поставить їй одиницю за виконану роботу, то вона переписувати не буде [44, арк. 17 зв., 18]. Інколи вихованки на зауваження вчителів кривилися, робили гримаси і переважно нелюб'язно відповідали тільки на критику педагогів-жінок [44, арк. 21 зв.]. У «Без коріння» Н. А. Королевої є пасаж, де вихованка Катря Вітовська розігрувала цілі сценки, щоб поглумитися з учителя географії Федора Павловича Нестімова, який соромився інститутського жіночого товариства, а також писала з цієї нагоди образливі вірші [76, с. 110]. Некоректне ставлення дівчат до навчителів, а саме: зауваження, критика щодо їхньої роботи, глузування свідчили про неповагу вихованок до них, бо у відносинах із тими викладачами, яких шанували, інститутки не дозволяли собі подібного і старанно намагалися підготуватися до уроків.

Взаємодія учителів із вихованками здійснювалася і в позаурочний час. Йдеться про зустрічі на святах, похоронах і випусках вихованок. Знаходимо інформацію про те, що учителі танцювали з дівчатами під час святкових заходів. Наприклад, професор Київської духовної академії В. З. Завітневич танцював мазурку на інститутських вечірках лише із найкращими зі своїх учениць [76, с. 114]. Також інститутські вихованки оплакували смерть учителів і відвідували похорони тих, у кого любили навчатися. В розповіді Н. Манасеїної знаходимо випадок, коли дівчата оплакували смерть улюбленого вчителя «дідуса Авраама» [81, с. 28]. Згаданий професор О. Ф. Кістяківський розповідає про похорон університетського викладача й учителя російської мови і літератури А. І. Селіна, на якому були присутні його

учениці і зауважую, що: «Селинь какъ ихъ преподаватель пользовался ихъ любовью...» [75, с. 387]. Під час свят і випусків тим учителям, яких дівчата шанували, вони дарували подарунки-саморобки [68, с. 259], з такими наставниками фотографувалися на пам'ять: «Не була це ні офіційна куртуазія, ні підхлібство, тільки вияв щирої симпатії» [76, с. 190–191]. В основі стосунків між вихованками і вчителями, які продовжувалися в позаурочний час, було доброзичливе ставлення інституток до своїх наставників. Ми не знаходимо інформації про контакти з тими представниками педагогічного колективу, яких не шанували, після навчання.

Інколи відносини вчителів і вихованок переставали бути формальними і набували статусу романтичних взаємин. Знаходимо чимало випадків, коли викладачі одружувалися з інститутськими дівчатами після їхнього випуску. Одним із прикладів був шлюб громадського діяча, викладача російської мови та літератури в Інституті Олександра Тулуба та його учениці Марії Домбровської. Про це згадувала їхня внучка, українська письменниця Зінаїда Тулуб, у спогадах: «...весной 1861 года дедушка женился на своей красавице-ученице, только что окончившей институт. Бабушке шел семнадцатый год, а дедушке – 34-й» [103, с. 17].

У повісті Івана Нечуя-Левицького «Хмари» говорилося, що багато чоловіків з вищів обирали наречених з Інституту [85, С. 278]. Ми припускаємо, що ерудовані чоловіки хотіли одружитися з розумними і добре освіченими жінками. Одним із найкращих прикладів цього були любовні стосунки та шлюб відомого професора Університету Св. Володимира й викладача Київського інституту шляхетних дівчат В. С. Іконнікова та його майбутньої дружини Анни, які розпочалися у школі-пансіоні й, за його словами, змінили його ставлення до життя: «... на присутствіе Вашихъ я смотрель какъ на лучшей результатъ моихъ отношеній къ институту, под вліяніемъ котораго, не скрою этаго от Васъ, я сталь благосклонно относиться къ жизни...» [31, арк. 2]. Анна протягом усього життя була незмінною помічницею В. С. Іконнікова в науковій роботі. Вона активно допомагала чоловікові: перекладала для нього з європейських мов, переписувала його рукописи, складала покажчики до його творів, читала виправлення. Багато часу приділяла музиці, самостійно вивчала мистецтво (особливо цікавилася античністю), вивчала літературу; вона намагалася писати і

займалася історичними дослідженнями. Для обох це був продуктивний союз [156, с. 192].

Також ми помітили тенденцію, що дівчата виходили заміж за набагато старших чоловіків і зовнішній вигляд залицяльників не впливав на їхній вибір. Варто згадати В. Я. Шульгіна та його любовні стосунки з інституткою М. Поповою [132, с. 18]. Зовнішній вигляд сорокалітнього історика був далеким від досконалості. Ось як О. Скібіцька описала його зовнішність доньці: «На кафедрѣ горбатый человекъ съ длинными руками, короткими ногами, огромными ступнями. Его большая голова съ длинными русыми волосами, кажется посаженной прямо на плечи. Впалые, голубые, добрѣйшіе близорукіе глаза покрыты очками въ золотой оправѣ» [81, с. 29–30]. Проте його розум і харизма були тими рисами, за які дівчата дуже любили і поважали В. Я. Шульгіна, незважаючи на непривабливий зовнішній вигляд і не завадили йому побратися з інституткою. Тож зовнішність не була тим критерієм, за яким обирали собі чоловіка вихованки в Інституті.

Не тільки вихованки виходили заміж за вчителів, а й класні дами. Наприклад, 1871 р. класна дама В. М. Мельницька вийшла заміж за вчителя фізики М. Ю. Ваценка-Захарченка, за сумісництвом професора Університету Св. Володимира. Їхній шлюб був успішним, і пізніше відомий викладач допомагав їй у діяльності заснованої нею приватної жіночої гімназії [127, с. 1–2].

Таким чином, у Київському інституті шляхетних дівчат у XIX – перших десятиліттях XX ст. виховання належало до обов'язку директорок. Наставниці виховували дівчат відповідно до усталеного бачення ролі дворянки у суспільстві. Спостереження за навчанням інституток лягало на плечі інспектора класів, що плекав освіченість у вихованок Київського інституту шляхетних дівчат через наповнення інститутської бібліотеки та підбору професійних учителів, зокрема викладачів Університету Св. Володимира. Навчителі взаємодіяли з вихованками під час уроків і позаурочний час. Ставлення вихованок до педагогів залежало від особистих рис характеру наставника (добрий/поганий) та від уміння донести матеріал. Відповідно до того, інститутки шанували хороших лекторів і добрих навчителів, з якими продовжували комунікацію і в позаурочний час. Інколи відносини між учителями і

вихованками переростали у любовні стосунки, які подекуди закінчувалися одруженням.

3.2. Роль працівників Інституту під час щоденних і святкових практик інституток

Важливу роль під час щоденних і святкових практик вихованок Київського інституту шляхетних дівчат у ХІХ – перших десятиліттях ХХ ст. відігравали ті працівники, які безпосередньо наглядали за дотриманням режиму дня у закладі і за поведінкою дівчат у межах інститутської території і поза нею. У цьому підрозділі буде детально розкрито діяльність саме наставниць – класних дам і пепіньєрок в організації повсякдення дівчат, а також ще одного представника колективу – швейцара, робота якого виходила за межі його прямих обов'язків і торкалася охорони дівчат і вручення листів від родичів та знайомих. Ми розглянемо діяльність цих представників колективу під час щоденних практик, урочистостей і спробуємо реконструювати інститутське життя під час Першої світової війни.

Повсякденне життя вихованок у закладі чітко регламентувалося відповідно до офіційних документів. Кожен день був розписаний детально, і вихованки мали дотримуватися режиму дня, який був подібний до тих, які існували і в інших інститутах шляхетних дівчат. Розпорядок дня, на думку мислителя М. Фуко, дозволяв краще контролювати діяльність особи [196, с. 186], і, як простежимо нижче, дівчата постійно були зайняті різними видами роботи від пробудження до сну, що допомагало колективу краще за ними наглядати та дисциплінувати їх. Варто зауважити, що домашнє дворянське життя інституток контрастувало з їхнім шкільним. Як зауважує М. М. Воропанова: «После скромной, уютной домашней обстановки мы думали, что попали в мир каких-то недоступных, но враждебных для нас и таинственных существ» [68, с. 254]. Інститутське життя було позбавлене домашнього комфорту.

Статут 1834 р. передбачав, що дівчата перебували в закладі з 1 серпня до 1 липня. Літні канікули призначалися на липень. І тоді вихованки могли поїхати додому, а деякі залишалися у стінах Інституту. Кожного дня вихованки повинні були

прокидатись о 6:00 і йти молитись у спільну залу. Потім дівчата снідали й відпочивали до 8:00. З 8:00 до 9:00 відводився час для приготування занять, після чого було два уроки. Із 12:00 до 15:00 тривала обідня перерва й відбувалася підготовка домашнього завдання. З 15:00 до 18:00 проходили заняття. Потім інститутки відпочивали, харчувались, а з 19:00 до 21:00 готували уроки на наступний день і займались рукоділлям. Після цього вихованки вечеряли й молилися, о 22:00 лягали спати. У дортуарах дівчата розподілялися за класами. Рідні могли відвідувати дівчат у святкові дні о встановленій годині, а мешканці інших міст – і в будні, тільки в позаурочний час [70, с. 141, 144]. Дотримання всіх приписів режиму дня відображено у спогадах М. М. Воропанової [68, с. 245], що свідчить про виконання всіх статутних вимог на практиці.

Із утвердженням у Відомстві закладів імператриці Марії Статуту 1855 р. та Програми навчальних предметів для жіночих інститутів (27 травня 1874 р.) відбулася низка суттєвих змін у діяльності київського осередку. Час на сніданок, відпочинок та прогулянку збільшувався до 1 год. 45 хв. Зранку передбачалося відвідування трьох уроків, а після обіду – одного чи двох [45, арк. 2]. Також було утверджено новий розклад занять, між якими існувала десятихвилинна перерва: «1 урокъ отъ 9 часовъ до 10 часовъ, 2 урокъ отъ 10 часовъ 10 минутъ до 11 часовъ 10 минутъ, 3 урокъ отъ 11 часовъ 20 минутъ до 12 часовъ 20 минутъ, затѣмъ слѣдуетъ завтракъ и отдыхъ до 2 часовъ 5 минутъ, потомъ вновь уроки: 4-й урокъ отъ 2 часовъ 5 минутъ до 3 часовъ 5 минутъ, 5-й урокъ отъ 3 часовъ 15 минутъ до 4 часовъ 15 минутъ пополудни» [45, арк. 3]. Також врегульовано тривалість канікул, які були подібними до вакацій у жіночих закладах Міністерства народної освіти [45, арк. 3].

Ті дівчата, які залишалися в Інституті протягом літніх канікул, теж мали свій розпорядок дня. На 1910 р. з 8:00 до 9:00 відбувалися пробудження, молитва і чай. З 10 до 11:30 год – літургія. З 12 до 13.00 год – обід. З 15:00 до 17:00 – прогулянка. З 17:00 до 18:00 – вечеря. З 18:00 до 20:00 год – духовні розмови, співи, опісля – чай. З 20:30 по 21:30 – підготовка до сну. З 13:00 до 21:00 дозволявся прийом батьків щочетверга [7, арк. 5]. Упродовж літніх канікул більше часу дівчата проводили в трьох галереях інститутського саду. Після ранкового чаювання вихованкам

приносили інститутську білизну, і вони мали виконати певне завдання. Одна з дівчат читала іншим французькою книгу [81, с. 18]. Незважаючи на те, що літні канікули відводилися для відпочинку дівчат від навчального процесу, вихованки продовжували жити під контролем розкладу і виконувати ряд занять, відповідно до інститутських вимог. Як згадувала вихованка О. Фішер, спосіб життя в Інституті був суворий, що загартувало і тіло, і душу на все буття [108, с. 4].

«Приходящі дівчата» мали інший режим дня, який подібний до відвідування жіночих шкіл. Вони приходили до закладу на уроки. Про це згадує Є. О. Сатіна, яка не могла жити в Інституті через слабе здоров'я, і їй дозволили відвідувати заклад через заслуги її батька: «...в течение двух лет я оставалась в институте “приходящей”». Так називались ученицы, жившие дома и приходившие в институт только на только на занятия... [99, с. 10]. Такі дівчатка залишалися у закладі до семи годин вечора, а потім їх забирали родичі [99, с. 10]. Скільки вихованок було в школі-пансіоні, які приходили до закладу лише на заняття, достеменно не відомо. Про них не збереглося достатньо відомостей.

За режимом вихованок Київського інституту шляхетних дівчат пильно стежили класні дами, які супроводжували їх постійно і проводили чи не найбільше часу з ними. За словами Н. Королевої, класних дам можна умовно розподілити на дві групи: «слов'янки» та «іноземки» або «чужинки» – французькенки, німкені [76, с. 101, 102]. Якщо підрахувати, скільки іноземок працювало в Інституті за перші 50 років його існування, спираючись на наведені в М. М. Захарченка прізвища класних дам, то їх буде 10% від загальної кількості наставниць [150, с. 113–114]. Переважно класними дамами ставали дівчата дворянського походження. В Інструкції керівницям місцевих навчальних закладів і членам місцевих рад з навчальної та господарської частини 1847 р. директоркам рекомендувалося набирати в класні дами вдів, які здобули інститутське навчання, або дівчат, які мали досвід роботи з дітьми [107, с. 79]. У повісті І. Нечуя-Левицького «Хмари» знаходимо такий опис класних дам Київського інституту шляхетних дівчат: «Одна була дівуля сорока год, друга була так само дівуля сорока п'яти год, а третю, розведену з чоловіком...» [85, с. 114]. Ще в цьому творі є цікавий фрагмент, де йдеться про доньку священнослужителя,

професора КДА Воздвиженського, яку ніхто не брав заміж, тому її батьки вирішили просити для неї місце класної дами в Київському інституті. Це був для них найкращий вихід з ситуації [85, с. 364]. У «Без коріння» Н. А. Королевої міститься фрагмент опису класних дам – іноземок, добре освічених, а також – «московок» – жінок-сиріт 30–40 років. Останні з перелічених навчалися у школі-пансіоні на держаному утриманні за заслуги батька перед вітчизною, а потім, не маючи змоги кудись прилаштуватися, залишалися при школі пепіньєркою, згодом «допомічною дежурною», і вже далі – класною дамою. Н. А. Королева вказала, що такі класні дами не любили свою роботу й дівчат, бо в них не було приємного минулого, й не могли надіятися на хороше майбутнє: «...що минуло, було без приємних спогадів, без подій, без усміху, без бур, повне сірої нудьги та морочливого гарчання у відповідь на дрібні, але колючі пустощі дівчат» [76, с. 102]. З одного боку, можемо погодитися з цією фразою української письменниці, деякі жінки залишалися в Інституті на все життя, бо цей був єдиний варіант, але з іншого боку, були приклади класних дам, які побудували успішну кар'єру, працюючи на високих посадах в інших жіночих школах [142, с. 31–32]. Також вибору цієї професії сприяло і цілковите утримання класних дам в Інституті. Вони проживали у власних кімнатах [70, с. 143–144]. Їжу, світло, опалення їм надавали, як і кошти на пудру, перуки й на свічки, згідно зі старовинними статутами [76, с. 101]. Також вони мали можливість працювати довше: 30, 40 років. У них була своя уніформа – темно-синя сукня на кожен день, світло-блакитна – на свята [76, с. 102].

За Статутом Київського інституту шляхетних дівчат 1834 р. класні дами, спостерігаючи за класом, працювали в парі. На кожен клас їх було двоє. Кожна з них, по черзі, повинна була перебувати в класі під час навчання, під час повторення уроків і прогулянок дівчат. Якщо класна дама відлучалася на певний час з поважної причини від інституток, то вона передавала свої обов'язки помічниці – «сірій дівчині» (назва від кольору сукні) або пепіньєрці [70, с. 143]. Як зазначила Н. А. Королева, пепіньєркою була сирота, яка «не мала куди йти й не була здібна заробляти на прожиток» [76, с. 102]. Дівчат обирали з охочих до цього вихованок державного утримання зі згоди їхніх батьків на два роки. За необхідності вихованок могли

змусити до служіння, якщо хтось із керівництва школи-пансіону наполягав на цьому, але їх не мали права тримати більше, ніж два роки, а депутат від дворянства мав наглядати за дотриманням цієї постанови. Дівчат відбирали класні дами й узгоджували це з керівницею. Кількість пепіньєрок мала становити шість, для кожного класу по дві, які між собою чергувалися. Одна завжди перебувала при класній дамі весь день, а друга виконувала доручення керівниці закладу пів дня. Як і класні дами, вільний час пепіньєрки могли використовувати для власних справ. Дівчата мали право відлучатися з Інституту лише зі згоди директорки, і таке право вона повинна була давати тоді, коли переконувалася, що відлучення не шкодитиме моральності дівчини. Тобто, нагляд за моральністю стосувався не лише вихованок, а й співробітників. Якщо за два роки панянка вирішувала вийти заміж, то керівниця Інституту не повинна була заперечувати [70, с. 144]. Згодом пепіньєрки могли претендувати на посаду класної дами [76, с. 102].

На практиці пепіньєрки виконували працю, подібну до роботи класних дам. Відмінність полягала в тому, що діяльність класних дам оплачувалась, вони мали додаткові виплати, а для випускниць це все не передбачалося, бо вони були на практиці. В розміщених у дослідженні М. М. Захарченка штатних таблицях Київського інституту шляхетних дівчат не знаходимо ніяких коштів, що виділялися на зарплати пепіньєркам [150, с. 67–78]. Частково Інститут забезпечував їх одягом і харчуванням. Тому не дивно, що М. М. Воропанова вказувала, що становище пепіньєрки було «ненормальное и требовало изменения» [68, с. 256]. У Київській школі, за спогадами однієї з вихованок, пепіньєрка була вдягнута у сіру сукню, але «с кисейной с гофрированными оборками пелеринкой, сколотой цветным бантом, и в изящном шелковом переднике с кокетливо сделанными карманами» [68, с. 239].

Діяльність класних дам і пепіньєрок була спрямована, окрім виховання дівчат і догляду за ними, також на виконання різних доручень директорки жіночої школи закритого типу, відповідно до посадових вимог. Вони найбільше взаємодіяли з керівницями [72, с. 160]. Випускниця школи-пансіону М. М. Воропанова, яка рік працювала пепіньєркою, згадала про обов'язок супроводу директорки в їдальню, про написання під її диктовку листів, про шиття килима за її розпорядженням. М. М.

Воропанова підкреслила, що рік, проведений з керівницею Інституту, був найприємніший у її навчанні [68, с. 256]. Це можна пояснити тим, що тогочасна директорка Є. Д. Голубцова, за згадкою працівників, була емпатійною людиною [150, с. 41], а також і тим, що випускниця отримала більше прав, свободи дій, і в неї були власні повноваження щодо дівчат.

Окрім директорки, на роботу наставниць міг впливати інспектор класів. У статуті йдеться про те, що, якщо своїми розпорядженнями класні дами якось заважали навчальній успішності учениць, то інспектор класів мав про це повідомляти керівництву [70, с. 138]. М. М. Воропанова у спогадах писала, що класні дами в молодших класах активно брали участь у заняттях дівчат, але часто їхні вимоги суперечили вказівкам учителів, що заважало успіхам вихованок. На жаль, випускниця Інституту не вказала, про які дії наставниць ішлося [68, с. 258]. У свою чергу, класні дами мали змогу висловлювати свої думки, якщо вважали некоректною роботу інших службовців школи-пансіону, що стосувалася дівчат. У звіті 1908 р. про поведінку дівчат двоє класних дам скаржилися на вчителів, що ті дозволяють дівчатам виступати із власних місць, а не примушують виходити до дошки. Це давало вихованкам можливість підказувати одна одній, перегортати сторінки книг. Про це класні дами неодноразово говорили на шкільних зібраннях, адже їм незручно робити зауваження під час уроку. Проте вчителі не відгукнулися на їхнє прохання [44, арк. 2]. Таке неофіційне протистояння між класними дамами та вчителями тривало постійно, адже в кожного з перелічених була своя мета – наставниці більше дбали про поведінку дівчат, а вчителі – про знання інституток.

Ставлення класних дам одна до одної ґрунтовно розкрито у спогадах. Часто класні дами протилежних класів сперечалися між собою, в якій кращий за поведінкою клас. Тим самим, вели між собою наполегливу боротьбу. Як згадувала М. М. Воропанова, класні дами помічали зі злобою всі недоліки в поведінці вихованок своїх суперниць, і «каждая подсиживала другую» [68, с. 254]. Найбільше діставалося тій класній дамі, яка вирізнялася сердечністю та поблажливістю [68, с. 254]. Вочевидь, в основі стосунків наставниць не були присутні колективна солідарність чи союзництво. Про характер стосунків між пепіньєрками нема жодної інформації.

Неприятні взаємини між класними дамами могли впливати на ставлення вихованок одна до одної. За словами М. М. Воропанової, між ученицями одного класу не було товариських відносин. Кращі в навчанні інститутки не дуже любляли допомагати гіршим готувати уроки [68, с. 255]. У жодних спогадах вихованок немає інформації про їхню дружбу після закінчення Київського інституту. У споминах М. В. Лучицької знаходимо інформацію про її нейтральне ставлення до своїх однокласниць. Вона згадує, як біля її ліжка збирався гурт дівчат, котрим вона пояснювала уроки і як з однією вихованкою займалася дві години на день, бо тій погано давалося навчання, що дало змогу цій дівчинці перейти до другого класу [80, с. 44]. М. М. Воропанова описувала дружні стосунки із двома інститутками, одна з яких була її сестрою, а інша –землячкою [68, с. 253]. Можна припустити, що дружні стосунки у колективі залежали від особистісних якостей дівчат, але й приклад наставниць, які між собою не добре ладнали, теж впливав на дівчат.

Відносини дівчат із наставницями також були неоднозначними. В одному зі звітів про поведінку класна дама умовно поділила учениць на дві категорії: тих, які ставилися до них «добре» і «з довірою», і тих, які були відсторонені й поводитися невідповідно до встановлених приписів [44, арк. 35]. Ті дівчата, котрі були фаворитками класних дам і керівниці, уникали зауважень, їх не карали за помилки й пустощі. Як згадує М. М. Воропанова, найкращі учениці допомагали слабшим у навчанні, і, якщо фаворитки не дуже справлялися з поставленим завданням, то до них не прискіпувалися, на відміну від інших дівчат-помічниць [68, с. 255].

Дівчата боялися гніву класної дами більше, ніж зауваження навчителя, особливо це стосувалося вихованок найменших класів [68, с. 247]. Інститутки негативно відгукувалися про класних дам. Дівчата дорікали їм за погане ставлення до себе й до інших панянок. М. М. Воропанова підкреслила, що в очах класної дами дівчата були «олицетворением какого-то прирожденного зла» [68, с. 253]. Найбільше допікало інституткам, що класні дами забороняли їм веселитися та бавитися, що було притаманне дітям, і навіть у садку необхідно було ходити спокійно й тихо [68, с. 238]. Фактично наставниці постійно дисциплінували дівчат, що за визначенням М. Фуко, є засобом «доброї муштри» [196, с. 213]. За згадками двох випускниць М. М.

Воропанової і Н. А. Королевої [76, с. 101], дівчата не відчували доброзичливого, емпатійного ставлення і довіри зі сторони класних дам: «...я не помню ни одной шалости, ни одной ласки, ни беззаботного смеха; не пришлось слышать ни одного слова от классной дамы, которое вызвало бы на откровенность, непринужденную сердечность» [68, с. 253]. Подібне згадує М. В. Луцицька про одну з класних дам, яка «была очень строгая, и мы ее очень не любили» [80, с. 44]. Ця вихованка описує, як інститутки вирішили протестувати проти суворої поведінки класної дами і написали їй листа. Історія закінчилась тим, що класна дама більше не сварила дівчат і не докоряла їм [80, с. 45].

Н. А. Королева показала, що класні дами не завжди обґрунтовували те, що дівчатам заборонялося. До прикладу, інколи вони дозволяли вихованкам піти до крамниці з товарами на території Інституту, а інколи казали, що «немає в цьому жодної потреби» [76, с. 101]. Подібна історія траплялася з інститутками, коли вони хотіли зайти до свого храму помолитися. І, якщо класні дами щось наказували, то будь-які аргументи не допомагали їх переконати у зворотному [76, с. 101]. Таким чином наставниці встановлювали власні правила для дівчат, не прописані в будь-яких документах. Тому не дивно, що інститутки надавали образливі прізвиська та наймення класним дамам. У «Без коріння» знаходимо: «синиця», «класуха», панна «Бліда», «Жаба» тощо. Класних дам, які опікувалися найменшими дівчатками, називали «мамками», що їм дуже не подобалося, і «вони обурювалися «смертельно», коли десь зачули це слово» [76, с. 49, 50, 106]. Інколи дівчата капостили класним дамам: або прив'язували до плаття папір, або спалювали їхнє вишивання у печі [81, с. 24]. Фактично, таким чином, протестували проти недоброзичливої поведінки своїх наставниць.

Не завжди ставлення вихованок до класних дам було негативним. М. О. Тулуб (дівоче прізвище – Домбровська) у вітанні з ювілеєм Інституту називає двох наставниць – Т. Т. Нівінську і Є. О. Алексєєву, які, будучи випускницями цієї жіночої школи, закінчивши навчання з першими шифрами, були сумлінні, освічені й прагнули допомагати дівчатам. Коли ж їхні вихованки щось не розуміли, то отримували від них пояснення [104, с. 42]. Варто зазначити, що згадана М. О. Домбровська була

улюбленицею персоналу закладу через природні красу та розум. Про ці її якості згадала онучка З. П. Тулуб у спогадах [103, с. 17]. Тому ставлення до неї класних дам було відмінним від того, яке було до більшості учениць.

Про класну даму В. М. Мельницьку (після одруження В. М. Ващенко-Захарченко), яка була «ласковою» і «любезною» і відповідно так ставилася до дівчат, пише М. В. Лучицька: «Она принимала всегда близко к сердцу интересы своих воспитанниц и относилась с искренним участием к их горестям и бедствиям» [80, с. 45]. Також невідома вихованка, яка потім була вчителькою в приватній гімназії у В. М. Ващенко-Захарченко, згадувала про цю класну даму, про її доброту, і про те, як дівчата постійно бігали до її кімнати, коли вони себе морально погано почували [97, с. 98–99]. Інша вихованка А. Л. Іконнікова, яка навчалась в Інституті у тих же роках, теж згадувала як хорошу наставницю [74, с. 104]. Припускаємо, що така класна дама була радше винятком із загального правила.

На відміну від класним дам, вихованки добре ставилися до пепіньєрок. Як написала М. М. Воропанова, вони користувалися «всеобщим обожанием маленьких» [68, с. 239]. Інша випускниця А. М. Енгельгардт, яка навчалась у Єкатерининському інституті в Москві, говорила про любов і поблажливість пепіньєрок, про їхню привітність. Інколи молоді наставниці відпускали дівчат у дортуар на незаконну прогулянку, і коли ті потрапляли на очі класним дамам, то відповідальність інститутки брали на себе, оберігаючи пепіньєрку. А. М. Енгельгардт пояснювала ласкавість пепіньєрок тим, що вони ще пам'ятали про те, як бути інституткою, і цілковито ще не відчули владу [72, с. 144, 160]. Стаючи класною дамою, пепіньєрка забувала про доброзичливе ставлення до вихованок. Ми пояснюємо це доступом до влади і постійним суперництвом класних дам, які гнобили тих наставниць, як вище подано, що вирізнялися добротою й сердечністю, меншою муштрою підопічних.

Класні дами приділяли велику увагу дотриманню релігійних обрядів і прищепленню християнських чеснот відповідно до концепції закладів Відомства імператриці Марії [107, с. 7]. Вони читали інституткам багато псалмів, були поруч під час молитви, постійно відвідували разом інститутські храми [68, с. 247]. Дуже уважно прислухалися до думок дівчат. Слушно буде навести фразу зі спогадів випускниці

школи-пансіону, яка розповідала про сувору класну даму-«богомолку», що була дуже вимогливою до всього, переслідувала дівчат не тільки за те, що вони робили, але й за те, про що думали [68, с. 252]. Як зауважив І. Нечуй-Левицький про одну з героїнь «Хмари» інститутку Ольгу: «Інститут висушив у неї, неначе тропічна жара, все українське, національне...» [85, с. 273], – отже, інститутське виховання включало плекання любові до Російської імперії, а не до українського коріння. Під час богослужінь у церкві класні дами стежили за вихованками, щоб ті не знепритомніли. Так нерідко траплялося під час літургії. Вони надавали першу допомогу підопічним [76, с. 160–161]. Також класним дамам допомагали служниці, які носили дівчат до шпиталю [76, с. 53].

Н. А. Королева щодо життя вихованок Інституту застосувала термін – «дресирування» [76, с. 47], а М. М. Воропанова писала про постійне «зовнішнє», тобто вихованки мали постійно слідкувати за манерами та своїм виглядом [68, с. 247, 249]. Також дуже цікавим і показовим моментом «дресирування» або муштри було «мистецтво» ходити в парі територією інститутського приміщення та поза ним, під час прогулянки. За інститутськими правилами, дівчата повинні були ходити по двоє, і це потребувало від них неабияких зусиль. Їх цьому довго навчали. Якщо якась пара відставала або пришвидшувалась, то загальний рух зупиняли доти, доки всі вихованки не створювали однакові дистанцію і темп. М. М. Воропанова зауважила, що дівчата розучувались ходити по одній, часто їх хилило вбік [68, с. 245]. Навчання певної послідовності визначених рухів або прищеплення їм певній особі, на думку М. Фуко, є основою дисциплінарного контролю, яке притаманне багатьом інституціям, у тому числі в'язницям і військовим установам [196, с. 186]. Тому ходьба дівчат у парі нагадує марширування тих самих військових.

Ще однією характерною рисою життя вихованок у закладі було обожнювання, яке вселяли дівчатам їх наставниці і культивувалося в інститутах шляхетних дівчат у Російській імперії. Про це писала М. М. Воропанова: «...мы нехорошие дети, испорченные, обязанные любить и уважать только классных дам и свое начальство [68, с. 253]. Про обожнювання є згадки у спогадах і літературних творах про Київський інститут. Відомо, що одну з вихованок, М. О. Тулуб, обожнювали за її

красу [103, с. 17]. Згадаємо про Ольгу з «Хмар» І. Нечуя-Левицького, яка була дуже вродливою, гарно грала й танцювала, яку за це обожнювали керівниця і класні дами. А її двоюрідна сестра Катерина, що вродою не вдалася, як не старалася, не отримувала прихильності від інститутських наставниць [85, с. 117]. Як бачимо, що захоплювалися завжди лише вправними вихованками, які мали привабливу зовнішність. Також боготворили переважно когось старшого за віком зі своїх товаришок [125, с. 69]. Про це згадано у спогадах вихованки Харківського інституту Т. Г. Морозова. Вона описує, як їй подобалася дівчинка старшого класу і як одного разу вона поцілувала кінчик її коси. Також дарувала різні подарунки (торт і квіти) на свій і її день народження із запискою. Т. Г. Морозова припустила, що обожнювання посилювало замкненість простору і нестача вражень у їхньому житті [83, с. 452]. Ми погоджуємося з думкою вихованки, а також припускаємо, що обожнювання у дівчат було фіктивним і награним почуттям. Як зазначав О. Ф. Кістяківський: «...обожаные не идетъ дальше институтскаго порога», що дівчата швидко забувають того, кого шанували [75, с. 387]. У спогадах М. М. Воропанової йдеться про те, що вихованки цілували наставниць у плечі і руки, але це робили нещиро [68, с. 253]. Тому обожнювання було скоріше удаваним виявом почуттів, яке було спричинене стараннями наставниць і монотонністю інститутського життя.

Ще однією характерною рисою інститутського життя були читання гуртом і читацькі вечори, які переважно заохочувалися класними дамами як проведення спільного дозвілля. Інститутки надавали перевагу не тільки художній літературі, про що йшлося у попередньому підрозділі, а й їм імпонували книги про історію та географію. Один із таких вечорів-читань при ліхтарях знаходимо у звітах класних дам про поведінку дівчат. Цей захід був присвячений Японії, де не тільки зачитували інформацію про цю країну, а й показували її зображення. Як зазначила класна дама, присутня на заході, всім дуже сподобалося таке дійство [44, арк. 3, 5].

Варто наголосити, що позаурочне читання інститутками книг теж було важливою частиною повсякденного життя панянок у закладі. Вихованка Є. О. Сатіна згадувала, як багато проводила часу за книгою в Інституті, і що керівництво і педагоги, помітивши її любов до віршів і декламування, сприяли її участі у всіх

концертах: «Много читала и в институте, потихоньку, пряча книгу под партой... Особенно увлекалась я в то время французской беллетристикой. Институтское начальство и педагоги с первых же лет заметили мое пристрастие к чтению стихов и использовали его в ученических концертах» [99, с. 11]. Н. А. Королева подала детальний опис книг, якими зачитувались її однокласниці: «Ангелина Борган блукає духом у кавказьких горах, куди переніс її Лермонтов. Маюша Тарновська схилилася над Memorial de S-te Helene Las casas, Ноель Лячерда Медина-Челі не бачить світу за сторінками Maspero, Марусі Рожникової не відірвати від “Quatre-vingt-treize”. Варя Шиковська щодня плаче над “Domby and Son” Діккенса, Анкевич та Елінська вдвох схилилися над книжкою “Quo Vadis?”» [76, с. 52]. Також ця вихованка згадувала про читання заборонених книг в Інституті, надісланих із дому: «переглядали книжки та заборонені в інституті часописи, що їх потиху посилав для Ноель із дому батько, часто й у великій кількості» [76, с. 124]. Також у мемуарах З. П. Тулуб знаходимо розповідь про те, як її дідуся вигнали з роботи інститутського вчителя через те, що він дав читати вихованці твори одного із заборонених авторів [103, с. 17]. Як бачимо, у закладі не тільки заохочували читати і виступати, а й наглядали за тим, які книги потрапляють до дівчат.

Класні дами перевіряли листи та посилки від родичів і знайомих вихованок, що пов'язували їх із зовнішнім світом. Увага спрямовувалася на зміст листів і вміст пакунків. Наскільки ретельно перевірялися посилки і листи, можна розглянути на прикладі одного випадку, коли коробка цукерок і лист від залицяльника ледве не стали причиною відрахування дівчини з Інституту. Про це детально описала у спогадах випускниця школи-пансіону Є. О. Сатіна. Студент надіслав до Інституту дівчині Л. Гаккебуш коробку солодощів, під якою були надруковані революційні прокламації. Скринька потрапила в руки класної дами, і вона знайшла революційну пропаганду. Любу викликали до директорки Інституту і попередили про виключення. Однак кілька дівчат заступилися за дівчину, і це врятувало її від такої долі [99, с. 11–12]. Ця ситуація показує наскільки дівчата були позбавлені приватності у переписці та отриманні пакунків, бо все, що надходило до них ззовні постійно проходило ревізію, і наскільки політичні перипетії в імперії фактично не впливали на

інститутське життя до 1914 р., про що зазначимо нижче. Також ця подія підтверджує, що керівництво закладу намагалося ретельно приховувати скандальні ситуації, щоб репутацію закладу під патронатом імператриці не було заплямовано.

Значущими моментами в інститутському житті були пов'язані з підготовкою до урочистостей і власне святкуваннями у закладі. Особливо, коли в Інституті готувалися до візитів імператорської родини чи очільників Відомства закладів імператриці Марії. У такі дні класні дами носили святковий одяг, багато часу проводили з дівчатами під час музичних і танцювальних репетицій, і, за словами Н. А. Королевої, більше чекали цих подій, ніж самі вихованки [76, с. 101–102]. Хоча на них додатково накладалося більше відповідальності через підготовку до заходу. Однак, ми припускаємо, такі події пожвавлювали рутинне життя наставниць, яке характеризувалося довготривалою монотонністю. Підготовка до свят мала в своєму складі репетиції. Про це розповідає М. М. Воропанова, описуючи приїзд графа П. Г. Ольденбургського, тогочасного очільника Відомства закладів імператриці Марії. Дівчатам довелося репетирувати вітальну зустріч із гостем. У ролі цієї особи виступила директорка закладу: «... при мне ожидали принца Ольденбургского, что вызвало много интересных для нас эпизодов. Нас не вовремя собирали в актовом зале, освобождали от уроков, делали, одним словом, репетиции нашей встречи ожидаемому высокому гостю. Начальница изображала ожидаемого гостя. Мы выстраивались в ряды, дверь в зал быстро распахивалась, начальница стремительно входила, и мы должны были при глубоких реверансах в унисон и без запинки вскрикивать: “Nous avons l’honneur de Vous saluer, Votre Altesse Imperiale!”» [68, с. 260]. Тож усе мало бути ідеально зразковим, що презентувати Інститут з кращої сторони.

Варто зауважити, що урочистості в інститутах шляхетних дівчат на теренах України, не були частим явищем. Тим більше, не було багато заходів, де дівчата могли провести інакше час. Вихованка Харківського інституту згадувала лише про одну таку подію як костюмований бал [83, с. 410]. М. М. Воропанова писала, що упродовж шести років дівчат не возили на бали і не влаштовували заходи із гостями, тому вони влаштовували танці самотійно раз на тиждень, де одна з вихованок грала на піаніно

[68, с. 259]. У Н. А. Королевої знаходимо лише один пасаж про бал, де до дівчат завітав представник монаршої сім'ї [76, с. 147]. Збереглося фото костюмованого балу вихованок Інституту з нагоди свята Масляна [Див. Додаток В., Рис. 21]. Ця світлина показує вбрання дівчат, які наближене до російських традиційних костюмів із головним убором – кокошником [162]. Переодягання на балах-маскарадах у костюми не було притаманне дворянству Російської імперії, починаючи з XVIII ст., оскільки воно суперечило церковним традиціям. Натомість, практики європейського маскараду частково відобразились у дворянських балах через одягання традиційного народного одягу [170, с. 100], що бачимо на світлині.

На балах класні дами слідкували за поведінкою вихованок, зокрема, їхня увага була спрямована на комунікацію інституток із протилежною статтю. В автобіографічній повісті «Без коріння» Н. А. Королева описала один із балів, де було описано нагляд за вихованками і окреслено дії наставниць, щоб вихованки не могли словесно контактувати з їх партнерами під час дійства: «Класові дами пильно стежили, щоб дівчата та їх партнери не промовили до себе ні слова. Коло кожної “синиці” зі старших класів праворуч і ліворуч сиділи “архангели”: їх роллю сповняли нетанцюючі інститутки. Коли суворе око недрісного Аргуса помічало найменше порушення дисципліни, “архангел” відразу діставав наказ “нагадати про можливість вигнання з раю”» [76, с. 147]. Як бачимо, за спілкування із гостями дівчата могли бути покарані, оскільки це вважалося порушенням дисципліни.

Відомо, що у школі-пансіоні організовувалися святкові концерти за участі вихованок, хоча не відомо, як часто. Однак такі виступи на сцені вихованок подекуди сприяли тому, що дівчата обирали акторський фах. Про це пише Є. О. Сатіна, яка стала актрисою. Вихованка детально відтворює атмосферу концерту у закладі і її враження від виступу на сцені: «Огромный двусветный зал, торжественная обстановка парадного концерта, и на довольно высокой эстраде... двенадцатилетняя девочка... Она читает французскую басню. Громкий смех в публике, аплодисменты, поцелуи, поздравления... И девочка, вся дрожа от пережитого волнения и счастья, решает: когда вырасту, буду выступать на сцене, стану актрисой» [99, с. 11]. Її однокласниця Л. Гаккебуш теж стала актрисою [99, с. 11]. Ще однією вихованкою,

хто обрав акторський фах, була Г. Затиркевич-Карпинська, відома 130 ролями в театрах, працювала у трупах М. Кропивницького, М. Садовського та у Державному народному театрі у Києві під керівництвом П. Саксаганського [133, с. 251].

Під час деяких християнських свят, як Великдень чи Різдво, про що раніше згадувалося, вихованки перебували вдома. Однак після їх закінчення і повернення вихованок до закладу, неодноразово класні дами у звітах про поведінку дівчат вказували, що було складно змусити інституток до навчання і до будь-якої активності після довгих вихідних, бо вдома вони «пользовались полной свободой» [44, арк. 38 зв., 50]. Оскільки вдома, на відміну від інститутського життя, не було дотримання чіткого розпорядку дня і дисципліни, і, вочевидь, вихованки почували себе більше вільними.

Нагляд за дівчатами під час прогулянок і за інститутським приміщенням, отримання пошти були обов'язком швейцара. У XIX – перших десятиліттях XX ст. в Російській імперії низка швейцарів були колишніми військовими [192, с. 44], які закінчили кар'єру в армії та могли застосувати свої навички в цій справі, а саме: охороняти будівлю, щоб ніхто з чужих не міг потрапити у приміщення чи нашкодити своїми діями. У документах Київського інституту на початку XX ст. розглядалися кандидатури на посаду швейцара з військових Київського військового округу, а саме – унтер-офіцера І. Т. Мерцалова і фельдфебеля М. Я. Куделя [28, арк. 17]. Швейцар за Статутом Київського інституту шляхетних дівчат 1834 р. підпорядковувався економому, як й інша прислуга [70, с. 141]. Він проживав у закладі. Надавалася форма – буденна чорна ліврея і святкова червона [152, с. 541].

На важливості постаті швейцара в повсякденні вихованок Київського інституту шляхетних дівчат наголосила М. М. Воропанова. Вона згадала про швейцара, як про найтипівішого представника інститутського життя, роль якого була настільки значною, що «в ряду моих воспоминаний он не может быть забыт» [68, с. 251]. В інших мемуарах випускниць інститутів шляхетних дівчат Російської імперії, зокрема Москви чи Санкт-Петербурга, таких як А. В. Стерлігової [101], Є. М. Водовозової [67], Є. В. Аладьїної [64] та інших, знаходимо поодинокі згадки про швейцара в контексті важливих для них подій. Більшість цих дівчат навіть не

згадують їхні імена. Така увага до особи швейцара проглядається лише у спогадах-творих вихованок Київського інституту шляхетних дівчат. Ми припускаємо, що це пов'язано з меншою плинністю робітників у Київському осередку, ніж в Москві чи Санкт-Петербурзі, й тим, що саме в цьому закладі завжди був один швейцар.

Зустріч гостей при вході в Інститут була одним із найголовніших обов'язків швейцара, зокрема родичів вихованок. У спогадах М. М. Воропанової швейцар Ілля приходив до дівчат і повідомляв про їхніх відвідувачів. Випускниця наголошує, що швейцар спеціально витримував паузу перед тим, як назвати ім'я дівчинки, котра так чекала відвідувачів: «Или сидишь в классе, повторяешь урок, вдруг слышишь выкрик Ильи: “Приехали к m-lle...” – причем он, зная свою силу и чару своих слов, не сразу называл фамилию, а еще медлил и, лукавя, оглядывался, улыбался» [68, с. 251]. Вона характеризувала його такими епітетами, як «добродушно-ворчливый, самоуверенно, лукавый» [68, с. 251], і писала, що для них він «можно сказать, был центром, около которого вертелись наши радости и горести; но чаще всего он был невидимой и недоступной для нас силой» [68, с. 251].

Ще одним із обов'язків швейцара, який залишався незмінним протягом усього існування закладу, було отримання інститутської пошти. Як згадує М. М. Воропанова, швейцар Ілля особисто роздавав дівчатам листи від рідних: «...он (швейцар) показался; бежишь к нему навстречу, пытливо глядишь ему в лицо, в руки, жадно ловишь надпись на конверте письма, которым он небрежно машет: “Вот письмо от родителей m-lle...”» [68, с. 251]. Дівчата вважали його постать «звеном, соединяющим нас с дорогими нам существами», «вестник радости и счастья» [68, с. 251]. Інша випускниця Н. А. Королева, яка навчалася в Інституті на початку ХХ ст., пише в автобіографічній повісті «Без коріння» про те, як швейцар Йосип приносив листи інспекторці закладу, а та потім розподіляла їх по групах, і вже потім вони потрапляли до вихованок [76, с. 61]. Вона не описує постать швейцара так, як це робила М. М. Воропанова. Ми припускаємо, що через півстоліття з втратою прямого вручення дівчатам листів швейцар перестав бути для них ланкою, що поєднувала їх із домом.

Однак за ним протягом усього існування Київського інституту шляхетних дівчат зберігалося місце охоронця під час дівочих прогулянок, що не входило до його прямих обов'язків. У години таких променадів інституток він часто сварився з місцевими хлопцями, які глузували з них. Про один з таких випадків розповідає Н. А. Королева, описуючи, що швейцар нецензурно лаявся з гімназистами, які негарно висловлювалися про вихованок: «Не помагали навіть напимнення Жозефа, що в таких випадках трохи відставав від інституток, щоб дозволити собі на свободу в «козацькій діалектиці» [76, с. 66].

Ще одним із етапів життя колективу і вихованок Київського інституту шляхетних дівчат, про який дуже мало відомо з джерел, було їхнє повсякдення в роки Першої світової війни. На жаль, за браком свідчень, нам важко повністю реконструювати досвід перебування дівчат у закладі та діяльності колективу в цей час. Однак про деякі події відомо точно.

По-перше, були випадки, коли Київський інститут шляхетних дівчат приймав поранених воїнів. Зокрема, йдеться про звернення керівника медичної частини Червоного Хреста армій Південно-Західного фронту про прийняття до інституту на лікування п'яти легко поранених військових. Було схвалено розміщення солдатів у окремому приміщенні, яке переобладнали під лазарет. І кімнату для перев'язування ран зробили у квартирі члена ради з господарської частини [28, арк. 502]. Наскільки часто в закладі розміщували воїнів на лікування і на який термін, достеменно невідомо.

По-друге, 1915 р. у документах Інституту знаходимо інформацію про евакуацію мешканців з м. Києва, правила виїзду людей та їхнього багажу в період воєнного стану. Допуск до виїзду з міста мали працівники Київської школи-пансіону і їхні родини на безоплатній основі, а також вихованки [26, арк. 1–5]. Це була загальна практика евакуації людей та навчальних закладів з міста.

На основі правил з евакуації жіночих інститутів Відомства закладів імператриці Марії вивозили й прислугу – 10% жіночої і 5% чоловічої від загальної кількості дівчат на один вид транспорту. Було погоджено, що вивезуть 14

представників жіночої і 27 – чоловічої прислуги, їм надавали зарплату за два місяці й кошти на їжу (так звані «столові») [26, арк. 37 – 37 зв.].

Припускаємо, що всіх дівчат із собою взяти не могли. Наскільки була обмеженою кількість, невідомо. Ми знаходимо прохання батьків інституток у разі евакуації їхніх доньок із Києва перевести дівчат до інших закладів. Ідеться про Орловський, Полтавський, Харківський, Тифліський і Московський інститути шляхетних дівчат [26, арк. 6, 7, 11, 26].

Не всі заклади мали можливість прийняти до себе вихованок, тому батьки повинні були забрати дівчат з собою. Проблема полягала в тому, що в деякі не мали змоги. Про це йшлося в багатьох записках, надісланих від різних особистостей. Причина – нестача грошей у батьків на дорогу або зайнятість на роботі, або ж самі вони перебували в місті, з якого мали кудись виїжджати через війну [26, арк. 16, 17, 21, 25]. Як підтвердження сказаного, наведемо приклад такого звернення від С. І. Каширіної, яка не змогла взяти доньку додому: «что сама нахожусь на службе и изъимѣющихся у меня средствъ не могу удѣлить даже на дорогу; кромѣ того, я сама живу въ городѣ, изъ котораго возможно, что и мнѣ придется уезжать неизвѣстно куда» [26, арк. 12–12 зв.].

Чи евакуювався Інститут достеменно невідомо. За спогадами вихованки Харківського інституту її *alma mater* здійснив дуже велику подорож, спочатку переміщаючись на теренах сучасної росії, а згодом перебравшись у Белград [83, с. 498, 505]. У Держархіві м. Києва знаходимо невелику кількість документів про життя закладу за період 1918–1919 рр., що дають можливість зрозуміти розміщення школи-пансіону. Йдеться про лист Київського інституту шляхетних дівчат до Міністерства народної освіти з проханням про електрифікацію приміщення закладу, бо в місті Києві проблеми з керосином, а також про чималі борги цієї інституції [57, арк. 6–6 зв.]. Тобто, Інститут все-таки розміщувався у Києві. В інших документах йдеться списки службовці і їхні виплати у 1919 р. [2, арк. 1–2 зв.], а також знаходимо низку листів від батьків із проханням про прийняття доньок до восьмого класу, але їм було відмовлено, бо не набирали . [2, арк. 1–2 зв.], 1919 р. є кінцевою датою в існуванні закладу.

Отже, під час щоденних і святкових практик інституток супроводжували класні дами і пепіньєрки, які наглядали за дотриманням щоденного розпорядку, за поведінкою дівчат, особливо щодо іншої статі, під час приїзду гостей і танцювальних урочистостей. Вихованки недолюблювали класних дам через суворе поводження з ними, постійну муштру, а до пепіньєрок ставилися прихильно. Характерними рисами інститутського життя, яке прищеплювалося наставницями, були обожнювання і читання. Ще одним представником колективу, що контактував з інститутками був швейцар, який брав участь у супроводі дівчат під час прогулянок та приносив кореспонденцію, що поєднувало їх із зовнішнім світом. За браком джерел важко реконструювати повсякденне життя вихованок і роль колективу під час Першої світової війни. Були випадки, що Інститут приймав поранених бійців, відбувалася підготовка до евакуації закладу, вихованок і його колективу. Чи переїжджала кудись школа-пансіон, достеменно невідомо, але наприкінці існування розміщувалася у Києві.

ВИСНОВКИ

Київський інститут шляхетних дівчат (1838–1919 рр.) був однією з найбільших жіночих шкіл-пансіонів Києва, в якій вихованки не тільки навчалися, а й проживали на постійні основі, залишив значний слід в історії міста і краю, виховуючи і навчаючи молоде покоління жінок.

У дисертації висвітлено історіографію, джерельну базу та теоретико-методологічні засади дослідження. Найґрунтовніші праці були створені в ХІХ ст. й висвітлюють функціонування школи-пансіону як закладу освіти, частково розкривають основні моменти в діяльності його колективу. Сучасні дослідження, де про Інститут згадується побіжно, бо він не був основним об'єктом розвідок, доповнюють інформацію про деякі аспекти з життя, навчання вихованок або відомих осіб, зокрема засновників чи вчителів Інституту, частково – про виховання, повсякдення в інститутах шляхетних дівчат і життя дворян Російської імперії у ХІХ – на початку ХХ ст., що дало можливість охарактеризувати діяльність колективу у буднях вихованок.

Джерельна база складається з документальних джерел, які містять інформацію про господарську і навчальну частини діяльності Інституту, а також джерел особового походження: спогадів і творів вихованок або їх рідних про специфіку інститутського ладу, ставлення панянок до колективу, приватних листів і спогадів відомих осіб, що висвітлюють значущі моменти в діяльності закладу, дають оцінки подіям із інститутського побуту. Значущими для дослідження є зображальні джерела, які показують образ інститутки, основні приміщення і знакові предмети інтер'єру, які презентували заклад перед суспільством. Джерельна база дає змогу розкрити основні аспекти ролі колективу в житті дівчат, а також взаємини з вихованками, між собою і поза Інститутом.

У дослідженні використано принципи історизму та об'єктивності, що дало можливість неупереджено розкрити роль колективу у повсякденні вихованок від заснування закладу до припинення його діяльності. Використання таких напрямів як історія повсякдення і мікроісторія дало змогу детально охарактеризувати буденне

життя в Інституті. Загальнонаукові (аналіз, синтез, логіка, індукція) й історичні методи (історико-генетичний, історико-порівняльний, реконструкція), критичний метод щодо джерел дали змогу цілісно відтворити роль колективу у повсякденному житті, взаємодії і відносини в Інституті, висуваючи припущення і порівнюючи з іншими закладами. Застосування концепції П. Бурдьє про «інституційне насилля» показало, як виховували дівчат і на яких засадах. Розробки М. Фуко щодо нагляду і покарання дали змогу простежити схожість виконання практик в Інституті з іншими інституціями закритого типу. Концепція Дж. Шаверіан про «синдром школи-пансіону» дала змогу розглянути «тугу за домом» як психоемоційний стан, поширений у школах-пансіонах.

Визначальну роль у повсякденні вихованок Київського інституту шляхетних дівчат відігравав колектив школи-пансіону. Охарактеризовано роль співробітників в облаштуванні й утриманні приміщень і території закладу. Зокрема, показано, що завдяки діяльності Київських, Подільських та Волинських генерал-губернаторів, що згодом увійшли до інститутської ради, було створено заклад, знайдено місце для будівництва, облаштовано простір для тимчасового розміщення вихованок. Головний корпус було збудовано 1843 р. за проектом В. І. Беретті, і він був однією визначних пам'яток архітектури м. Києва та закарбувався у пам'яті вихованок. Розміщення дівчат і постійний нагляд працівників за їх переміщенням у головному корпусі позбавляли їх індивідуального простору, що було характерно для шкіл-пансіонів Російської імперії. Те, як колектив облаштував інститутську територію, зокрема, сад і галереї в ньому, зробили ці місця важливими в повсякденні дівчат, особливо влітку, коли можна було довше перебувати поза межами корпусу. Окрім саду, колектив облаштовував і храми, православний і католицький, де вихованки виконували релігійні обряди, і в яких не було комфортно перебувати через їх планування.

Утримання інститутської будівлі і території потребувало чималих зусиль від колективу, зокрема члена ради з господарської частини та його помічників. Погіршувала роботу працівників постійна нестача коштів. Економія, до якої доводилося вдаватись колективу закладу, погіршувала комфортність проживання вихованок у школі-пансіоні, зокрема впливала на стан меблів, які були задовільними

і незручними через зношеність, а також на санітарний стан, що був незадовільним. Причинами останнього були понаднормовий набір вихованок до закладу, вентиляція, опалення і планування закладу і споруд навколо нього. Виявляли недоліки санітарні комісії. Після їх рішень проводилися перепланування і косметичні ремонти. Однак остаточно колектив проблеми не усував.

У дослідженні також проаналізовано нагляд колективу за зовнішнім виглядом, гардеробом і харчуванням вихованок. Висвітлено, що керівниці й класні дами наглядали за зовнішнім виглядом і речами вихованок. Наставниці змушували дівчат старанно слідкувати за гігієною. Переважно вихованки користувалися власними засобами гігієни через низьку якість інститутських, що допускав колектив Інституту. Слідування дрескоду й дотримання охайності були основними вимогами до вихованок, за порушення наставниці карали. Одяг був уніфікований на рівні Відомства закладів імператриці Марії, він був схожий на дворянське вбрання й не змінювався від початку до кінця діяльності інститутів шляхетних дівчат Російської імперії, але відрізнявся подекуди кольором, кроєм і довжиною виробу. Відмінності також були у демісезонному і випускному вбранні київських інституток, хоча деякі речі з гардеробу були стандартизовані. Через потребу заощаджувати кошти колектив закуповував низькоякісні й незручні тканини, які не були комфортними для вихованок і часто псувалися. Речі створювали швачки в інститутській майстерні, часто перешиваючи зі старих. Взуття працівники замовляли у київських майстрів, котрі не працювали в Інституті постійно. Під час укладання договорів на постачання товарів колектив закладу взаємодіяв з представниками міста.

Харчуванням інституток опікувалися працівники господарського сектору. Переважно вихованки недоїдали, хоча продуктовий кошик був збалансований, і енергетична цінність страв повинна була, за нашими підрахунками, становити 2000 ккал, достатніх для розвитку молодого організму. Однак їжа була несмачною через недбалість працівників, які не стежили за якістю трапези й санітарним станом кухні. Тож вихованки зловживали солодким, привезеним з дому і яке продавалось на території закладу. Працівники не контролювали у раціоні дівчат кількість солодошів, надмірне споживання яких погіршувало здоров'я інституток. Урізноманітнювали

харчування вихованок їжа, отримана з дому або куплена, яка заборонялася на рівні відомства, але де-факто її дозволяло керівництво Інституту, та страви з кулінарних занять. На початку ХХ ст. член ради з господарської частини змінив і покращив меню, але суто на свій розсуд і наскільки надовго, невідомо.

У дослідженні розкрито, що медичний догляд колективу Київського інституту за дівчатами був однією з важливих частин повсякдення вихованок, бо вони часто хворіли. Завдяки турботі колективу (директорки, інститутського лікаря, наглядачки, медсестер), дівчата отримували належний огляд і піклування під час недуг. Посилена увага керівниць закладу була спрямована на догляд за доньками поважних осіб. За час хвороб у медперсоналу, зокрема медсестер, могли встановлюватися неформальні (дружні) відносини з вихованками.

В Інституті медичні працівники впроваджували лікувальну гімнастику, ревакцинацію, посилене харчування і вживання дієтичних добавок, залучали спеціалізованих медиків (лорів, стоматологів). Також ефективно боролися з інфекційними хворобами під час ендемій і епідемій, а також пандемії холери. Захворювання переважно потрапляли до закладу через служок. Сприяли подоланню хвороб замкнутість інститутського середовища та дії колективу, спрямовані на ізоляцію хворих, залучення фахових медиків і відправка дівчат додому. У закладі за сприяння керівниці діяло додаткове відділення на випадок інфекційних захворювань. Поза увагою колективу інституту був психоемоційний стан дівчат.

У дослідженні висвітлено діяльність колективу закладу в навчанні та вихованні дівчат. Виховання у Київському інституті шляхетних дівчат покладалося на наставниць, директорок і класних дам, які виховували дівчат відповідно до усталеного бачення ролі дворянки у суспільстві, приділяючи увагу розвитку музичних здібностей, читанню, плеканню релігійних чеснот, дотримання християнських обрядів, нагляду за відносинами між протилежними статями і дисциплінуванню вихованок зокрема шляхом низки покарань. Кара була привселюдною та переважно відтерміновувала чи обмежувала поїздки додому. Найважчими покараннями були ізоляція в карцері й вигнання з Інституту. Тілесних

покарань у формі побиття наставниці не застосовували, але могли обмежувати дівчат у харчуванні.

Навчанням в Інституті опікувався інспектор класів. Завдяки його діяльності з формування інститутської бібліотеки і підбору професійних кадрів, зокрема з Університету Св. Володимира, вихованки були обізнані з творчістю видатних світових письменників і мали змогу навчатися у відомих професорів. Навчителі взаємодіяли з вихованками під час уроків і в позаурочний час. Ставлення вихованок до педагогів залежало від особистих рис характеру наставника (добрий/поганий) та від уміння донести матеріал. Відповідно до того, інститутки шанували хороших лекторів і добрих навчителів, з якими продовжували комунікацію і в позаурочний час. Інколи відносини між учителями й вихованками переростали у неформальні (навіть любовні) стосунки, які часом закінчувалися одруженням.

У роботі охарактеризовано роль працівників інституту у повсякденних і святкових практиках вихованок. Показано, що за дотриманням режиму в закладі і повсякденними практиками вихованок наглядали класні дами і пепіньєрки. Ставлення вихованок до наставниць було неоднозначним. До класних дам – неприхильним через постійну муштру, подібну в інституціях закритого типу, і встановлення неписаних правил. Пепіньєрок шанували. Наставниці заохочували читання і обожнювання серед вихованок, що характеризувало повсякденне життя інституток. Суворо класні дами наглядали за поведінкою дівчат під час приїзду гостей і танцювальних урочистостей. Нагляд за дівчатами під час прогулянок здійснював швейцар, який також приносив пошту вихованкам, що поєднувало їх із зовнішнім світом.

Недостатньо інформації про життя колективу і вихованок у роки Першої світової війни. Відомо про прийом до закладу поранених бійців, про можливу евакуацію і функціонування закладу 1919 р. у м. Києві, що потребує подальшого дослідження.

У дослідженні проаналізовано взаємодії та відносини працівників між собою та за межами Інституту. Доведено, що взаємодії між працівниками відбувалися у межах закладу, коли йдеться про комунікацію між співробітниками в робочих

справах. Зустрічаємо неформальні відносини у межах колективу і конфліктні ситуації. Взаємодія працівників з представниками міста/імперії відбувалася під час вирішення господарських питань через укладання договорів, залучення додатково до роботи спеціалістів (архітекторів, лікарів) і під час приїзду гостей до закладу. Окрему увагу колективу було спрямовано на контакти з батьками у вирішенні питань, пов'язаних із вступом дівчат до закладу, під час недуг вихованок і їхньої поведінки.

До перспектив дослідження можна віднести використання і поглиблення методологічних підходів, зокрема йдеться про гендерний, що дасть змогу простежити відносини між статями (в роботі лише оглядово порушується ця тема як одна з частин відносин), і розкрити такі поняття як «сестринство», «дорослішання» вихованок чи охарактеризувати практики життя членкинь колективу Київського інституту шляхетних дівчат, які були чисто жіночими діями, або можливості кар'єрного зростання тощо. Доцільно буде порівняти життя вихованок і кадетів: у чому полягала відмінність або схожість у буденних практиках обох статей, як це впливало на їх формування відповідно до тогочасних ідеалів жінок і чоловіків.

Також доцільно було б застосувати теорію Е. Гофмана про тотальні інститути, і порівняти життя вихованок школи пансіону із життям людей у в'язницях чи психіатричних лікарнях, починаючи з буденних практик, закінчуючи видами покарань.

Ми розпочали дослідження з історії хвороб і медицини ХІХ ст., які потребують подальшого вивчення. Також перспективно й надалі досліджувати повсякдення вихованців жіночих і чоловічих навчальних закладів м. Києва та інших українських міст, зокрема гімназистів і студентів, що розкриє особливості побуту тієї чи іншої спільноти людей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

Архівні джерела

1. Акты осмотра здания, недвижимого имущества института и др. 1887–1914 гг. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 5. Спр. 12. 7 арк.
2. Ведомость на выдачу жалованья служащим института. 1918 г. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 1231. 80 арк.
3. Виконавче креслення головного фасаду будинку Інституту шляхетних дівчат в. м. Києві. Автор В. І. Беретті. 1842 р. Копія. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. Ф. 236. Оп.1. Од. зб. 3. Арк. 117.
4. Всеподданнейший доклад Государю Императору 28-го марта 1839 г. Институт Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. 1. Спр. 6728. 26 арк.
5. Годовой отчет института и училища графини Левашовой. 1859 г. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 209. 220 арк.
6. Годовой отчет о состоянии института за 1885 г. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 504. 53 арк.
7. Годовой отчет о состоянии учебно-воспитательной и хозяйственной работе института. 1911 г. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 1056. 10 арк.
8. Годовой отчет о состоянии учебно-воспитательной работе института. 1909 г. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 996. 12 арк.
9. Годовой отчет о состоянии учебно-воспитательной, хозяйственной работе института. 1875 г. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 311. 52 арк.
10. Годовой отчет о состоянии учебно-воспитательной, хозяйственной, прихода-расходах института. 1891 г. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 700. 71 арк.
11. Годовой отчет о состоянии учебной и хозяйственной работе за 1882 г. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп.1. Спр. 380. 46 арк.

12. Дело о выпуске воспитанниц института. 1914 г. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 1173. 50 арк.

13. Дело о назначении управляющего хозяйственной частью института коллежского советника Илличевского. 1881 г. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп.1. Спр. 375. 37 арк.

14. Дело о проверке санитарного состояния института. 1871 г. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 271. 50 арк.

15. Дело о приеме воспитанниц в восьмой класс Института. 1918 г. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 1232. 14 арк.

16. Дело о проверке санитарного состояния здания института. 1871 г. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп.1. Спр. 279. 49 арк.

17. Дело о разрешении на устройство инфекционной больницы для института. 1888 г. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп.1. Спр. 615. 149 арк.

18. Дело о служебной деятельности надзирательницы лазарета. 1877 г. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп.4. Спр. 15. 28 арк.

19. Дело о служебной деятельности Смолодович. 1861 г. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп.1. Спр. 225. 48 арк.

20. Дело о служебной деятельности Чеботарева – зубного врача института. 1913 г. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 1120. 12 арк.

21. Дело о состоянии здания института. 1875 г. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 306. 82 арк.

22. Дело о состоянии института за 1884 год. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 504. 53 арк.

23. Дело об определении директором 1-ой Киевской гимназии Петрова инспектором института. 1838 г. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 10. 37 арк.

24. Дело об отпуске денежных сумм Советом Киевского института на оборудование мебелью, приобретению учебных пособий, одежды, обуви для воспитанниц. 1842 г. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 74. 98 арк.

25. Дело об увольнении воспитанниц по разным причинам и об исключении умерших. 1893 г. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп.1. Спр.814. 33 арк.

26. Дело об эвакуации института и распределении воспитанниц. 1915 г. Держархів м. Києва. Ф. 114. Оп.1. Спр. 1213. 42 арк.
27. Историческая справка и сведения об институте в г. Киеве. 1843 г. Держархів м.Києва. Ф.144. Оп.1. Спр.88. 34 арк.
28. Копия протокола учебной конференции, списки технических служащих, ведомости на продукты для воспитания учащихся и цены на продукты г. Киева, прошения разных лиц о зачислении их детей в институт. 1914 г. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп.1. Спр. 1166. 63 арк.
29. Лист IV відділення імператорської канцелярії до Д.Г. Бібікова. 4 червня 1845 р. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. I. Спр. 6749. 2 арк.
30. Лист Житецької В. С. до свого сина Гната від 15.03.1907. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. I. Спр. 47530. 1 арк.
31. Лист Іконнікова В. С. до Анни Леопольдівни від 5.06.1866. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. 46. Спр. 344. 5 арк.
32. Лист Малініна В. М. до Іконнікова В. С. поч. ХХ ст. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. III. Спр. 50071. 1 арк.
33. О строительстве института благородных девиц г. Киева. Держархів м.Києва. Ф. 144. Оп. 5. Спр. 4. 109 арк.
34. Об объявлении в институте эпидемии холеры. 1871 г. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 2. Спр.69. 14 арк.
35. Об объявлении в институте эпидемии холеры. 1872 г. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 2. Спр.73. 7 арк.
36. Отчет института за 1861 г. Список учащихся института. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 6. Спр. 4. 169 арк.
37. Отчет института за 1861 год. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 6. Спр. 4. 169 Арк.

38. Отчет о принятых медико-профилактических мерах по борьбе с заболеваниями воспитанниц за 1899–1900 у.г. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 825а. 16 арк.

39. Очет о состоянии института за 1851 г. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 4. Спр. 2. 299 арк.

40. Отчет о состоянии учебно-воспитательной, хозяйственной и финансовой работе. 1908 г. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп.1. Спр. 945. 13 арк.

41. Отчет о состоянии училища и института за 1863 год. 1863 г. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 244. 132 арк.

42. Отчеты классных дам института о воспитательной работе. 1907 г. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 891. 10 арк.

43. Отчеты классных дам института о воспитательной работе. 1907 г. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 892. 9 арк.

44. Отчеты классных дам об успеваемости и поведении учащихся. 1908–1909 гг. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 953. 58 арк.

45. Программы учебных предметов для женских иснтитутгов. 1874 г. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 301. 29 арк.

46. Проект постройки зданий дачи института. 1906 г. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 2. Спр. 201. 5 арк.

47. Протоколы заседаний Совета института об утверждении хозяйственных расходов, распоряжений учебно-воспитательных планов и програмах института. 1845 р. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп.1. Спр. 109. 400 арк.

48. Протоколы заседаний совета института по учебно-воспитательной и хозяйственной работе. 1854 г. Державний архів м. Києва. Ф.144. Оп. 1. Спр. 171. 545 арк.

49. Протоколы заседаний совета института по учебным и хозяйственным вопросам. Державний архів м. Києва. 1879 г. Ф.144. Оп.1. Спр. 326. 402 Арк.

50. Протоколы заседаний Совета института по учебным и хозяйственным вопросам. 1879 г. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп.1. Спр. 326. 402 Арк.

51. Протоколы заседаний совета по хозяйственным и финансовым вопросам. 1839 г. Державний архів м. Києва. Ф.144. Оп.1. Спр.. 151 Арк.
52. Прошение о приеме и увольнение из института, предоставление должностей в институте, выдаче послужных списков и др. Условия на ремонт помещения института. 1892–1916 гг. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 6. Спр. 8. 109 арк.
53. Рапорт Киевского военного, Подольского и Волынского генерал-губернатора Левашева Николаю I, его переписка с министерством внутренних дел, с попечителем Киевского учебного округа, с Малороссийским военным губернатором и др. Учреждениями о создании в г. Киеве института благородных девиц. Державний архів м. Києва. 1833 г. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 1. 130 арк.
54. Смета для ремонта зданий института. 1902 г. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп.1. Спр. 831. 12 арк.
55. Сметы доходов и расходов. 1874 г. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр.299. 101 арк.
56. Списки служащих и воспитанниц института. 1847 г. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп.1. Спр. 129. 51 арк.
57. Списки служащих и воспитанниц института. 1919 г. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 1233. 27 арк.
58. Статистические сведения института и анкетные листки преподавателей и воспитанниц. 1880 г. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 276. 61 арк.
59. Фото вихованки Н. І. Бикової з особистого архіву її внучки Горскіної Ірини Вікторівни.
60. Циркуляры канцелярии учреждений императрицы Марии; список лиц недопускавшихся к педагогической деятельности по политическим и другим мотивам и другие мотивы. 1880–1900 г. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 4. Спр. 54. 489 арк.
61. Циркуляры канцелярии учреждений императрицы Марии; список лиц недопускавшихся к педагогической деятельности по политическим и другим мотивам и другие мотивы. 1889–1893 гг. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 4. Спр. 55. 330 арк.

Опубліковані джерела

62. Авсеенко В. Г. Школьные годы. URL: <https://arheve.org/read/avseenko-v-g/shkolnye-gody-avseenko-v-g/28446>
63. Автобиография Н. С. Сохановской (Кохановской) / под ред. С. И. Пономарева. Москва, 1896. 193 с.
64. Аладьина Е. В. Воспоминания институтки. Институты благородных девиц в мемуарах воспитанниц. Москва: Ломоносовъ, 2013. С. 9–25.
65. Виды Киева. Киев: Светопечать С.В. Кульженко, [1900-е гг.]. 20 с.
66. Вихованки інституту. 1910 р. *Gazeta.ua*. URL:<http://surl.li/hfnpe>
67. Водовозова Е. М. На заре жизни. Институт благородных девиц / сост. В. Богданова. Москва: Алгоритм, 2017. С. 136–328.
68. Воропанова М. М. Институтские воспоминания. *Институты благородных девиц в мемуарах воспитанниц*. Москва: Ломоносовъ, 2013. С. 237–261.
69. Всероссийская промышленная и художественная выставка в Нижнем Новгороде 1896 г. [Изоматериал]: [Комплект репродукций]. Москва, 1896. 468 с.
70. Высочайше утвержденный Проект Устава Киевского Института благородных девиц. *Полное собрание законов Российской империи*. СПб., 1835. Собрание второе. Т. 9. Ч. 2. С. 135–146.
71. Гиппиус З. Н. Дневники. Воспоминания. Москва, 2021. 600 с.
72. Енгельгардт А. Н. Очерки институтской жизни былого времени. Институтки: воспоминания воспитанниц институтов благородных девиц / [сост., подг. текста и коммент. В. М. Боковой и Л. Г. Сахаровой, вступ. статья А. Ф. Белоусова]. Москва: Новое литературное обозрение, 2005. С. 127–214.
73. Известия об ученых и литературных трудах профессоров и прочих преподавателей в учебных заведениях Министерства Народного Просвещения в 1953 году. Журнал Министерства Народного просвещения. 1855. Часть LXXXV. Отд. III. С. 1–2.
74. Иконникова А. Л. Ващенко-Захарченко В. Н. Основательница первой частной женской гимназии в Киеве. *Двадцатипятилетие первой киевской частной*

женской А. Т. Дучинской гимназии, основанной В. Н. Ващенко-Захарченко. Киев, 1903. С. 94–104.

75. Кістяківський О. Ф. Щоденник: у 2. Т. 1 (1874–1879). Київ: Наукова думка, 1994. 645 с.

76. Королева Н. Твори. 3-тє вид. Клівленд: Укр. Лікарське т-во Півн. Америки. 1968. Т. 2: Без коріння (життєпис сучасниці). 217 с.

77. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. Київ: Либідь, 1990. 736 с.

78. Лазарева А. В. Воспоминания воспитанницы дореформенного времени. С. 46–63.

79. Лисенко Н. В. Автобиография. *Русская музыкальная газета*. 1913. №42. 25 ноября. С. 1025–1034.

80. Лучицкая М.В. Мемуары. Москва, 2003. 196 с.

81. Манасейна Н. Мамино детство. Издательство «Тропинка». 1914. 46 с.

82. Медицинский отчет по Ведомству учреждений императрицы Марии. 1903–1904 гг. Санкт-Петербург, 1906. 374 с.

83. Морозова Т. Г. В институте благородных девиц. Институтки: воспоминания воспитанниц институтов благородных девиц / [сост., подг. текста и коммент. В. М. Боковой и Л. Г. Сахаровой, вступ. статья А. Ф. Белоусова]. Москва: Новое литературное обозрение, 2005. С. 391–506.

84. Нестеров М. О пережитом. 1862–1917 гг. Воспоминания. Москва, 2006. 923 с.

85. Нечуй-Левицький І. Хмари: повість. Київ: Знання, 2016. 367 с.

86. Обзорение учреждений Императрицы Марии в 25-летие, с 1828 по 1853 г. Санкт-Петербург, 1854. 135 с.

87. Объявление. Поступила в продажу новая книга: Пособие к повторению уроков о Церковном богослужении Православной Церкви, читанных старшим воспитанницам Киевского Института, священником Н. Оглоблиным. 1862 г. *Киевские епархиальные ведомости*. 1864. № 14. С. 498–499.

88. Отчет о состоянии народного здоровья и организации врачебной помощи в России за 1913 год. Петроград, 1915. 333 с.

89. Отчет о состоянии находящегося под высочайшим покровительством Ее императорского величества государыни императрицы, Киевского женского училища духовного ведомства за 1892/3 учебный год. *Киевские епархиальные ведомости*. 1894. № 3. С. 69–75.

90. Отчет о состоянии находящегося под высочайшим покровительством Ее императорского величества государыни императрицы Марии Федоровны, Киевского первого женского училища духовного ведомства за 1900 – 1901 учебный год. *Киевские епархиальные ведомости*. 1902. № 10. С. 251–270.

91. Памятная книжка Киевской губернии на 1910 год: с прил. адрес-календаря губернии / Изд. Киев. губерн. статист. ком. Киев: Тип. Губерн. правления, 1909. 706 с.

92. Письмо профессора Университета Св. Владимира протоиерея Назария Антоновича Фаворова протоиерею Петру Гавриловичу Лебединцеву. *Киевская старина*. 11 апреля 1871 года. № 11. С. 197–199.

93. Письмо профессора Университета Св. Владимира протоиерея Назария Антоновича Фаворова протоиерею Петру Гавриловичу Лебединцеву. 4 мая 1871 года. *Киевская старина*. № 12. С. 346–348.

94. Подробный указатель по отделам Всероссийской промышленной и художественной выставки 1896 г. в Нижнем Новгороде. Подотдел благотворительных учреждений. Москва, 1896. 84 с.

95. Полонська-Василенко Н. Спогади. Київ: Києво-Могилянська академія, 2011. 542 с.

96. Посещение средних учебных заведений города Киева преосвященным Сергием, епископом Уманским. *Киевские епархиальные ведомости*. 1901. № 12. Ч. неоф. С. 586–588.

97. Привітання невідомої вчительки гімназії із 25-річним ювілеєм педагогічної діяльності В. М. Ващенко-Захарченко. А. Л. Иконникова.

Двадцатипятилетие первой киевской частной женской А. Т. Дучинской гимназии, основанной В. Н. Ващенко-Захарченко. Киев, 1903. С. 98–99.

98. Пыпина Е. Беседы о прошлом: (Рассказы Е. Н. Пыпиной в записях Н. М. Чернышевской). Саратов, 1983. 125 с.

99. Сатина Е. А. Воспоминания. Тбилиси, 1965. 216 с.

100. Свод узаконений о женских институтах Ведомства учреждений императрицы Марии. Санкт-Петербург, 1903. 428 с.

101. Стерлигова А. В. Воспоминания. Институт благородных девиц / сост. В. Богданова. Москва: Алгоритм, 2017. С. 52–135.

102. Торжественные богослужения. *Киевские епархиальные ведомости.* 1903. №15. С. 430–435.

103. Тулуб З. П. Моя жизнь. Киев: Киев-Париж-Дакар, 2012. 420 с.

104. Тулуб М. О. Из воспоминаний. *Захарченко М. М. История Киевского института благородных девиц.* 1838–1888. Киев: Кульженко, 1889. С. 42.

105. Угличанинова М. С. Воспоминания воспитанницы сороковых годов. Институты благородных девиц в мемуарах воспитанниц. Москва: Ломоносовъ, 2013. С. 64–119.

106. Успенский П. Книга бытия моего. Т. VIII. 1878–1884 гг. Санкт-Петербург, 1902. 608 с.

107. Устав женских учебных заведений Ведомства Учреждений Императрицы Марии, высочайше утвержденный 30 августа 1855 г. Санкт-Петербург: Штремер, 1884. 346 с.

108. Фішер Е. Моя жизнь. Новое русское слово. 1968. 16 июня. № 20217. С. 4.

109. Хорошунов Ф. Киевский институт благородных девиц и институтская Александринская церковь. *Киевские епархиальные ведомости.* 1884. Ч. неоф. № 11–12. С. 507–514.

110. Хорошунов Ф. Киевский институт благородных девиц и институтская Александринская церковь (окончание). *Киевские епархиальные ведомости.* 1884. Ч. неоф. № 16. С. 704–711.

111. Циркуляры Главного управления Ведомства учреждений императрицы Марии за время с 1 Января 1890 г. по 31 Декабря 1905 г. Санкт-Петербург, 1906. 1454 с.

112. Ярцова Л. А. Прогулка с детьми по Киеву. Санкт-Петербург: Издание и типография М. О. Вольфа, 1859. 190 с.

Література

113. Альошин П. Батько і син Беретті (з архітектурної спадщини). *Архітектура Радянської України*. 1938. № 3. С. 39–50.

114. Архангельский Г.Ф. Холерные эпидемии в Европейской России за 50-летний период 1823–1872 гг. Санкт-Петербург, 1874. 342 с.

115. Балакшина Ю. В. Братство ревнителів церковного оновлення (група «32-х» петербургських священників), 1903–1907. Документальна історія і культурний контекст. Москва, 2014. 424 с.

116. Барсова Л. 1982. Н. И. Забела-Врубель глазами современников. Ленинград: Музыка, 1982. 120 с.

117. Берк П. Нова історія: її минуле і майбутнє. *Нові підходи до історіописання*/ упоряд. Берк П. Київ: Ніка-Центр, 2010. С. 13–38.

118. Белоусов А. Ф. Институтки. *Институтки: воспоминания воспитанниц институтов благородных девиц* / [сост., подг. текста и коммент. В. М. Боковой и Л. Г. Сахаровой, вступ. статья А. Ф. Белоусова]. Москва: Новое литературное обозрение, 2005. С. 5–32.

119. Бондаренко Р. І., Кальницький М. Б. Ніколаєв Володимир Миколайович. *Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України*. Київ: Наукова думка, 2010. Т. 7: МЛ–О. с. 400.

120. Бурдые П., Пассрон Ж.-К. Воспроизводство: элементы теории системы образования. Москва: Просвещение, 2007. 267 с.

121. Вербець В. В. та ін. Соціологія. Київ: Кондор, 2009. 550 с.

122. Веремченко В. А. Подготовка дворянок к хозяйственной деятельности в семье в России второй половины XIX – начала XX вв. Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина. 2014. Т. 4. № 4. С. 62–75.

123. Веремченко В. В. Религиозное воспитание детей в дворянских семьях России во второй половине XIX – начале XX в. *Петербургский исторический журнал*. 2015. № 2. С. 100–115.

124. Верменич Я. Мікроісторія. Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями/ за заг. ред. В. Смоля. Інститут історії України. Київ: Генеза, 2019. С. 29–40.

125. Возчиков В. А. «Обожание» как становление человека счастливого. *Историко-педагогический журнал*. 2014. №. 2. С. 69–76.

126. Горобець В. М. Нова соціальна історія. *Енциклопедія історії України*. Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2010. С. 439–440.

127. Двадцатипятилетие первой киевской частной женской А. Т. Дучинской гимназии, основанной В. Н. Ващенко-Захарченко. Киев, 1903. 104 с.

128. Добровольська В. А. Навчання в інститутах шляхетних дівчат Півдня України другої половини XIX – на початку XX століття. *Історичний архів*. 2009. Вип. 3. С. 114–117.

129. Домонтович В. Романи Куліша. Мовчуще божество. Київ: Комора, 2020. 264 с.

130. Друг О. М., Малаков Д. В. Особняки Києва. Київ: Кий, 2004. 823 с.

131. Дьяковский В. Ф. Общие основания к программе гимнастики для женских учебных заведений Императрицы Марии. Санкт-Петербург, 1876 г. 13 с.

132. Ерашов В. Шульгин. Москва, 2004. 512 с.

133. Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні / За заг. ред. Л. О. Смоляр. Одеса: Астропринт, 1999. 440 с.

134. Жовта І. І. Види покарань у Київському інституті шляхетних дівчат у XIX – першій третині XX ст. *V Таврійські історичні наукові читання*. Матеріали

Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 2-3 квітня 2021 р. Київ: Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського, 2021. С. 22–26.

135. Жовта І. І. Відвідини Інституту шляхетних дівчат м. Києва у контексті повсякдення вихованок (XIX – перша третина XX ст.). *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації*. Матеріали IV Міжнародної наукової конференції (Суми, 28 –19 листопада 2019 року). У 2-х частинах. Частина 2. Суми: Цьома, 2019. С.157–160.

136. Жовта І. І. Джерела особового походження і художньо-літературні твори про повсякдення вихованок Київського інституту шляхетних дівчат у XIX – на початку XX ст. *Київ і кияни*. Матеріали щорічної науково-практичної конференції. Випуск 14. Київ: Інститут історії України НАН України, 2021. С. 57 – 60.

137. Жовта І. І. Діяльність колективу щодо зовнішнього вигляду та гардеробу вихованок Київського інституту шляхетних дівчат у XIX – початку XX століття. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2022. Т. 33 (72). № 4. С. 37–43. <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2022/4.7>

138. Жовта І. І. Діяльність колективу щодо харчування вихованок Київського інституту шляхетних дівчат у XIX – на початку XX століття. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2022. Т. 33 (72). № 3. С. 39–43. <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/3.6>

139. Жовта І. І. Догляд за простором і санітарним станом Київського інституту шляхетних дівчат у XIX – на початку XX століття. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2023. Т. 34 (73). № 1. С. 48–53. <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.7>

140. Жовта І. І. Досвід боротьби з холерою в Київському інституті шляхетних дівчат у 1871 і у 1872 роках. *Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи (актуальні питання нового та новітнього періодів)*. Матеріали I всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 22 травня 2020 р. Київ: Арт Економі, 2020. С. 9–12.

141. Жовта І. І. Досвід пепіньєрки в Київському інституті шляхетних дівчат у XIX – першій третині XX ст. *Україна. Європа. Світ. Історія та Сучасність*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 4–5 грудня 2020 р. Київ: Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 2020. С. 10–14.

142. Жовта І. І. Досвід роботи класних дам у Київському інституті шляхетних дівчат і їхні відносини з вихованками у XIX – на початку XX ст. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2020. Т. 31 (70). № 4. С. 30–35. <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2020/4.4>

143. Жовта І. І. Інспектор класів у повсякденні вихованок Київського інституту шляхетних дівчат у XIX – першій половині XX століття. *Київ і кияни*. Матеріали щорічної науково-практичної конференції. Вип. 13. Київ: Інститут історії України НАН України, 2021. С. 185–188.

144. Жовта І. І. Медичний догляд за вихованками Київського інституту шляхетних дівчат у XIX – на початку XX століття. *Емінак*. 2022. № 2 (38). С. 58–76. [https://doi.org/10.33782/eminak2022.2\(38\).581](https://doi.org/10.33782/eminak2022.2(38).581) (Scopus)

145. Жовта І. І. Повсякдення вихованок і колективу Київського інституту шляхетних дівчат у роки I світової війни. *Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи*. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 26 травня 2023 р. Київ: Арт Економі, 2023. С.

146. Жовта І. І. Постать керівниці в повсякденному житті вихованок Київського інституту шляхетних дівчат у XIX – на початку XX ст. *Сторінки історії*. 2021. Вип. 53. С. 95–113. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.53.2021.248460> (Web of Science Core Collection).

147. Жовта І. І. Роль швейцара у повсякденні вихованок Київського інституту шляхетних дівчат у XIX – першій третині XX століття. *Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан і перспективи*. Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 21 травня 2021 р. Київ, 2021. С. 8–11.

148. Жовта І. І. Туга за домом вихованок Київського інституту шляхетних дівчат у XIX – на початку XX століття. *Історія, культура, пам'ять у науковому*

вимірі: стан, перспективи. Матеріали III міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 20 травня 2022 р. Київ: Арт Економі, 2022. С. 8–10.

149. Жуков С. М. Санітарно-гігієнічний стан земських шкіл та його вплив на здоров'я учнів та вчителів у другій половині XIX – на початку XX ст. (на прикладі Харківської губернії). Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія. 2011. Вип. 44. С. 96–105.

150. Захарченко М. М. История Киевского института благородных девиц (1838–1888). Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1889. 290 с.

151. Зуденкова К. Повсякдення гімназисток навчальних закладів Києва другої половини XIX – початку XX століття. Етнічна історія народів Європи. 2019. Вип. 67. С. 40 – 46.

152. Институтки: воспоминания воспитанниц институтов благородных девиц / [сост., подг. текста и коммент. В. М. Боковой и Л. Г. Сахаровой, вступ. статья А. Ф. Белоусова]. Москва: Новое литературное обозрение, 2005. 576 с.

153. Институты благородных девиц в мемуарах воспитанниц/ Составление, подготовка текста и примечания Г. Г. Мартынова. Москва: Ломоносовъ, 2013. 288 с.

154. Калакура Я.С., Головка С.В. та ін. Історичне джерелознавство: підручник. Київ. 2002. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-10824.html>

155. Канак Ф. Досвід. *Філософський енциклопедичний словник*. Київ: Абрикос, 2002. С. 170

156. Киреева Р. А. А. Л. Иконникова и ее записки по историографии. *История и историки: Историографический ежегодник*. Москва, 1975. С. 189–213.

157. Кізлова А. А. Київський інститут шляхетних дівчат у путівниках XIX – початку XX ст. *Київські історичні студії*. 2021. Вип. 1 (12). С. 124–133.

158. Кізлова А. А. Чинні законовчителі Київського інституту шляхетних дівчат у публікаціях «Киевских епархиальных ведомостей» останньої третини XIX – початку XX ст. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. 2020. Чис. 22. С. 31–35.

159. Клевака Л. П. Турбота про здоров'я вихованок в Полтавському інституті шляхетних дівчат. *Фізична реабілітація та здоров'я зберезувальні технології: реалії*

і перспективи. Збірник наукових матеріалів VI Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції з міжнародною участю до 90-річчя Національного університету «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка». 2020 р. С. 95–97.

160. Кобченко К. А. Освіта жінок як форма емансипації: приклад Наддніпрянської України (середина XIX – початок XX століття). *Українські жінки в горнилі модернізації* / під заг. ред. О. Кісь. Харків: Видавництво КСД, 2017. С. 72–102.

161. Коваленко А. Повсякденне життя в інститутах шляхетних дівчат Наддніпрянської України в XIX ст. Травневі студії. 2019. №4. С. 53–56.

162. Кокошник. *Словник української мови*. URL: <http://surl.li/hkzrr>

163. Колектив. *Юридична енциклопедія*: В 6 т. / Редкол.: Шемшученко Ю. С. (голова редкол.) та ін. Київ: «Українська енциклопедія», 1998. URL: <https://leksika.com.ua/legal/>

164. Коляструк О. А. Методологія історії повсякдення. *Вісник Харківського національного університету імені ВН Каразіна*. Серія: Історія. 2011. Вип. 44. С. 8–21.

165. Кормич Л.І., Багацький В.В. Історія України: підручник. Київ: Алерта, 2006. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-9896.html>

166. Коробчук А. С. Батогом і пряником: специфіка виховного процесу в Одеському інституті шляхетних дівчат. *Старожитності Лукомор'я*. 2022. № 3. С. 35–43.

167. Коробчук А. С. Варвара Платонівна Кандиба (Фредерікс) – керівниця Одеського інституту імператора Миколи I. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. № 6 (337), 2020. С. 158–166.

168. Коробчук А. С. Періодика на книжковій полиці інститутки (за матеріалами бібліотеки Одеського інституту шляхетних дівчат). *Каразінські читання (історичні науки): тези доп. 74-ї Міжнар. наук. Конф.* (Харків, 23 квіт. 2021 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. С. 44–45.

169. Кривчик Г. Г. Основні загальнонаукові методи дослідження в історичних науках. *Грані*. 2017. Т. 20. № 12. С. 55–61.

170. Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре Быт и традиции русского дворянства (XVIII– начало XIX века). Санкт-Петербург, 1994. 485 с.
171. Макаров А. Киевская старина в лицах. XIX век. Киев, 2005. 876 с.
172. Махінько А. І. Жіноча освіта в Україні у XIX – початку XX століття. Вісник аграрної історії: Зб. наук. праць. Вип. 8–9. К.: СПД ФО Куц В.М., 2014. С. 35–42.
173. Мушинка М. І. Королева Наталена Андріанівна. *Енциклопедія сучасної України* / Редкол.: Дзюба І. М., Жуковський А. І., Железняк М. Г. [та ін.]; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. URL: <https://esu.com.ua/article-6015>
174. Онлайн виставка Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського «Київський інститут шляхетних дівчат та його бібліотека: до 175-річчя від дня заснування». URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/900>
175. Особливості раціонального харчування у дітей: метод. вказ. для студентів 5-го і 6-го курсів вищих медичних навчальних закладів III–IV рівнів акредитації, лікарів-інтернів, лікарів сімейної практики / упоряд. М. О. Гончарь, О. В. Омельченко, Л. В. Мамасуєва. Харків: ХНМУ 2021. 20 с.
176. Підкоритов В. С. Психіатрія в Україні – минуле, теперішнє, майбутнє. *Вісник психіатрії та психофармакотерапії*. № 2 (14). 2008. С. 29–32.
177. Погорелов О. Художня література як історичне джерело для вивчення деяких аспектів історії Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2005. Вип. IX. С. 131–135.
178. Пономарева В. В. Быть в форме: костюм институтки как предмет одежды и идеологема. Ч. I. *Вестник Московского университета*. Серия 23. Антропология. 2017. № 2. С. 133–142.
179. Пономарева В. В. Быть в форме: костюм институтки как предмет одежды и идеологема. Ч. II. *Вестник Московского университета*. Серия 23. Антропология. 2018. № 1. С. 124–138.

180. Пономарева В. В. Казус «предмета вещевого довольствия» в мариинских женских институтах: медицина против этикета. Вестник Московского университета. Серия 23. Антропология. 2015. № 4. С. 126–130.

181. Пономарева В. В. Как в «Институтах благородных девиц» решали проблему «Пищевого довольствия» (вторая половина XIX – начало XX в.). Вестник Московского университета. Серия 23. Антропология. 2016. № 3. С. 125–134.

182. Пономарева В. В. Медико-социальные условия повседневной жизни закрытых институтов Мариинского ведомства (вторая половина XIX – начала XX в.). Вестник Московского университета. Серия 23: Антропология. Москва: Издательство МГУ, 2014. № 1. С. 17–29.

183. Пономарева В. В. Нравоучительные книги в программе воспитания институток (вторая половина XVIII – начало XIX в.). *Genesis: исторические исследования*. 2021. № 3. С. 110–126.

184. Пономарева В. В. Профессора и преподаватели Московского университета в закрытых женских институтах Ведомства учреждений императрицы Марии (первая половина XIX в. – 1917 г.). Вестник Московского университета. Серия 23. Антропология. 2019. № 3. С. 128–138.

185. Пономарева В. В. Физическое воспитание в закрытых женских институтах Ведомства учреждений императрицы Марии. Вестник Московского университета. Серия 23. Антропология. 2015. № 1. С. 86–93.

186. Попова О. Д. «Коммунальная квартира» епархиалок. . . (повседневная жизнь воспитанниц закрытых учебных заведений в рамках жилищного пространства). Вестник Вятского государственного гуманитарного университета. 2013. № 4. С. 28–34.

187. Равель Ж. Микроисторический анализ и конструирование социального. *Одиссей. Человек в истории*. Москва, 1996. URL: http://krotov.info/libr_min/17_r/ev/vel.html

188. Самчук Т. Образотворче мистецтво у повсякденні студентів Університету Св. Володимира в контексті художнього життя Києва та довколишнього регіону (1834-1863). *Text and image: essential problems in art history*. 2018. 2(6). С. 84–97.

189. Самчук Т. Харчування студентів Університету Св. Володимира. *Часопис української історії*. 2019. № 40. С. 19–28.
190. Сикорский И. А. О заикании. Санкт-Петербург, 1889. 314 с.
191. Скорульська Р. То що ж воно за диво – Цей балет? *Музика*. № 2. 2014. С. 9–13.
192. Скрябін О. Л. Формування іміджу військової служби на теренах України в роки російсько-австрійського панування (XVIII – початок XX ст.). *Воєнно-історичний вісник*. 2018. № 2 (28). С. 41–47.
193. Старченко Н. П. Мікроісторія. *Енциклопедія Сучасної України*. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2019. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=67581
194. Стельмах С. П. Історизм. *Енциклопедія історії України*. Т. 3: Е-Й. Київ: Наукова думка, 2005. С. 548–549.
195. Сухенко Т. Інститути шляхетних дівчат в Україні в XIX столітті. *Етнічна історія народів Європи*. 2000. Вип. 7. С. 80–84.
196. Фуко М. Наглядати й карати. Київ: Основи, 1998. 392 с.
197. Хитровська Ю. В. Особливості релігійного виховання в Київському інституті шляхетних дівчат і роль православних ієрархів у цьому процесі. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2023. № 7 (13). С. 837–857.
198. Хохлова М. Проблема типології вихованниць інститутів благородних девиц в контексте их межличностного общения. *Наука и школа*. 2012. № 5. С. 166–170.
199. Чорна М. Нагляд за «моральністю» дівчат у відкритих середньоосвітніх закладах доби «морального занепаду» після 1905 р. (на прикладі жіночих гімназій м. Києва). URL: <https://cutt.ly/YgFFwKM>
200. Чорновол Л. А. Організація виховного середовища в інститутах шляхетних дівчат. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2014. II(17). Issue: 35. P. 95 – 98.
201. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. Київ: Інститут історії України, 2005. 427 с.

202. Шокарева А. Дворянская семья: культура общения. Русское столичное дворянство первой половины XIX века. Москва: Новое литературное обозрение, 2017. 304 с.
203. Щербина В. І. Нові студії з історії Києва. Київ: Вид-во УАН, 1926. 413 с.
204. Якусик Т. Харчування студентів Київської духовної академії (1819–1869 рр.). *Київська Академія*. 2020. Вип. 17. С. 11–38.
205. American Psychiatric Association. Highlights of Changes from DSM-IV-TR to DSM-5. American Psychiatric Publishing, 2013. URL: https://www.psychiatry.org/File%20Library/Psychiatrists/Practice/DSM/APA_DSM_Changes_from_DSM-IV-TR_-to_DSM-5.pdf
206. Brad Gregory. Is Small Beautiful? Microhistory and the History of Everyday Life. *History and Theory*. 1999. P. 101 (100 – 110) URL: https://www.academia.edu/29741852/Is_Small_Beautiful_Microhistory_and_the_History_of_Everyday_Life
207. Schaverien J. Boarding School Syndrome: the Psychological Trauma of the “Privileged” Child. New-York. 2015.
208. Zhovta I. A Collective Portrait of Teachers of Kyiv Institute of Noble Girls in their Daily Routine in the 19th Century. *Епохи*. Издание на Историческия факултет на ВТУ «Св. св. Кирил и Методий». Велико Търново, 2020. Брой XXVIII. Кн. 2. С. 307–314. <https://doi.org/10.54664/XSCE3681> (Web of Science Core Collection).

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій здобувача

Праці, в яких опубліковані основні результати дисертації:

1. Zhovta I. A Collective Portrait of Teachers of Kyiv Institute of Noble Girls in their Daily Routine in the 19th Century. *Епохи*. Издание на Историческия факултет на ВТУ «Св. св. Кирил и Методий». Велико Търново, 2020. Брой XXVIII. Кн. 2. С. 307–314. <https://doi.org/10.54664/XSCE3681> (Web of Science Core Collection).

2. Жовта І. І. Досвід роботи класних дам у Київському інституті шляхетних дівчат і їхні відносини з вихованками у ХІХ – на початку ХХ ст. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2020. Т. 31 (70). № 4. С. 30–35. <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2020/4.4>

3. Жовта І. І. Постать керівниці в повсякденному житті вихованок Київського інституту шляхетних дівчат у ХІХ – на початку ХХ ст. *Сторінки історії*. 2021. Вип. 53. С. 95–113. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.53.2021.248460> (Web of Science Core Collection).

4. Жовта І. І. Діяльність колективу щодо харчування вихованок Київського інституту шляхетних дівчат у ХІХ – на початку ХХ століття. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2022. Т. 33 (72). № 3. С. 39–43. <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/3.6>

5. Жовта І. І. Медичний догляд за вихованками Київського інституту шляхетних дівчат у ХІХ – на початку ХХ століття. *Емінак*. 2022. № 2 (38). С. 58–76. [https://doi.org/10.33782/eminak2022.2\(38\).581](https://doi.org/10.33782/eminak2022.2(38).581) (Scopus)

6. Жовта І. І. Діяльність колективу щодо зовнішнього вигляду та гардеробу вихованок Київського інституту шляхетних дівчат у ХІХ – початку ХХ століття. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2022. Т. 33 (72). № 4. С. 37–43. <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2022/4.7>

7. Жовта І. І. Догляд за простором і санітарним станом Київського інституту шляхетних дівчат у ХІХ – на початку ХХ століття. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2023. Т. 34 (73). № 1. С. 48–53. <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/1.7>

Апробаційні опубліковані праці

1. Жовта І. І. Відвідини Інституту шляхетних дівчат м. Києва у контексті повсякдення вихованок (ХІХ – перша третина ХХ ст.). *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації*. Матеріали ІV Міжнародної наукової конференції (Суми, 28 –19 листопада 2019 року). У 2-х ч. Ч. 2. Суми: Цьома, 2019. С.157–160.

2. Жовта І. І. Досвід боротьби з холерою в Київському інституті шляхетних дівчат у 1871 і у 1872 роках. *Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи (актуальні питання нового та новітнього періодів)*. Матеріали І всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 22 травня 2020 р. Київ: Арт Економі, 2020. С. 9–12.

3. Жовта І. І. Досвід пепін'єрки в Київському інституті шляхетних дівчат у ХІХ – першій третині ХХ ст. *Україна. Європа. Світ. Історія та Сучасність*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 4–5 грудня 2020 р. Київ: Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 2020. С. 10–14.

4. Жовта І. І. Види покарань у Київському інституті шляхетних дівчат у ХІХ – першій третині ХХ ст. *V Таврійські історичні наукові читання*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 2-3 квітня 2021 р. Київ: Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського, 2021. С. 22–26.

5. Жовта І. І. Роль швейцара у повсякденні вихованок Київського інституту шляхетних дівчат у ХІХ – першій третині ХХ століття. *Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан і перспективи*. Матеріали ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 21 травня 2021 р. Київ, 2021. С. 8–11.

6. Жовта І. І. Інспектор класів у повсякденні вихованок Київського інституту шляхетних дівчат у ХІХ – першій половині ХХ століття. *Київ і кияни*. Матеріали

щорічної науково-практичної конференції. Вип. 13. Київ: Інститут історії України НАН України, 2021. С. 185–188.

7. Жовта І. І. Туга за домом вихованок Київського інституту шляхетних дівчат у ХІХ – на початку ХХ століття. *Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи*. Матеріали ІІІ міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 20 травня 2022 р. Київ: Арт Економі, 2022. С. 8–10.

8. Жовта І. І. Джерела особового походження і художньо-літературні твори про повсякдення вихованок Київського інституту шляхетних дівчат у ХІХ – на початку ХХ ст. *Київ і кияни*. Матеріали щорічної науково-практичної конференції. Випуск 14. Київ: Інститут історії України НАН України, 2021. С. 57–60.

9. Жовта І. І. Повсякдення вихованок і колективу Київського інституту шляхетних дівчат у роки І світової війни. *Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи*. Матеріали ІV міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 26 травня 2023 р. Київ: Арт Економі, 2023. С. 64–66.

Виступи на наукових конференціях:

1. ІV Міжнародна наукова конференція «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації», м. Суми, 18–19 листопада 2019 р. (виступ з публікацією).

2. І всеукраїнська науково-практична конференція «Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи (актуальні питання нового та новітнього періодів)», м. Київ, 22 травня 2020 р. (виступ з публікацією).

3. Міжнародна науково-практична конференція «Україна. Європа. Світ. Історія та Сучасність», м. Київ, 4–5 грудня 2020 р. (виступ з публікацією).

4. Міжнародна науково-практична конференція «V Таврійські історичні наукові читання», м. Київ, 2–3 квітня 2021 р. (виступ з публікацією).

5. ІІ всеукраїнська науково-практична конференція «Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан і перспективи», м. Київ, 21 травня 2021 р. (виступ з публікацією).

6. Міжнародна наукова конференція «Взаємовплив традиції та сучасності», м. Клайпеда (Литва), 18–19 листопада 2021 р. (виступ без публікації).

7. «Київ і кияни», м. Київ, 25–26 листопада 2021 р. (виступ з публікацією).

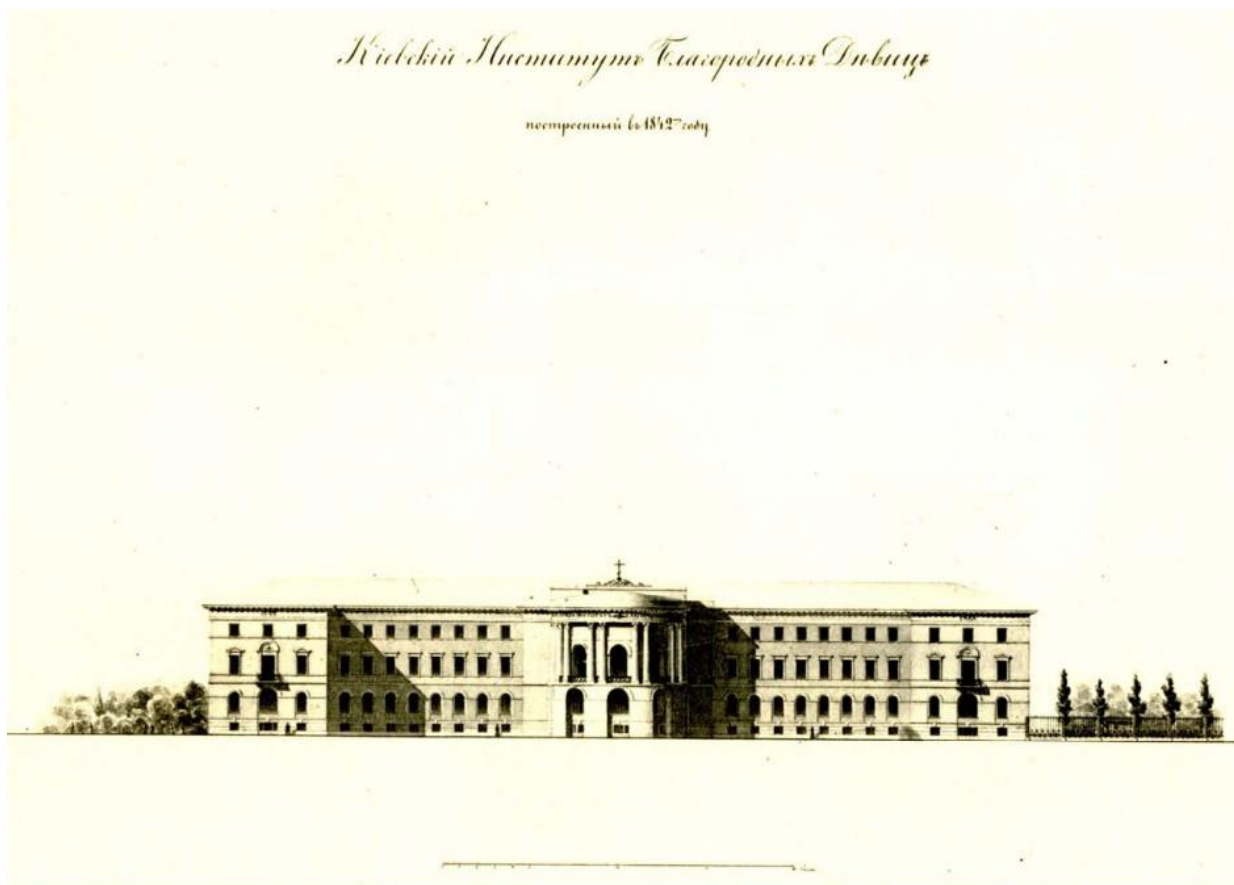
8. III міжнародна науково-практична конференції «Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи», м. Київ, 20 травня 2022 р. (виступ з публікацією).

9. «Київ і кияни», м. Київ, 17–18 листопада 2022 р. (виступ з публікацією).

10. IV міжнародна науково-практична конференція «Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи», м. Київ, 26 травня 2023 р. (виступ з публікацією).

Виконавче креслення головного фасаду Київського інституту шляхетних дівчат

[3, арк. 117]

Вибрані зображальні джерела до теми

Рис. 1. Інститут шляхетних дівчат [65, с. 8].

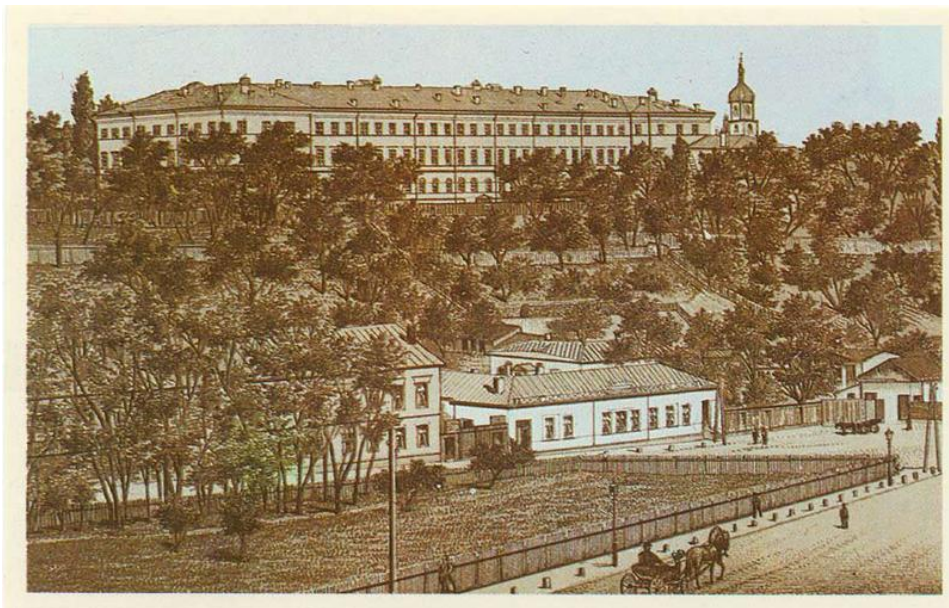

Рис. 2. Фото Київського інституту шляхетних дівчат. XIX ст. [174]

Рис. 3. Будинок Ф. В. фон дер Остен-Сакена, пізніше резиденція губернатора по Катеринській 10. Поч. XX ст. [130, с. 157]

Рис. 4. Актова зала в Київському інституті шляхетних дівчат. XIX ст. [150, с. 138]

Рис. 5. Вихованки інституту біля пам'ятника Олександрю II. XIX ст. [150, с. 59]

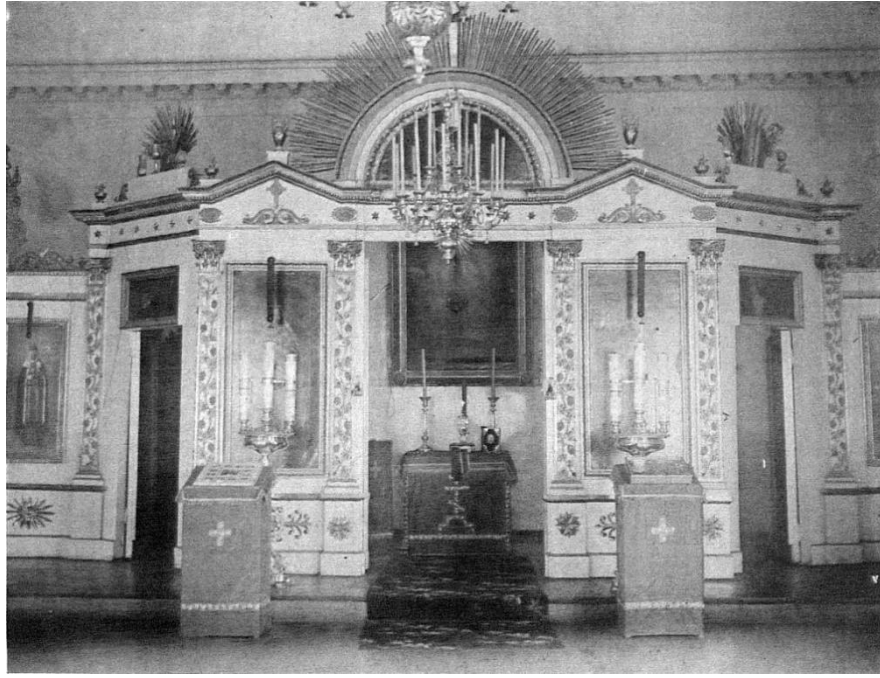

Рис. 6. Вівтар інститутської церкви. XIX ст. [150, с. 30]

Рис. 7. План розміщень будівель Київського інституту шляхетних дівчат. XIX ст. [150, с. 164]

Рис. 8. Ілюстрація. Вихованки Інституту в галереях. Поч. ХХ ст. [81, с. 18 зв.]

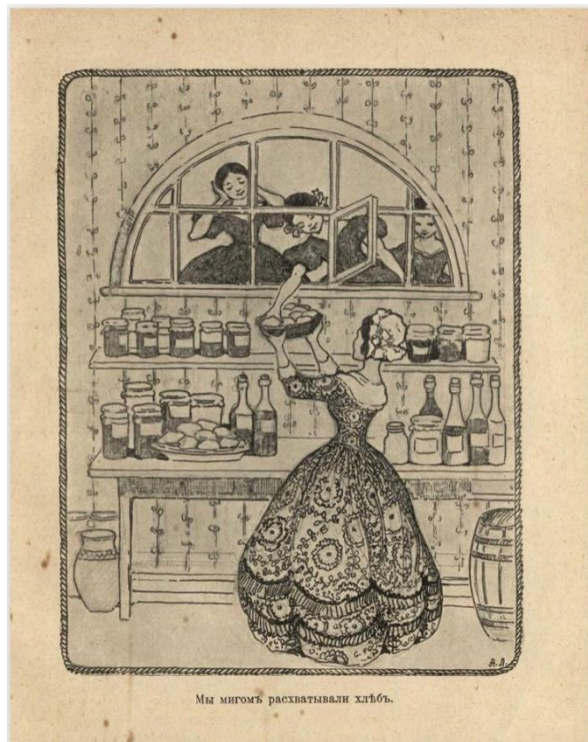

Рис. 9. Ілюстрація. Вихованки випрошують хліб в економки. Поч. ХХ ст. [81, с. 26 зв]

Вихованки Київського інституту шляхетних дівчат [66]

Рис. 10.

Рис. 11.

Рис. 12.

Рис. 13.

Рис. 14.

Рис. 15.

Рис. 16

Рис. 17. Фото. Вихованка Інституту

Рис. 18. Фото. Вихованка Інституту

Н. І. Бикова. м. Київ. Поч. ХХ ст. [59]

Н. І. Бикова. м. Київ. Поч. ХХ ст. [59]

Рис. 19. Фото. Дівчата у їдальні під час трапези. м. Київ. Поч. ХХ ст. [59].

Рис. 20. Фото вихованок Інституту у класі малювання під час занять. м. Київ.

Поч. XX ст. [59]

Рис. 21. Фото київських інституток під балу, приуроченому святу Масляної.

Поч. XX ст. [59]

Фото павільйону Відомства закладів імператриці Марії на Всеросійській промисловій виставці у Нижньому Новгороді 1896 р. Рис. 17–18 [69, с. 123, 125]

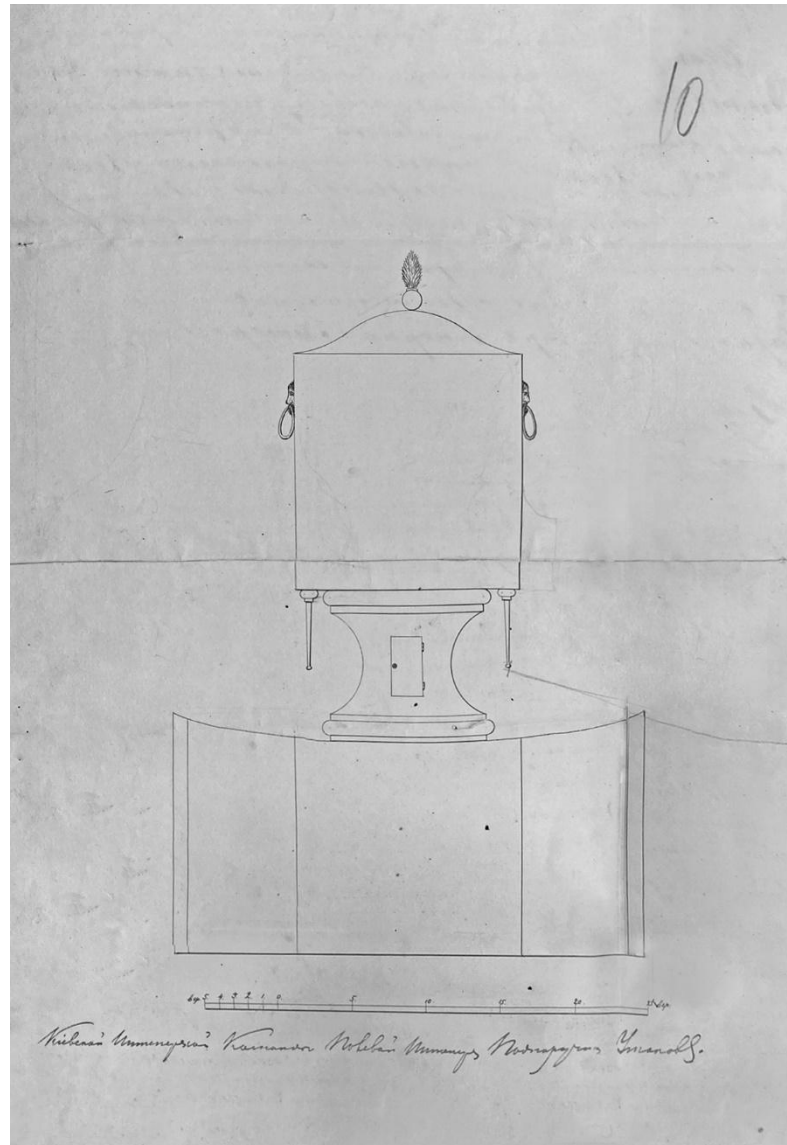

Рис. 17

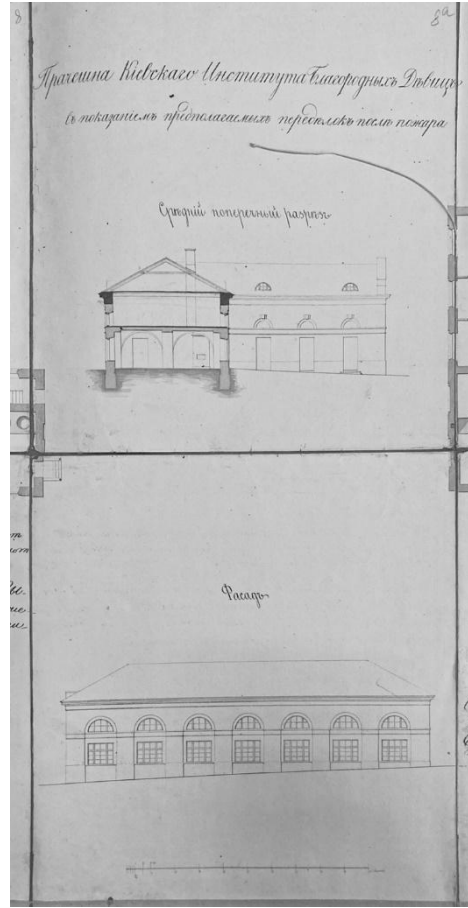

Рис. 18

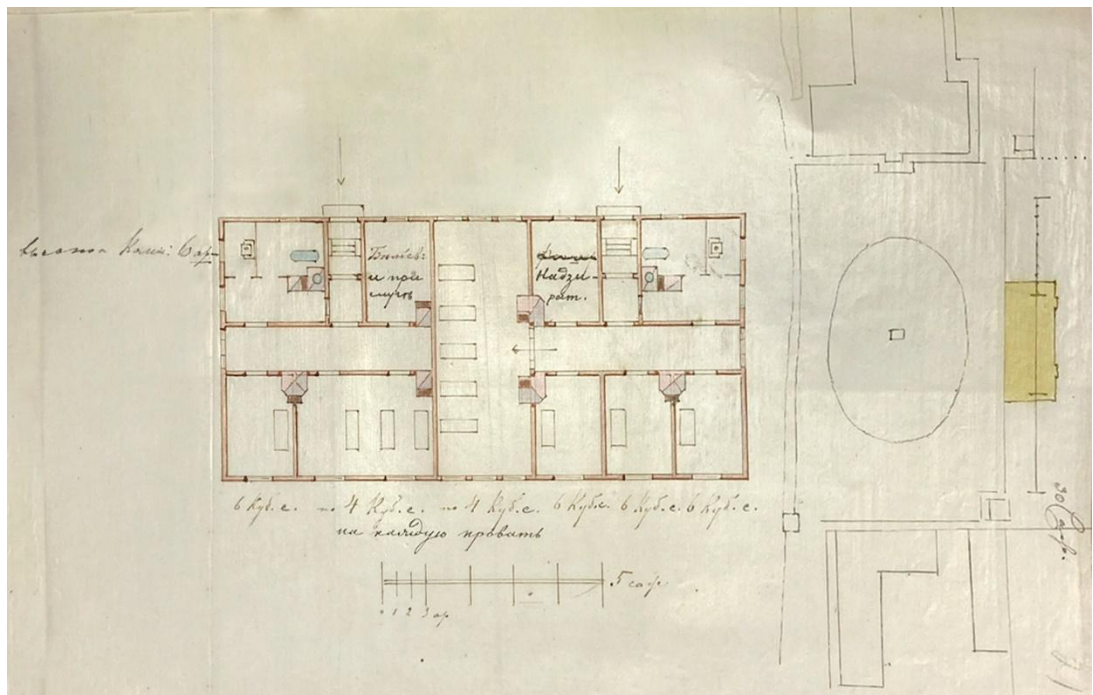
Проект рукомийника. 1840-ві рр. [54, арк. 10]

Проект пральні. 1840-рр. [54, арк. 8 – 8 а.]

Проект інфекційного відділення Київського інституту шляхетних дівчат.
1888 р. [17, арк. 21]

Додаток 3

**Об'єм повітря у класах і дортуарах при зростанні вихованок. 1875 р. [21,
арк. 8]**

Вѣдомость кубическаго содержанія воздуха въ классахъ и дортуарахъ					
Кубическое содержаніе воздуха въ футахъ		Сколько приходится на каждую воспитанницу кубич. футахъ воздуха по наличному ихъ числу (220)		Сколько придется на каждую воспитанницу кубич. футахъ воздуха, если въ 7-ми классахъ будетъ находится 250 учениць?	Сколько придется на каждую воспитанницу кубич. футахъ воздуха, если въ трехъ дортуарахъ и помѣщеніи, занимаемомъ подѣ капицу будетъ размещено 250 дѣвиць?
В 7-ми классахъ	В 4-х дортуарахъ	В 7-ми классахъ	В 4-х дортуарахъ	259,65.	545
64912	119794,5	295	544,53		

Додаток И

Хвороби вихованок у 1881 р.[11, арк. 36 зв.]

Число и виды болѣзней (1881 год)						
Название болѣзней	К 1 января состояло	Прибыло	Выздоровѣло	Уволѣно	Умѣрло	Къ 1 января 1882 состоятъ
Воспалѣніе горла		52	52			
Лихорадки		148	148			
Скарлатина		4	1			3
Золотуха		15	15			
Гастритизимъ и поносъ		50	50			
Воспалѣніе уха		9	9			
Ревматизмъ		7	7			
Бронхитъ		23	23			
Воспалѣніе глазъ		7	7			
Нарывъ		23	23			
Сыпи		33	33			
Гастрич. горячки		4	4			
Воспалѣніе легкихъ		3	3			
Воспалѣніе кишокъ		1	1			
Рожа		4	4			
Анеміи						
Ушибы		1	1			
Коклюшъ		4	4			
Растяженіе жилъ		9	9			
Вѣтряная оспа		1	1			
		1	1			

		$\frac{\quad}{393}$	$\frac{\quad}{390}$			$\frac{\quad}{3}$
--	--	---------------------	---------------------	--	--	-------------------

Кількість уроків на тиждень за 1843 р. [27, арк. 4]

Предмети	Число уроковъ въ недѣлю		
	1838–1839 рр.	1840–1841 рр.	1842–1843 рр.
Закон Божій	2	4	8
Русский языкъ и словестность	4	7	16
Арифметика	2	4	8
Географія	2	4	9
Всеобщая исторія		2	4
Русская исторія		2	4
Физика			1
Естественная исторія			1
Космографія			1
Французкій языкъ	4	6	16
Нѣмецкій языкъ	4	6	12
Польскій языкъ	2	4	5
Чистописаніе	3	5	8
Рисованіе	2	4	7
Музыка	14	21	40
Пѣніе	2	3	6
Церковное пѣніе	2	2	2
Танцы	2	3	6

Додаток Л

Таблица распределения учебных предметов по каждому классу с показанием числа уроков в неделю по каждому предмету. 1851 г. [39, арк. 9–10, 11]

Классы	Законъ Божій	Русскій языкъ	Французскій языкъ	Нѣмецкій языкъ	Польскій языкъ	Арифметика	Естественная исторія и физика	Исторія	Рисованіе	Чистописаніе	Всего
3 классъ	2	2	5	3	1	1	2	2	2		22
1 отдѣленіе 2 класса	2	2	3	3	1	1		2	1	1	18
2 отдѣленіе 2 класса	2	2	3	3	1	1		2	1	1	18

1 отдѣленіе 1 класса	2	2	3	3	2	1			1	2	18
2 отдѣленіе 1 класса	2	2	3	3	2	1			1	2	18

**Нормальная учебная табель для женскихъ институтовъ Вѣдомства
Императрицы Маріи съ семью годичными классами. 1874 г. [45, арк. 4]**

Классы	Закон Божій	Русский языкъ и словѣсность	Французкій языкъ	Нѣмецкій языкъ	Исторія	Географія	Естествоведеніе	Математика	Педагогика	Чистописаніе	Рисованіе	Рукодѣліе	Общее число уроковъ	Общее число уроков, не считая искусства и рукодѣлія
VII	2	4	4	2	-	2	-	3	-	2	1	2	22	17
VI	2	4	4	3	-	2	-	3	-	2	1	2	23	18
V	2	4	4	4	2	2	-	3	-	2	1	2	25	20
IV	2	3	3	4	2	2	2	3	-	1	2	2	26	21
III	2	3	3	4	2	2	3	2	-	-	2	2	25	21
II	2	3	3	3	3	2	3	2	-	-	2	2	25	21
I	2	3	4	3	3	2	2	2	2	-	2	1	26	23
Всего	14	23	25	23	12	14	10	18	2	7	11	13	172	141

Додаток Н

Зарплати працівників у др. пол. XIX ст. [150, с. 75–78]

Посада	Зарплати працівників у рублях (включно з коштами на утримання)	Додаткові пільги
Керівниця	2400	Повне утримання (проживання і харчування)
Член Ради з господарської частини	1500	Повне утримання (проживання і харчування)
Економ	800	Повне утримання (проживання і харчування)
Прислуга	43	Повне утримання (проживання і харчування)
Швейцар	443	Повне утримання (проживання і харчування)
Інспектор класів	1500	
Класні дами	360	Повне утримання (проживання і харчування)
Пепіньєрки		Повне утримання (проживання і харчування)
Лікар	650	
Наглядачка лазарету	310	Повне утримання (проживання і харчування)

Додаток П

Зарплати вчителів у др. пол. ХІХ ст. [153, с. 37–38]

Учителі	Кількість проведених уроків	Зарплата
Учитель Закону Божого	Не вказано	Навчав безкоштовно доньок за рахунок зарплати
Учитель Закону Божого римо-католицького віросповідання	4	114 руб. 28 коп.
Учитель російської мови і літератури	7	200 руб.
Учитель арифметики	4	114 руб. 28 коп.
Учитель французької мови	6	171 руб. 42 коп.
Учитель німецької мови	6	171 руб. 42 коп.
Учитель географії	7	200 руб.
Учитель історії	7	200 руб.
Учитель каліграфії	5	142 руб. 85 коп.
Учитель малювання	4	114 руб. 28 коп.
Учитель танців	3	228 руб. 57 коп.
Учитель італійського співу	3	257 руб. 14 коп.
Учитель музики	7	171 руб. 42 коп.
Учитель рукоділля	Не вказано	142 руб.

Проект дачі Київського інституту шляхетних дівчат. 1906 г. [47, арк. 2–5]

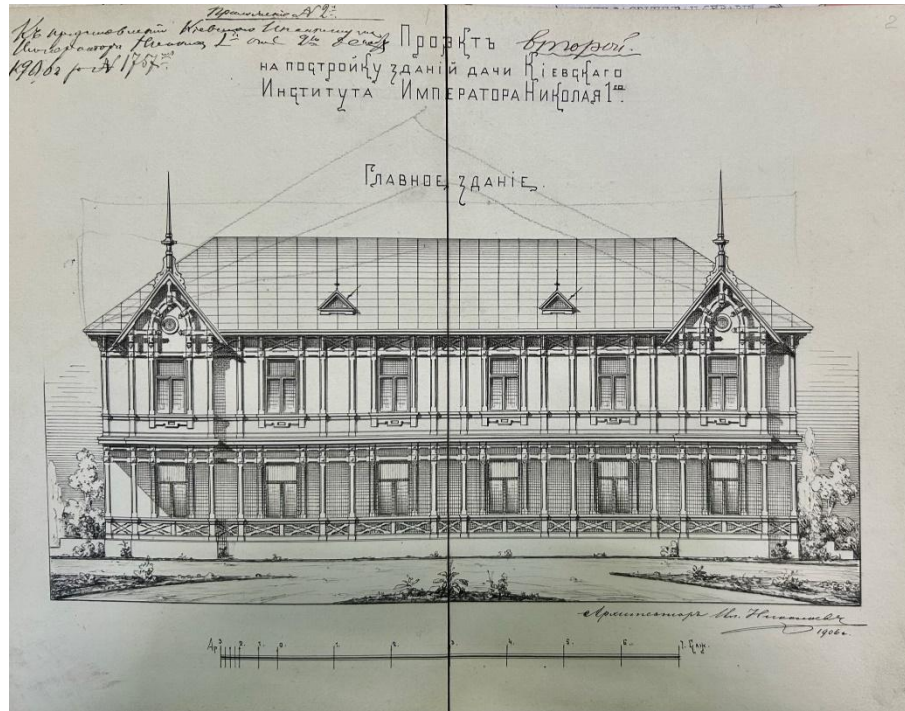

Рис. 1

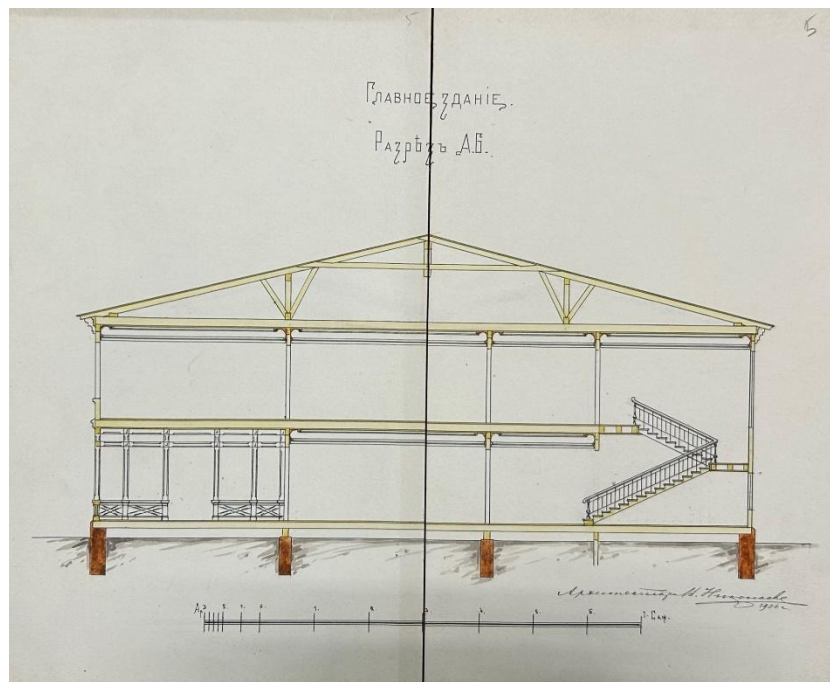

Рис. 2

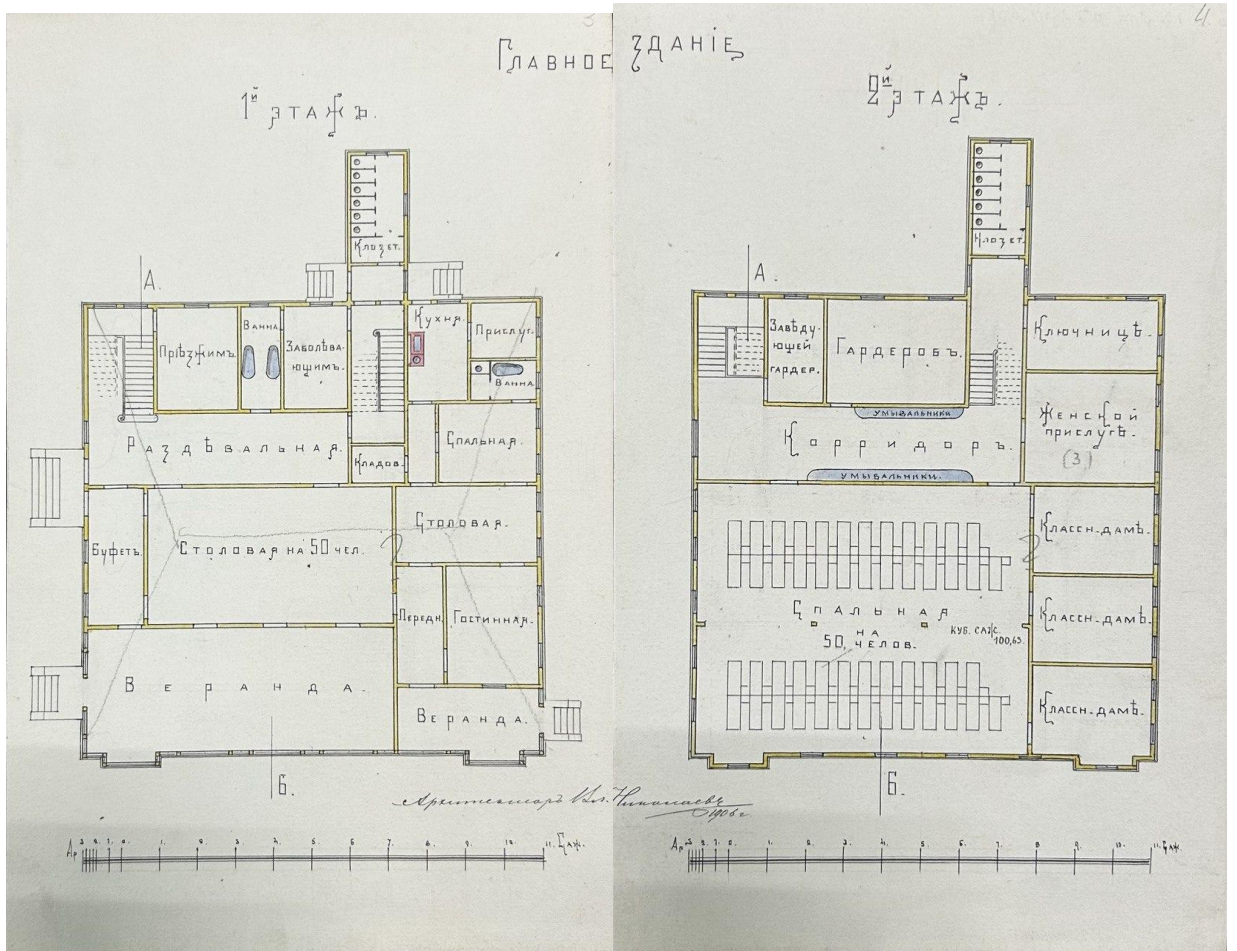

Рис. 3-4.